

NAGY IRÓK NAGY IRÁSOK
SZERKESZTI BÁLINT LAJOS
ELSŐ SOROZAT
X

GUSTAVE FLAUBERT
BOUVARD ÉS PÉCUCHET

FORDITOTTA
TÓTH ÁRPÁD

A fordító előszava.

A croisset-i kis birtok magányában, átvirrasztott éjszakák csöndjében készült Gustave Flaubert utolsó regénye. Lassan haladó, kemény munka volt, az író többi, nagy erőfeszítések közt született művei közt is talán a legfájdalmasabb vergődések árán tetetöltő. Flaubert már hatvanadik éve felé járt s észrevétlenül közeledett az 1880-ik évnek az a végzetes napja, mikor a kirándulásra készülő, csomagjait kötözetű agglegényt vérömlés döntötte kedvenc széles kerevetére, mely halálos ágya lett. A munkából, mely töredék maradt, ki-kiérezzük az öregedő lélek liráját. Oh, nem az író gyöngülése ez: a vénülő kéz még szívós, régi erejével rója tele finom betűivel a papírlapokat s hibátlan, csudálatos pontossággal írja le azt, amit az okos, látó szemek vízióba tömörítenek. Azonban ez a látás, ez a vízió egyre jellegzetesebben válik öregemberessé. Flaubert szemüvegen keresztül nézi a világot, még pedig nemcsak azon a színházi látcsövön át, mellyel kerti terraszáról a kiránduló rouen-i polgárcsaládokat vizsgálhatja, hanem azokon a finom, láthatatlan üvegü lencséken keresztül is, melyeket az idő csiszol a vénülő lélek elé s melyeknek neve: kiábrándulás és az elmulás gondolata. Bouvard és Pécuchet minden sora a kiábrándulást hirdeti s közéjük szeliden fonódnak az elmulás képei: sötét erdők mögül előkuszó októberi sugarakról olvasunk, bágyadt téli esték sulyosan boltozódó egéről s magányos falevélről, mely az ablakhoz koppan, fordul egyet s le hull a semmibe.

Az *impassibilité* hirhedt hirdetője így siklik át, akaratlanul is, az óvatosan került lirába. Utálta az első személyben való beszédet, szótárából kiirtotta az „én” szót, megvetette - a Bouvard és Pécuchet egy egész fejezete erről szól - az egyéni ömlengések és deklamációk irodalmát, a színes és hig mártást, mellyel a George Sand-ok kora táalta az olvasók elé ösztövére regénylakomáit, de önmagát mégsem küszöbölhette ki írásaiból. Aminthogy a teljes impassibilitás lehetetlen is: az a mű, mely ha szemérmes rejtőzködéssel is, nem hirdeti írója egyéniségét, vértelen, erőtlén és halandó. A Flaubert-előző Balzac rettentő, szürke adattömbjei, melyekről ugyancsak kemény szó esik a Bouvard és Pécuchet-ben, komor, poros kőszivatatag kietlenségével nyomasztanak, ha nem éreznők a gigászi izomember lihegő jelenlétét, aki e szirteket gulává emeli s a naturalista Zola *Germinal*-ja, - mely öt évvel követte Bouvard és Pécuchet megjelenését, - egy nemes férfilelek tisztító, lírai szélviharával zug a bányaléges tárnák sötét oduiba.

Flaubert maga is érezte, hogy minden impassibilitás mellett is, líra szól könyveiből. „Bovary-né én vagyok”, - mondta legelső regényéről, - s csakugyan, ennek a sokszorosan megvitatott remeknek végső kulcsa minden valószínűség szerint a romantikusnak indult Flaubert nagy leszámolása a romantikával. És többi műve is egy-egy ilyen számvetés leleplező erejével hat. „Szent Antal megkísértetése” a végletek közt hányódó lélek szenvedés- és szenvedélybíró rugalmasságának próbája, „Salambó” az exotikus messzeségekbe kalandozó fantázia teremtményének kiélése s az „Éducation sentimentale”, a gyönyörűsége, hangfogós fájdalmu „Érzelmű iskola”, az ifjuság homályos, nagyszerű vágyainak mérkőzése a rideg, kijózanító és megőrlő étellel.

Flaubert műveiben mindig tragikus a harc eldőlt: vesztes a lélek s győz az anyag. A XIX. század materializmusának keserű lírai kísérete zeng ezekből a halhatatlan remekekből. És mégis, valami szelid báju északi fény rózsázza be e jégge fagyott könnytengerek komor éjszakáját: valami derengő hit, az egyetlen abszolútum érzése és vigasza: a Művészeté. Rettenetes ez a világ, örült bolyokban bozsgó hangya-embereivel, üzleteivel, butaságaival, betegségeivel, csökönyös körmozgásával, de az, hogy följük emelkedhetem, láthatom, megérthetem, átérthetem és újjáteremthetem őket, érdemessé teszi az életet a végigélésre. S talán ez az

egész teremtés célja: egyre tökéletesebben megismételni a teremtést. A végtelen messziségben fölkelő roppant nap azért árasztja el billió mértföldes sugárkévéivel a szemernyi földet, hogy én: Gustave Flaubert, atómnyi része a szemernek, csudálatos hajnalok tüztét fessek ki mikroszkopikus papírlapjaimon s általam és bennem tovább éljen és örök tökéletességet alkosson a titokzatos szellem, az Isten.

S talán nem utolsó sorban magyarázata ez annak, hogy Flaubert leghíresebb regényalakjai mind középszerű emberek. Büszkén és válogatósan került a ritka lélekpéldányok ábrázolását: nem akart hálásabb materiával dolgozni, mint aminővel maga a teremtés végzi újra megismétlődő kísérleteit. Miért nem születik a világra csupa kitűnő lélek, miért alkotják a többséget a köznapis típusok? Nyilván ezekkel kell megoldani a főproblémákat, ezeken fordul meg az egész teremtés értelme. Az igazi öröm, az igazi bánat ezeké az együgyűeké, a hegyi beszéd „lelki szegényeié” s a magam lelkéből is annyi a maradandó és abszolút érték, amennyit az ő megelevenítésükre átlehelhetek beléjük. Mert a nagy emberek tragikus magányban, megértetlenül lobognak el, de ha valami a szent szikrából átpattan és átöröklődik a szívós, röghöz tapadó fajba, lassanként szebbé magasztosulhat a világ. Prometheust széttépik a keselyűk, de agyagfigurái boldogabb jövő felé szaporodnak.

Két ilyen, örökéletre hivatott agyagfigura Bouvard és Pécuchet alakja is. Félszegre gyurtan, esetlenül indulnak el. A nyárspolgárgyűlölő Flaubert mintha karrikaturákat akarna szerepeltetni s kiábrándultsága mintha kéjelegve mutogatná példájukon a gyógyíthatatlan, jövőtlen emberi butaság reménytelen sorsát. Végighurcolja őket az emberi munkálkodás és erőfeszítés minden területén, a földműveléstől a művészetig, az orvoslástól a vallásig, hogy mindenütt csődbe zuhanjanak, hogy minden mozzanatból ez a tanúság süvöltsön: ime, a teremtés koronája, az Ember, aki beláthatatlan generációk minden örökbekapott vívmányát csak arra tudja fölhasználni, hogy ostobaságokba sodródjék, tragikómikus nyaktöréseket szenvedjen s végül ugyanoda jusson vissza, ahonnan nagy lelkendezve utnak iramodott. Nézzétek: két rendes, hétköznapi ember, derék, jó fiuk, csak mérhetetlenül ostobák, mérhetetlenül átlaglányok! Mi lesz belőlük? És mi lesz mindnyájatokból, akik ilyenek vagytok és akik a többséget alkotjátok? Valami homályos, ismeretlen hatalom dobálózik veletek, mint az indián a bumeráng nevű furcsa szerszámmal, amely arról nevezetes, hogy ha gazdája elhajítja, egy nagy, bolond körív után visszakanyarodik az indulási helyre s ernyedten zuhan a röhögő vadember lábaihoz. Buta, primitív játékszerek vagytok a Sors kezében, - hát érdemes élnetek?

Bizonyos, hogy az öregedő Flaubert kegyetlen és rideg könyvet akart írni, olyat, melyet fölhorkanva, szíventalálva olvasson a magára ismerő nyárspolgár. Bosszumúnek készült ez a regény az emberiség ellen, melynek többsége vak közönnyel halad el minden szép és nemes mellett, vagy ami még rosszabb, értelmetlen, üres, olcsó kis lelkesedésekben puffogatja el életét. Flaubert, miután újra meg újra végigvergődött a középszerű lélek problémáján, azon, hogy miként lehetne érzelmi és gondolati nagyszerűségek edényévé tenni a cserépsziveket és agyaglelkeket, miként lehetne a művészet tündöklő örökkévalóságával körülzománcolni a porban szürkülő életek hitvány örökkévalóságát, az elfásult és kiábrándult öregség gesztusával akarja szemétre vetni a repedt és kongó kísérleti lomot. Bouvard és Pécuchet próbáljanak végig mindent, rokkannak és törjenek bele vergődéseikbe, még egy rozoga emlék olcsó bordélylámpása se sugarazzon vissza rájuk, mint Frédéricre az „Éducation sentimentale” végén s még az öngyilkosság polgári vészkijárata is rozsdásodjék be előttük, melyen Bovaryné menekült a megváltó megsemmisülésbe. A két írónak ur térjen vissza a rettenetes íróasztalhoz s ami még rettenetesebb, a mi vad és keserű hahotánkra tegye őket érdekessé, szeressék a régi robotba való reménytelen visszasüllyedést!

Igy tervezte Flaubert. Munkájához konok, elszánt fölkészültséggel látott. Körülbelül 1500 tudományos munkát tanulmányozott végig, vagy harminc különféle szaklapra fizetett elő,

hogy hiven ábrázolhassa a két nyárspolgári lélek minden groteszk próbálkozását. A művel párhuzamosan naplójegyzeteket készített az emberi butaság napról-napra észlelt és gyűjtött eseteiről. Éjszakánként, csak a virrasztó lámpás rezzenő, sárga fényével folytatva hangos, egyoldalú beszélgetést, örök pipája füstfelhői közé temetkezve, csiszolta kegyetlen jelzőit s esztorgályozta kérlelhetetlen mondatait. És mégis!... És mégis, a munka más lett, mint amilyennek Flaubert szánta; a magányos éjszakázóra boltozódó csöndes ég, a lassan virradó erdők mögül előkuszó szelid sugarak, az ablakhoz csörrenő, tovaforgó, lehulló levelek ellenállhatatlanul részt kértek a regény életéből s a keserű kiábrándulások könyve az elmulás lirájával, egy menni készülő lélek bánatos hangulataival telt meg: Bouvard-ban és Pécuchetben Flaubert lassanként önmagát bucsuztatta s a fölényes guny szájrándítása fölött nehezen visszatartott könnyek csillantak meg a hideg, tisztakék szemekben.

A regény elején, a földmivelés és régészkedés jeleneteiben még bántóan rideg és fölényes a székszis virtuóza, a filozófiáról szóló fejezetekben még kegyetlenül józan és gunyos a materializmus modern kiábrándultja, de közben már elhalkulásokon, remegően költői leírásokon kapjuk s utóbb hiába pellengérezi ki a vallási és pedagógiai rendszerek ellenmondásait, egyre tisztább és meghatóbb lírai hang cseng elő a rejtőzködő szemérmű sorok mögül. Az éjféli mise képe csudálatos áhitattól meleg s bizonyosra vesszük, hogy Flaubert is érezte Bouvard és Pécuchet nagy megilletődését a croisset-i kis templomban; mikor pedig a két barát Victor és Victorine neveltetésének gonosz tanulságain vergődik, a belőlük föltörő sóhaj egy tiszta, megértő folytatás, egy ártatlan gyermeki élet után a Flaubert agglegényi lelkének is bus fölfohászkodása. Nagyon érdekes, hogy Flaubert Bouvard és Pécuchet több helyén a közvetlen jellemzés eszközeihez folyamodik s ilyenkor rendszerint a részvét, a sajnálat hangját használja a szegény bonhomme-ok tetteinek magyarázatása közben. Bouvard és Pécuchet határozottan emelkednek a regény folyamán s a nyárspolgári ostobaságokra vetülő éles reflektor-fény az ő alakjukról a mellékszemények figuráira siklik át. Ők ketten lassanként Flaubert szószólóivá lesznek s bár félszeg ide-odalengéseik közt torz és kómiкус szereplők maradnak, végeredményben mégis valami kifordított Faust-tragédia kerekedik a műből. Faustban a nagy lélek harcát látjuk a világgal, itt a kis lelkek küzdelme jelenik elénk: ott magasztos bölcsességek, pathétikus lendületek, fenséges viharok, itt apró szörszálhasogatások, elbénuló próbálkozások, groteszk sóhajok: de nehéz megmondani, melyik vergődés markol mélyebben belénk, melyik tragédia áll közelebb hozzánk? Flaubert, egyik nagynevű kritikusa szerint, szerette furcsa „komáit” s valóban lehetetlen a szeretet érzése nélkül végigolvasnunk ezt az álkegyetlen remekművet. Attól kezdve, hogy az öregedő Flaubert ezt a két alakját is a vénlegények sorából választja, hogy a maga ezerféle-tudást szomjazó és buvárló hajlamát plántálja beléjük, hogy irnokoknak állítja be őket, az íróasztal rabjainak, naphosszant betük hajszálvonalai fölé görnyedő, egyhelyben ülő kollégáknak, - ezektől az alapvető kiindulásoktól kezdve a lírai megnyilatkozások sok-sok kísértő mozzanatán végig titkos testvéri érzés jeleit kísérhetjük nyomon s ha gunyolja a két boldogtalant, fájdalmas, öntépő guny az, az egyszerű inkarnációkba öltöző istenség megváltási vágyának hol csüggedező, hol föllobogó vergődése.

A magyar tolmácsoló nem teheti le tollát, míg egy-két szót nem szentel annak a belső, mély hasonlóságnak, mely a franciák csudálatos mesterét a mi legnagyobbjaink egyikéhez fűzi: Flaubert és Arany János hasonlóságára gondolok. A mély tekintetű, lekonyuló bajszú Flaubert-arckép talán másokban is földézte már a nagyszalontai jegyző komoly képmásának emlékét. Lélekben is rokonok voltak: két nagy magányos, a szemérmes írás, az epikába temetkező fájvirág-érzékenység képviselői mindaketten. Arany „epikai hitele”, nyelvi titkokat boncoló filológiája magyar változata volt Flaubert Salambô-nyomozó, mondat-ritmusokat inyencül kószolgató elmélyedéseinek. Tragikusan kibomló, kérlelhetetlen kompozícióik, művészet-imádatuk: azonos lelki alkatra vallanak. Olykor még fantáziájuk járásának, realiz-

tikus látásuknak apró mozzanatai is megegyeznek: Bovaryné egy helyen épen úgy apró vonalat rajzol elmerengése közben a kés fokával az abroszra, mintahogy Arany Bencéje tűnődik el, „bocskorán körmével keresztet irva”. A két nagy író művészete egytestvér lelkek kivirágzása. A francia klíma oxigénje, nyugati napsütése más színűre, orchideásabb pompázásra tüzelte az egyik kivirágzást, de a sűrűbb magyar levegő, a zordonabb éghajlat nem kevésbé remek plántát növelt. Arany és Flaubert kortársak voltak, születési és halálozási évük is nagyon közel esik egymáshoz s alázatos csodálójuknak jólesik egyazon halhatatlanság koszorujába fonni a két nemes, normann és szittya nevet.

I.

A harminchárom fokal hőségbn a Bourdon boulevard teljesen kihalt volt.

Odább, két zsilip közél zárva, a Saint-Martin csatorna egyenes vonalban nyujtóztatta tintaszínü vizét. Rajta egy fával rakott hajó, a parton két sor hordó.

A csatornán tul, ács-udvarokkal váltakozó házak közt, a tiszta ég nagy ultramarin lapokban vágódott elő s fehér homlokzatok, palatetők, parti gránitkövek ragyogtak a nap vakító tüzé-ben. Messziről zavaros zaj szürődött a füledt légbé, - mindent a vasárnapi tétlenségnek és a nyári napok szomorúságának zsibbadása ült meg.

Két férfi tünt föl.

Az egyik a Bastille felől jött, a másik a Jardin des Plantes irányából. A magasabbik, aki vászonruhát viselt, hátratolt kalappal lépkedett, kigombolt mellényben, nyakkendőjét a kezében tartva. Az alacsonyabbik, akinek a teste gesztenyeszinü, hosszú kabátba volt bujztatva, hegyes ellenzőjü sipka alatt görnyedt.

Amint a boulevard közepére érkeztek, egyszerre ültek le mindaketten, ugyanarra a padra.

Meg akarták törölni a homlokukat s ezért mindegyik letette a fejfedőjét, ki-ki a maga oldalára. Az alacsonyabbik ezt a beírást vette észre szomszédja kalapjában: Bouvard; a másik viszont kényelmesen olvashatta ki a hosszukabátos sipkabéléséből, hogy: Pécuchet.

- Nini, - szólalt meg, - erre mindaketten rájöttünk, hogy tudniillik a nevünket a kalapunkba írjuk.

- Istenem, hát persze, az enyémet könnyen elcserélhetné valaki a hivatalban!

- Az enyémet is. Üzletben dolgozom.

Most végignézegették egymást.

Bouvard szeretetreméltó külseje mindjárt nagyon megtetszett Pécuchetnek.

Folyton hunyorgó, kékes szemei mosolygóvá tették élénk színü arcát. Magas elejü nadrágja, mely bokában redősen hullt alá hód-cipőire, feszesen simult meg a has táján s előrebuggyan-totta az ing türemlését. Abban, ahogy szőke haja már magától lenge fürtökké bodrozódott, volt valami gyermeki báj.

Szája szögletéből egyre fütty-formán fütta ki a levegőt.

Pécuchet komoly megjelenése mély hatással volt Bouvard-ra.

Rá lehetett volna fogni, hogy parókát visel, olyannyira laposan tapadtak magas koponyájához fekete hajcsomói. Arca csupa profil-arc volt, mélyen lehorgadó orra miatt. Könnyü gyapjuból készült furulya-nadrág takarta lábszárait, melyeknek hosszúsága nem állt arányban a dereká-val. Hangja erős volt és öblös.

Fölsóhajtott: - Milyen jól volna valahol künn élni!

De, Bouvard szerint, a város környéke elviselhetetlen a kis korcsmák lármája miatt. Pécuchet ugyanezen a véleményen volt. Mindazáltal kezdte már unni a fővárost. Bouvard szintén.

S szemük sorra kalandozta a téglarakásokat, a vizet, ahol egy köteg szalma himbálózott, egy gyárkéményt, mely a láthatáron ágaskodott. Csatornák büze ütött orrukba. Más oldalra fordultak. Ott az állami magtár falai meredtek eléjük.

No de igazán, - (és Pécuchet nagyon meg volt lepve) - az utcán még nagyobb a hőség, mint otthon, az ember lakásán!

Bouvard azt tanácsolta, hogy vesse le azt a hosszú kabátot. Hogy mások mit szólnának? - ő bizony nem törődne ilyesmivel!

Egyszerre csak egy részeg ember dülöngélt végig cikk-cakkos vonalban a gyalogjárón. A munkásokról kezdtek beszélni s belekeveredtek a politizálásba. Nézeteik egyeztek, bár Bouvard mégis mintha kissé liberálisabb lett volna.

A kocsit kövzetén kerekedő porfelhőből vasak zörgő zaja tört elő: három bérkocsi-bárka igyekezett Bercy felé, bokrétás mennyasszony-tartalommal, fehér nyakkendős polgárokkal, hónaljig szoknyában csücsülő hölgyekkel, meg vagy két-három fiatal leánnyal és egy kollégistával. A lakodalmi menet a nőkre irányította Bouvard és Pécuchet csevegését: frivolnak, civakodónak, fejesnek találták őket. Mindazáltal gyakran különbek a férfiaknál; olykor persze annál rosszabbak. Akárhogy is, jobb nélkülük élni; ami Pécuchet-t illeti, ő aggregény is maradt.

- Én özvegy vagyok, - mondta Bouvard, - gyermekeim nincsenek.

- Talán így a legjobb az Ön számára... Noha a tartós magányosság elég szomorú dolog...

A vizparton kisvártatva egy utcai lány tűnt föl, egy katona kíséretében. Sápadt, feketehaju, himlőhelyes nő volt, rádőlt a hadfi karjára s rossz papucsait vonszolva, riszálta csipőjét.

Amint távolabb került, Bouvard holmi obszcén megjegyzést kockáztatott meg. Pécuchet igen elpirult s nyilván, hogy ne kelljen felelnie, szemével egy pap felé intett, aki éppen arra haladt.

A reverenda lassan vonult tovább a gyalogjárót szegélyező sovány szilfák során s Bouvard, mihelyt nem látta többé a háromszögletű kalapot, megkönnyebbült sóhajjal tüntetett, mivel ki nem állhatta a „jezsuitákat”. Pécuchet, noha nem találta őket hibátlanoknak, mégis tisztelni valónak vélte a vallást.

Közben leszállt az esthomály s a szemközti ablakokon fölhúzták a redőnyöket. Az utca népesebb lett. Hetet kongattak.

Csevegésük kiapadhatatlanul folyt, anekdoták és megjegyzések, filozófiai elmefuttatások s egyéni vélekedések követték egymást. Lekritizálták a városrendészetet, a finánc-hivatalt, a kereskedelmet, a színházakat, tengerészetünket s általában az egész emberi nemet, mint olyan férfiak, akik sok keserves tapasztalaton mentek már keresztül. Miközben egymást hallgatták, új meg új, elfelejtett emlékek jutottak eszükbe. És noha már túl voltak a naiv érzelmi bőség korán, valami új öröm támadt bennük, valami új kivirágzás, a régi indulások gyöngéd lírája.

Huszsor is fölkeltek, meg leültek; végigsétálták a boulevard-t a felső zsiliptől az alsóig; mindannyiszor el akartak válni, de nem volt rá erejük, mintha varázslat tartaná vissza őket.

Végre mégis elbucszkodtak, szorongatva egymás kezét, mikor Bouvard egyszerre csak így szólt:

- Ejnye, hiszen együtt is ebédelhetnénk!

- Nekem is ez járt a fejemben! - válaszolta Pécuchet, - csak nem mertem előállni vele!

S hagyta, hogy a másik magával vigye egy kis vendéglőbe, mely a Hôtel de Ville-lel szemben volt s ahol „jól főztek”.

Bouvard rendelt.

Pécuchet nem szerette a fűszeres ételeket, amelyek gyomorégést okozhatnak. Erről orvosi vitát kezdtek. Aztán a tudományok hasznosságát dicsőítették: mennyi mindent lehetne tanulni,

mily kutatásokat eszközölni!... ha ráérne az ember! Sajnos, a kenyérkereset elnyeli az időt; - és elámulva tárták ki karjaikat, csaknem összeölelkezve az asztal fölött, mikor kiderült, hogy mindketten írnokok: Bouvard egy üzletben, Pécuchet pedig a tengerészeti minisztériumban, ami viszont ez utóbbit nem gátolta abban, hogy esténként némi időt ne szenteljen az önképzésre. Hibákat jegyzett meg Thiers könyvében s a legnagyobb tisztelettel beszélt bizonyos Dumouchel tanár urról.

Bouvard viszont egyéb téren volt előnyben. Hajból font óralánca, valamint az a mozdulat, amivel a hagymás-olajos mártást keverte, a jártas világfit árulta el s szalvétáját hónaljába gyűrve, evés közben elmés megjegyzésekkel mulattatta Pécuchet-t. Pécuchet furcsán nevetett, hosszú időközökben ki-kibuggyanó, egyenletesen mély hangon. Bouvard viszont csengőn, megszakítás nélkül kacagott, fogai kilátszottak, válla megrázkódott s a vendégek visszafordultak rá az ajtóból.

Az étkezés befejeztével máshová mentek feketézni. Pécuchet, a gázcsillárokat szemlélve, a fényüzés tulzásait róta meg, majd megvető kézmozdulattal háritotta el az ujságokat. Bouvard türelmesebb volt irántuk. Általában, szerette az írókat s fiatalabb korában hajlamot érzett a színészetre.

A billiárd-dákóval meg két elefántcsont-golyóval egyensúlyozási mutatványokat próbált utánozni, amilyeneket egyik Barberou nevű barátjától látott. A golyók mindannyiszor a padlóra estek s a vendégek lábai közt messzire elgurultak. A pincér, aki minden esetben utánuk iramodott s négykézláb mászkált a padok alatt, végre is megsokalta a dolgot. Pécuchet összeveszett vele s mikor a gazda is közbelépett, annak a mentegetőzéseire sem hallgatott, sőt a fogyasztott italt is lekritizálta.

Majd azzal az indítvánnyal állt elő, hogy az estét kettesben, békésen, az ő lakásán fejezzék be, amely egész közel van ide, a Saint-Martin-utcában.

Mihelyt megérkeztek, színes kelméjű zubbonyfélébe bujt s elkezdte a házigazdaságot.

A szoba kellős közepét egy fenyőfa-íróasztal tette veszélyessé a szögleteivel, köröskörül pedig kis állványokon, a három széken, egy ócska fauteuil-ön, meg össze-vissza a szoba sarkaiban könyvek hevertek: pár kötet Roret-lexikon, a Magnetizálás Vezérfonala, egy Fénélon s egyéb antikvár-töltelék: nagy halom iromány-félének, két kókuszdiónak, különböző régi pénzeknek, egy török feznek és néhány kagylónak a társaságában, amelyeket Dumouchel hozott ajándékba Havre-ből. A valamikor sárgára festett falakat porréteg gyapjazta be. A cipőfényesítő kefe az ágy szélén hevert, ahonnan lecsüngött a lepedő. A tetőn nagy, fekete foltot lehetett látni, a lámpafüst nyomát.

Bouvard, nyilván a szag miatt, engedelmet kért, hogy kinyithassa az ablakot.

- Kiröpülhetnének az írások! - tiltakozott Pécuchet, aki különben is veszélyesnek tartotta a légvonatot.

Azonban ő maga is fuldoklott ebben a kis lyukban, melyet reggel óta egészen átjárt a palaháztető forrósága.

Bouvard tanácsot adott:

- Az ön helyén nem viselnék flanel-alsót!

- Hogy képzeled ezt?

És Pécuchet leszegte a fejét, már a lehetőségétől is rettegve annak, hogy nem lesz testén a gyapot-mellény.

- Jöjjön, kisértjen le, - kezdte újra Bouvard, - a friss levegő jót fog tenni önnek.

Pécuchet végre újra fölhozta - némi dohogások közben - a cipőit:

- Ön valósággal megboszorkányoz, becsületszavamra!

S egészen hazáig kísérte Bouvard-t, aki pedig messzire, a Béthune-utca sarkán lakott, a la Tournelle-hiddal szemközt.

Bouvard szobája, gondosan keféelve, perkál-függönyösen és mahagóni-butorosan, balkonnal is ékeskedett a folyó felé. A lakás két földszere egyrészt az ital-szervizkészlet volt, a fiókos szekrény közepére állítva, másrészt a tükör hosszában fölüzdelt daguerrotypia-sorozat, baráti arcképekből. Az alkóvban egy olajfestmény függött.

- A nagybátyám, - mondta rá Bouvard.

S a kezében tartott gyertya fénye a festett ur arcára esett.

Vörös pofaszakáll tette szélesebbé ezt az arcot, míg fölője hegyes végű hajcsomó kondorodott. Magas nyakkendőbe csavart nyaka elsüllyedt az ing, a bársonymellény meg a fekete kabát hármass gallér-övezetében. Inge elejére gyémántokat festett a piktor. Szemeinek vágása a pofacsontok felé fordult s mosolyában volt valami ravaszdiság.

Pécuchet nem nyomhatta el a gondolatát:

- Inkább az ön atyjának nézné az ember!

- Csak keresztatyám! - felelte hanyagul Bouvard s hozzátette, hogy a keresztségben a François-Denys-Bartholomée nevet kapta. Pécuchet-t viszont Juste-Romain-Cyrilles-nek hívták, s mind a ketten ugyanazt az életkort taposták: a negyvenhetedik évet. Ez az egyezés igen tetszett nekik, bár meglepődtek, mivel kölcsönösen jóval idősebbnek nézték egymást. Aztán álmélkodva emlegették a Gondviselés csodálatos utjait.

- Mert hiszen, elvégre is, ha nem pontosan akkor mentünk volna sétálni, halálunk órájáig sem ismerkedtünk volna össze!

Még főnökeik címét cserélték ki, aztán jóéjszakát kívántak egymásnak.

- Csak be ne tévedjen a lányokhoz! - kiáltotta le a lépcsőházba Bouvard.

Pécuchet ezt a huncutságot már válasz nélkül hagyta s baktatott lefelé.

Másnap, a Descambos Testvérek elzászi szövöttáru-kereskedésének udvarán, a Hautefeuille-utca 92. száma alatt egy hívó hang zendült föl:

- Bouvard! Bouvard ur kérem!

Egy fej hajolt ki az egyik ablakon s a fölismert Pécuchet-re bámult, aki nyomatékosan ismételte:

- Nem betegedtem meg! Pedig levetettem!

- Mit?

- A flanelt! - s Pécuchet a mellét bökdöste.

A tegnapi beszélgetések, a szoba fülledt levegője, valamint az emésztési zavarok nem hagyták elaludni, úgy hogy végre is nem bírta ki tovább s messzire elhajította a gyapju-mellényt. Reggel aztán, mikor visszaemlékezett s látta, hogy a merész tett szerencsére semmiféle rossz következményt nem vont maga után, a nagy újsággal Bouvardhoz sietett, aki ettől fogva borzasztóan magasra emelkedett becsülésében.

Pécuchet egy kiskereskedő fia volt s édesanyját, aki igen fiatalon halt el, sohasem ismerte. Tizenöt éves korában kivették a fiú-intézetből s végrehajtó-bojtárnak adták be. Egy szép napon

csendőrök jöttek s főnökét kényszermunkára vitték: csunya história volt ez, amely még ma is borzalommal töltötte el. Aztán mindenfélét végig próbált: volt gyógyszerész-gyakornok, intézeti fölügyelő, meg ellenőr egy felső-szajnai bárkán. Végre is egy minisztériumi osztályvezető, akinek nagyon megtetszett a Pécuchet írása, másoló-díjnaknak alkalmazta; így élt, fogyatékos iskolázottsága nyomasztó tudatában, az ezzel járó művelődési vágytól felzaklatott kedéllyel, teljes egyedüllétben, rokonok és nő nélkül. Szórakozása abból telt ki, hogy vasárnaponként a közműveket nézegette sorra.

Bouvard legrégebbi emlékei a Loire partjára vezettek vissza, egy major udvarára. Az a valaki, akit nagybátyjának tudott, utóbb Párisba hozta, hogy a kereskedői pályát tanulja ki. Mikor nagykoru lett, néhány ezer frankot kapott. Megházasodott és cukrászboltot nyitott. Félév múlva felesége a kasszával együtt eltűnt. A barátok, a dinom-dánom és főleg a lustaság csakhamar teljessé tették az összeomlást. Akkor eszébe jutott, hogy szép írása van s ez is kenyér! Tizenkét év óta díjnokoskodik egyfolytában a Descambos Testvérek szövöttáru-cégnél, a Hautefeuille-utca 92. alatt. Ami nagybátyját illeti, aki annakidején emlékül még elküldte neki a nevezetes arckép-festményt, nem tud felőle még annyit sem, hogy hol lakik s nem is vár többé tőle semmit. Ezerötszáz livre évi járulékból, meg a díjnoki fizetésből van annyija, amennyiből esténként kávéházba mehet, egy kicsit elbóbiskolni.

Egymásratalálásuk ilyenformán valóságos sorsfordulatot jelentett számukra. Első pillanattól kezdve titkos szálak fűzték össze őket. S különben is, ki tudná megmagyarázni a vonzalmakat? Hogyan történik, hogy ez vagy az a tulajdonság, sőt tökéletlenség, mely az egyik emberben közömbösen vagy bántóan érint bennünket, egy másikban egyenesen elbájolónak tűnik? Valóban, minden szenvedélyben van valami villámcsapás-szerű. Le sem telt egy hét s már tegeződtek.

Gyakran elmentek egymásért a hivatalba. Mihelyt az egyik megérkezett, a másik lecsukta az íróasztalát s együtt mentek kószálni az utcákra. Bouvard nagyokat lépkedett, míg Pécuchet, lépéseit aprózva, a sarkait csapkodó hosszú kabátban olybá tűnt, mintha kerekeken gurulna. Kedvenc szokásaik is összhangba simultak. Bouvard pipázott, szerette a sajtot s rendszeresen hörpintgette keserű feketéjét. Pécuchet tubákolt, csemegéül csak befőttet evett s a kávéba egy darab cukrot mártogatott. Az egyik közlékeny, szeleskedő, bőkezű természet volt, a másik titkolózó, megfontolt és takarékoskodó.

Bouvard, hogy örömet szerezzen Pécuchet-nek, meg akarta ismertetni Barberou-val. Ez valaha kereskedelmi utazó volt, ezidőszerint pedig börzeügynök, egyébként jó fiu, derék hazafi, a hölgyek barátja s külvárosi kiszólások kedvelője. Pécuchet nagyon izetlennek találta s elvitte Bouvard-t Dumouchel-hez. Dumouchel „író” ur annakidején egy kis mnemotechnikai füzetet hozott nyilvánosságra, irodalmi leckéket adott egy leány-nevelőintézetben, orthodox nézetei voltak és nagyképű modora. Bouvard ki nem állhatta.

A két barát nyíltan előállt egymás előtt a véleményével. Kölcsönösen igazat adtak egymásnak. Szokásaik módosultak s otthagyták régebbi kosztadó-helyüket, végre mindennap együtt ebédeltek.

Eszmecserét folytattak a divatos szindarabokról, a kormányról, az élelmiszerdrágaságról, az árucsempészettről. Időnként a Gyémánt-nyakék története vagy a Fualdès-pör is szóba került; később egyszer meg akarták állapítani a Forradalom okait.

Végigcsavarogták a régiségkereskedők boltjait. Becsatangolták az iparművészeti muzeumot, Saint-Denis-t, az ősi gobelin-gyárat, az Invalidusok templomát s az összes nyilvános gyűjteményeket.

Ha belépő-igazolványt kértek tőlük, úgy tettek, mintha elvesztették volna s idegenek módjára viselkedtek, mint két angol utazó!

A muzeumi termekben álmélkodva vonultak el a kitömött emlősök előtt, kedvtelve nézegették a pillangókat, az ásványokkal viszont nem törődtek; az ásatag emlékek előtt elmerengtek, a kagylógyűjteményt unták. Az üvegházakba kívülről nézegették be s reszkettek arra a gondolatra, hogy ezekből a növényekből méreg párolog. A cédrusfánál azon csodálkoztak el, hogy annak idején egy kalapban szállították Európába.

A Louvre-ban minden erejükkel lelkesedni igyekeztek Rafaelért. A nagy könyvtárban szerették volna megtudni a kötetek pontos számát.

Egyszer betévedtek a Collège de France egy arab tanfolyamára s az előadó professzor elcsodálkozott a két ismeretlenen, akik jegyezgetni próbáltak. Barberou jóvoltából bejutottak egy kisszínház kulisszái közé. Dumouchel jegyeket szerzett nekik egy akadémiai ülésre. Tanulmányozták a találmányokat, bujták az ismertető füzeteket s ez a furcsa foglalkozás fejlesztette értelmüket. Mindennap tágult egy kicsit a látókörük, amelynek távolában zavaros, de egyuttal csodálatos dolgok lebegtek eléjük.

Egy-egy régi butordarab álmélkodó szemlélete közben azon sajnálkoztak, hogy nem élhettek az illető korban, noha egyébként sejtelmük sem volt arról a korszakról. Egy-egy név csodás országokat képzeltetett el velük s annál csodásabbakat, minél kevésbé volt róluk világos képük. Könyvek, melyeknek címét nem értették, titokzatos varázssal vonzották őket.

S amint szellemileg gyarapodtak, szenvedésük is több lett. Ha az utcán postakocsi vágatott át, úgy érezték: vele kellene menni! A parti virágárusok előtt sóhaj tört ki belőlük a vidéki élet után.

Egy vasárnap kora hajnaltól kezdve gyalogoltak s áthaladva Meudon-on, Bellevue-n, Suresnes-en, Auteuil-ön, egész nap a szőlők közt csatangoltak, a szántóföldek széléről pipacsot szedtek, a fűben elszunyókáltak, tejet ittak, utmenti csárdák akácfái alatt eddegéltek. Késő este vetődtek haza, porosan, agyonfáradva, elragadtatva. Ujra meg újra megismételték a kirándulást. De másnap mindig annyira szomorúak voltak, hogy végre is abbahagyták a dolgot.

Hivataluk egyhangúsága elviselhetetlenné vált. Mindig ugyanaz a vakaró-kés, ugyanaz a papírsimító gyanta, ugyanaz a téntartó és toll, ugyanazok a kollégák! Társaikat ostobáknak találták s egyre kevesebbet érintkeztek velük. Ebből csipkelődések támadtak. Mindennap elkéstek a hivatalból és megrovásokat kaptak.

Volt viszont úgy is, hogy csaknem boldogoknak érezték magukat; de foglalkozásukat - értékük tudatában - lealázonak vélték s ez a lenézésük egyre erősödött, kölcsönösen belelovalták, rontották egymást. Pécuchet-re ráragadt a Bouvard hebehurgyasága, Bouvard magára szedett valamit a Pécuchet fanyarságából.

- Vásári bohóc is szívesebben lennék! - fakadt ki az egyik.

- A rongyszedő is különbül él! - tört ki a másik.

Gyalázatos állapot! S nincs mód a menekülésre! Még remény sincs rá!

Egy délután (azaz 1839 január 20-án) Bouvardnak levelet kézbesített a hivatalban a levélhordó.

Karjai széttáruultak, feje lassanként oldalt billent s ájultan zuhant a padlóra.

Hivataltársai odarohantak, kioldozták a nyakkendőjét. Valaki orvosért szaladt. Bouvard fölnyitotta a szemeit; kérdésekkel ostromolták.

- Oh... izé... csak... a friss levegőn jobban leszek... Nem! Csak hagyjanak!... eresszenek...

És noha kövér ember volt, egy szuszra nyargalt el a tengerészeti minisztériumba, homlokát dörzsölgetve, félőrülten, nehezen csillapodva.

Kihivatta Pécuchet-t.

Pécuchet megjelent.

- Meghalt a nagybátyám! Örökölttem!

- Lehetetlen!

Bouvard megmutatta a levelet, mely a következőképpen szólt:

Tardivel közjegyző irodája.

Savigny-en-Septaine, 1839, jan. 14.

Uram!

Sziveskedjék felkeresni hivatalomban, hogy közölhessem Önnel ama végrendelet tartalmát, melyet az ön természetes atyja, Francois-Denys-Bartholomée Bouvard, volt nantes-i kereskedő, hagyott hátra, aki községünkben folyó hó 10-én elhunyt. Említett végrendelet az Ön javára fontos intézkedéseket tartalmaz.

Kiváló tisztelettel:

Tardivel
közjegyző.

Pécuchet-nek le kellett ülnie az udvar egyik szöglet-kövére. Miközben visszaadta a papirlapot, csöndesen mondta:

- De hátha... valami... rossz tréfa?

- Azt hiszed? - válaszolta Bouvard elfuló hangon, amely olyan volt, mint a haldokló hörgése.

Azonban a postabélyegző, az iroda nyomtatott cégjelzése, a jegyző névalírása mind a jó hír hitelessége mellett szólt; - egymásra bámulták, reszkető szájszélekkel, s elmeredő szemük sarkából könny szivárgott.

Szabad mozgásra volt szükségük. Az Arc de Triomphe-ig loholtak, onnan vissza, a part mentén, el a Nôtre-Dame előtt. Bouvard egészen kivörösödött. Öklével dögönyözte Pécuchet hátát s öt percen belül teljesen megbolondult.

Ki-kitört belőlük, akaratlanul is, a hangos jókedv. Mennyit is tehet ki az az örökség... bizonyára legalább...

- Eh, az nagyon is szép volna!... ne beszéljünk már róla...

De folyvást arról beszéltek. Mi sem akadályozza őket, hogy azonnal pontos felvilágosítást kérjenek. Bouvard irt a jegyzőnek.

Válaszul megjött a végrendelet másolata, amely a következő szavakkal végződött:

„Következésképen François-Denys-Bartholomée Bouvard-ra, akit természetes fiamul ismerek el, javaimból a törvényesen ráeső részt hagyományozom.”

A jó embernek még fiatal korából való volt ez a természetes fia, akit azonban gondosan titkolt s unokaöccse gyanánt kezelt. Az öccs mindig is mint nagybácsiját emlegette, noha jól tudta, hányadán áll a dolog. Mikor aztán Bouvard „bácsi” a negyvenedik év felé járt, megházasodott s később özvegyi sorba jutott. Két törvényes fia nem úgy viselkedett, mint szerette volna s ekkor lelkiismereti furdalásai támadtak, amiért annyi év óta teljesen elhanyagolta első gyermekét. Szívesen magához is vette volna már, ha szakácsnője engedte volna. Mindenféle

családi praktikák következtében ez a nő végre is otthagyta, mire a magára maradt, halálához közeledő öreg, hogy jóvátegye az igaztalanságokat, javaiból első szerelme gyümölcsére hagyott annyit, amennyit csak lehetett. A vagyon körülbelül félmilliót tett ki és így a dijnokra kétszázötvenezer frank örökség nézett. Az idősebbik törvényes utód, Étienne, kijelentette, hogy belenyugszik a végrendeletbe.

Bouvard valami állandó kábulat-félébe esett. Halk hangon ismételte, a részek békés mosolygásával: - „Tizenötezer livre évi járadék!” - és Pécuchet, akinek pedig mégis csak józanabb feje volt, szintén alig tudott magához térni.

Ujabb levél jött Tardivel-től s ez borzasztóan megrázkódtatta őket. A kisebbik törvényes fiu, Alexandre, mindent a bíróság előtt szándékozott elintézni, sőt meg akarta támadni, amennyiben lehetséges, a végrendeletet, mindenféle előzetes lepecsételéseket, leltározásokat, gondnok kinevezését stb.-t követelve! Bouvard epeömlést kapott. Alig lábadozott, máris Savigny-ba utazott, ahonnan határozott eredmény nélkül került vissza, a kidobott utiköltségen siránkozva.

Álmatlan idők következtek, váltakozó düh és remény, rajongó bizakodásra súlyos levertség. Végre, félév múltán, Alexandre ur engedett s Bouvard az örökség tulajdonába lépett.

Első fölkiáltása ez volt: - „Vidékre vonulunk vissza!” - s ezt a mondatot, mellyel barátját is bekapcsolta boldogságába, Pécuchet természetesnek találta. Mert ennek a két embernek a közössége immár abszolút mély volt.

Mivel azonban Pécuchet nem akart a Bouvard pénzén élni, csak nyugdíjba vonulása után készült hozzá költözni. Még két esztendő! mindegy! Hajthatatlan maradt s így is határoztak.

Hogy eldönthessék, merre lesz legjobb letelepedniök, sorbavették az egész országot. Az északi vidék termékeny, de hideg; délnek csábító a klimája, de kellemetlen a sok moszkító miatt; az ország középső tájain pedig, őszintén szólva, nincs semmi különös. Bretagne megjárna, csak hogy ott a parasztok igen szenteskedők. Kelet felé se lehet menni, mert ott meg németes tájszólások divnak. De elvégre akadnak még más vidékek is! Például Forez, Bugey, Roumois! A térképekből nem igen lehetett kiokoskodni. Ej, az a fontos, hogy saját házuk lesz, mindegy, hogy itt-e vagy amott?...

És máris látták magukat, amint ingujjban hajladoznak egy virágágy szélén, rózsákat nyesegetve, hantokat ásva, forgatva és porhanyósítva, tulipántöveket átrakosgatva. Pacsirtaszóra fognak ébredni, ballagnak az eke nyomán, kosarazzák az almát, ellenőrzik a vajköpülést, a cséplést, a birkák nyírását, a kaptárak rendbentartását, élvezik a tehenek bögését és a frissen kaszált széna illatát. Nem lesz több körmölés! alászolgája főnök urak! és a szobabért se kell elsején kifizetni! - Hiszen a saját házukban laknak majd, - a maguk baromfi-udvarából fog kitelni a pecsenyájuk, a maguk kertjéből a főzelékük, - és milyen jó lesz fapapucsban ebédelni! - „Azt fogjuk tenni, ami nekünk tetszik! szakállt eresztünk!”

Elkezdtek kerti szerszámokat vásárolni, aztán mindenféle holmit, „amire majd szükség lehet”, egy szerszámládát (rendes ház nem képzelhető enélkül), mérlegeket, egy földmérő láncot, egy fürdőkádat (megbetegedhetik az ember), egy hőmérőt, meg egy „Gay Lussac-rendszerű” légsulymérőt, amivel fizikai kísérleteket lehet eszközölni, ha kedvük szottyan rá. Nem lesz célszerűtlen az sem (hiszen nem lehet örökké kint foglalatoskodni a földeken), ha néhány jó irodalmi művet is beszereznek, - és könyveket válogattak, olykor ugyancsak megakadva, hogy vajjon ez vagy az a munka csakugyan „könyvtári darab”-é? Bouvard sommásan döntött:

- Eh, nem is lesz szükségünk könyvtárra!

- S különben is ott lesz az enyém, - jegyezte meg Pécuchet.

Először is, be kell rendezkedni. Bouvard odaszállíttatja a butorait, Pécuchet pedig az ő nagy fekete asztalát; a függönyöket is fölhasználják s ha még némi konyhaedényről is gondoskodnak, minden rendben lesz.

Megfogadták, hogy az egész dolgot titokban tartják, arcuk azonban sugárzott. Kollégáiknak föltűnt furcsa viselkedésük. Bouvard, aki írópolcára tehénkedve körmölt s kifeszítette a könyökét, hogy minél gömbölyűbb betűket remekeljen, vigan szaporázta sajátságos, füttyös lélekzését s vastag szemhéjai alól ravaszul kacsingatott. Pécuchet, magas, szalmafonatu széken kuporogva szarkalábazta egymás mellé hosszukás betűit, - s orrcimpái kidagadtak, szája pedig összeszorult, mintha félne, hogy ki találja szalajtani a nagy titkot.

Tíz hónapi keresgélés után sem tudtak megfelelő helyet találni. Beutazták Páris egész környékét, jártak Amienstől Évreux-ig, Fontainebleau-tól Havre-ig. Olyan birtokot kívántak, amely elsősorban jó föld legyen, ha nem is éppen festői fekvésű, noha nem szívesen vállaltak volna holmi szegényes kilátású vidéket.

A népes szomszédságot kerülni akarták, viszont a magányosság sem volt inyükre.

Olykor már-már elszánták magukat, de aztán, félve az esetleges késő bánattól, megint változtattak elhatározásukon s hol egészségtelennek találták a vidéket, hol meg attól féltek, hogy nagyon ki van téve a tengeri szélnek, vagy nagyon közel esik valami gyárhoz, vagy igen nehezen megközelíthető.

Barberou segített rajtuk.

Tudott ábrándképükről s egy szép napon azzal köszöntött rájuk, hogy hallott egy eladó birtokról, amely Chavignolles mellett fekszik, Caen és Falaise között. Harmincnyolc hektárnyi jó föld, kastély-féle is van hozzá, meg egy jó karban tartott kert is.

Elmentek Calvados département-ba s oda voltak az elragadtatástól. Csak egy baj volt: a birtokért és a házért (amelyeket csak együtt lehetett megvásárolni), száznegyvenháromezer frankot követeltek. Bouvard csak százhuszezret ígért.

Pécuchet harcra kelt barátja csökönységgével, engedékenységre ösztökélte, majd kijelentette, hogy kész megfizetni a többletet. Egész vagyona, anyai öröksége és félretett pénzecskéje ráment a dologra. Eddig sohasem szólt egy kukkot sem erről a kincsről, amelyet valami nagy alkalomra tartogatott.

1840 vége felé minden ki volt fizetve, félévvel Pécuchet nyugalomba vonulása előtt.

Bouvard ekkor már nem volt dijnok. Eleinte még folytatta hivatalát, mert hátha mégis rosszra fordul a jövő, de aztán, amint biztos lett az örökség felől, bucsut mondott. Mindazáltal később is szívesen ellátogatott Descambosékhoz s elutazása előtt puncsos estén látta vendégül az egész irodát.

Pécuchet ezzel szemben nagyon harapós kedvet mutatott pályatársai iránt s utolsó nap úgy vált meg tőlük, hogy bevágta maga után az ajtót.

Neki kellett fölügyelni a csomagolásnál, ellátni még egy csomó elintézni valót és bevásárlást s a Dumouchel-től való elbucsuzkodás is hátra volt még.

A tanár ur rendszeres levélváltást indítványozott, melynek során majd nyilván fogja tartani Pécuchet számára az irodalom eseményeit; aztán, ismételt gratulációk után, jóegészséget kívánt neki.

Barberou érzékenyebben bucsuzott Bouvardjától. Izgalmas dominó-pártit hagyott ott a kedvéért; megígérte, hogy majd meglátogatja a birtokon; két pohár ánizs-pálinkát rendelt s csókkal vált el.

Bouvard, amint hazaérkezett, mély lélekzetet szippantott magába a balkonon s fölsóhajtott: „Végre!” A parti lámpák fénye visszarezgett a vizből, messzire az omnibuszok zaja halt el. Eszébe jutottak a boldog napok, melyeket ebben a nagyvárosban töltött el: a vendéglői piknikek, a színházi esték, a házmesterné pletykái, a sok-sok kedvenc megszokás; azon kapta magát, hogy ellágyul a szíve, hogy szomorúság lepi meg, melyet alig mert magának bevallani.

Pécuchet hajnali kettőig járt le és föl a szobájában. Hát nem tér vissza ide többé... annál jobb! - de mégis, hogy valami emléket hagyjon maga után, belekarcolta a nevét a kandalló gipszvakolatába.

A podgyász nagyja már előző este utnak indult. A kerti szerszámok, a derékaljak, a matracok, az asztalok, a székek, egy forralókészülék, a fürdőkád, valamint három boroshordó a Szajrán uszott Havre felé, ahonnan majd Caenbe továbbítják s ott Bouvard veszi át őket, a Chavignolles-ba való átszállítás végett.

Atyja arcképét azonban, valamint a karszékeket, a likőrös készletet, a könyveket, a faliórát, szóval minden értékesebb holmit butorszállító kocsira rakattak, amely Nonancourt-on, Verneuil-ön és Falaise-en át vette útját. Pécuchet ezzel a szállitmánnyal akart utazni.

A tető-ülésre telepedett, a kocsivezető mellé s legócskább hosszú kabátjába öltözve, orráig kendőbe bugyolálva, ujjatlan keztyűkkel és irodai lábzsákjával fölszerelve, elhagyta a fővárost, március 20-án, vasárnapra virradóra.

A kocsi mozgása és az utazás újdonsága eleinte teljesen lekötötték. Pár óra multán a lovak lassítottak, amiből mindenféle disputák fejlődtek a kocsivezetővel meg a kocsissal. Ezek rémitő csárdákat szemeltek ki pihenőre, Pécuchet azonban, noha mindenért felelősséget vállaltak, tulzott elővigyázatosságból szintén ezekbe a lebujsokba szállt.

Másnap hajnalban tovább indultak; az országut örök egyformasággal nyújtózott előttük a láthatár széléig. Kavicsrakás jött kavicsrakásra, az utmenti árkok vízzel voltak tele, a mező nagy sikokban, egyhangú és hideg zölddel lapult körük, az égen felhők nyargaltak, egyszer-ször egyszer megeredt az eső. Harmadnap viharos idő támadt. A kocsi vászonlebernyege, amely rosszul volt leszíjzavva, csattogott a szélben, mint valami vitorla. Pécuchet a sipkája alá rejtőzött s valahányszor kinyitotta a tubákos szelencét, teljesen meg kellett fordulnia, nehogy szemébe menjen a dohánypor. Egy-egy zökkenőnél hallotta, amint háta mögött az egész rakomány egymáshoz ütődik s nem fogyott ki a kocsisokra pazarolt jótanácsokból. Mikor látta, hogy csak borsót hány a falra, taktikát változtatott. Nyájaskodni kezdett és mindenben kedvükre akart lenni: egy-egy meredekebb lejtőnél segített a kereket tolni, végül pedig már pálinkás kávé is fizetett nekik az étkezések után. Ettől kezdve fürgébben haladtak, aminek az lett a következménye, hogy Gauburge környékén eltört a tengely s a kocsi előre torpant. Pécuchet azonnal átvizsgálta a jármű belsejét: a porcellán-csészék darabokban heverték. Hadonászott a karjaival, fogát csikorgatta, átkozta a két tökfilkót; - ráadásul a következő nap teljesen kárba vészett, mert a kocsis leitta magát. A kehely csordultig telt, Pécuchetnek már sopánkodni se volt elég ereje.

Bouvard csak két nappal utóbb hagyta el Párist, mert még egyszer együtt akart ebédelni Barberou-val. Utolsó percben érkezett a kocsiállomásra, később pedig a rouen-i székesegyház előtt ébredt föl: eltévesztette az utirányt.

Az este Caen-be induló kocsin minden hely el volt foglalva; nem tehetván egyebet, elment a Théâtre des Arts-ba, barátságosan mosolygott a szomszédaira s elmesélte, hogy eddigi üzletével fölhagyván, a környéken földbirtokot vásárolt. Mikor pénteken kiszállt Caen-ben, málhái még nem voltak ott. Vasárnap lett, mire megérkeztek s akkor szekéren küldte őket előre, megüzenve a bérlőnek, hogy néhány óra múlva ő is követi a holmikat.

Pécuchet, utazásának kilencedik napján, Falaise-ban kisegítő-lovat ragasztatott s estig jól is ment minden. Bretteville-en tul azonban letértek az országutról s egy kereszt-ösvényen mentek tovább, minden pillanatban azzal áztatva egymást, hogy már látják Chavignolles templomtornyát. Előttük egy szilfasor hátrált, majd végkép eltűnt s szántóföldek közepén találták magukat. Öreg este lett. Mihez fogjanak? Végre is Pécuchet otthagyta a kocsit s a sárban lubickolva előre vágott, fölfedező utra. Mikor egy-egy tanya közelébe ért, kutyaugatás fogadta. Torkaszakadtából kiáltozva kért utbaigazítást. Senki sem felelt. Félni kezdett s visszafelé evickélt. Az országuton kettős lámpafény ragyogott felé. Egy könnyű kocsi volt: nekilódult, hogy elérje. Bouvard ült benne.

De hova lehetett a teherszállító kocsi? Egy óra hosszat hajhóztak utána a sötétben. Végre megtalálták s beértek Chavignolles-ba.

A nagyszobában hatalmas rőzse- és fenyőtoboztűz lobogott. Két teríték fogadta őket. A szekérrel jött butorok a pitvarban torlódtak. Semmi sem hiányzott. Asztalhoz telepedtek.

Hagymalevest kaptak, tyukhust, szalonnát és főtt tojást. Az öreg szakácsné időnként benézett, megkérdezni, hogy izlik nekik ez vagy az? Felelgettek: „Nagyon jól! nagyon jól!” - és a hatalmas kenyér, amiből alig tudtak szelni, meg a tejföl és a dió, mind-mind gyönyörűséggel töltötte el őket. A téglázott föld hepehupás volt, a falak nedvesek. De ők meglehetősen jártatták körül tekintetüket, lakomázva a kis asztal mellett, melyen egy gyertya égett. Arcuk vörös volt a sok szabad levegőtől. Kidüllesztették a hasukat, hátukat a szék támlájának vetve, amely csak úgy recsegett. És újra meg újra elmondták: „Végre itt vagyunk! Micsoda boldogság! Azt hiszem, hogy álmodom!”

Noha már éjfélre járt, Pécuchet-nek az az ötlete támadt, hogy járni kellene egyet a kertben. Bouvard nem ellenkezett. Fogták tehát a gyertyát s ócska ujságpapírral tölcsezve körül, végigsétáltak a kertiágak mellett. Kéjjel mondogatták ki hangosan a főzelékek nevét: „Nézd csak, répa! Nini, ez meg káposzta!”

Aztán a fal mentén ültetett gyümölcsfasort szemlélték végig. Pécuchet rügyeket próbált fölfedezni. Itt-ott egy pók iramodott tova a falon, melyre rávetődött a két barát megnagyobbodott árnyéka, karjuk lendüléseit kísérve. A fűszálak hegyéről harmatcseppek perdültek le. Az éjszaka teljesen sötét volt; nagy csönd és mélységes, szelid nyugalom tett mozdulatlanná mindent. Messzi valahol kakas kukorékolt.

Két szobájuk közt egy kis közös ajtó volt, melyet eddig rejtve tartott a tapéta papirborítása. Egy arrább huzott fiókos szekrény ütődése azonban meglazította a beszögelt ajtócskát s most tárva találták. Ez újabb meglepetés volt.

Levetközve még beszélgettek egy kicsit az ágyban, aztán elaludtak: Bouvard háton fekvé, nyitott szájjal, födetlen fejjel, Pécuchet viszont jobboldalra fordulva, hasa alá huzott térdekkel, gyapot hálósipkába temetkezve, - s az ablakon beáradó holdfényben mindaketten horkolni kezdtek.

II.

Micsoda öröm volt másnap a fölébredés! Bouvard elfüstölt egy pipa dohányt, Pécuchet fölszippantott egy csipet burnótot. Azt mondták, hogy sohasem esett még ilyen jól. Aztán az ablakhoz álltak, hogy gyönyörködjenek a tájban.

Szemközt a földek látszottak, jobbról egy csür, mögötte a templom tornya; balról nyárfasor huzódott.

Két főut, egymást kereszt-formában szelő, négy részre osztotta a kertet. A főzeléktáblákat virágágyak kerítették, melyek közt, helyel-közzel, törpe ciprusok és nyirott gyümölcsfák emelkedtek. Egyik oldalon lugas hátallt egy kis szőlősdombhoz, a másikon korán érő fák támaszkodtak a falnak; hátul pedig léckerítés nézett a mezőkre. A falon túl gyümölcsöskert következett s gyertyán-sövény, végén egy kis liget; a léckerítés mögött apró ösvény nyújtózott.

Ezt a képet szemlélgették, mikor egyszerre csak egy őszes haju, fekete felsőkabátos ember ment végig az ösvényen, botját végigpattogatva a kerítés lécein. Az öreg cseléd azt mondta, hogy ez Vaucorbeil ur, aki híres doktor ezen a környéken.

A többi előkelőséget is felsorolta, ugymint de Faverges gróf ex-képviselőt, akinek híres tehenészete van, Foureau urat, a polgármestert, aki fával, gipsszel s más mindenfélével kereskedik; Marescot közjegyzőt, Jeufroy tisztelendő urat és özvegy Bordinné önnagyságát, aki jövedelméből él. - Ami őt magát illeti, az öreg cseléd elmondta, hogy Germaine-nek hívják, boldogult ura után, aki Germain volt. Napszámot szokott vállalni, de szívesen elszegődne az új uraságokhoz. Fölfogadták, aztán kimentek a tanyára, amely egy kilométernyire feküdt.

Mikor a tanyaudvarra léptek, a bérlő, Gouy gazda, éppen az egyik béresre orditozott, míg felesége, zsámolyon kuporogva, egy pulykát szorongatott a lábai közt s lisztgalacsinokat diktált belé. A gazdának alacsony homloka volt, ravasz orra, lesunyított nézése és vaskos vállai. Az asszony, fehéresen szőke hajával, szeplőfoltos képével, a jámbor együgyűségnek olyan kifejezését mutatta, aminőt a templomok üvegfestményeinek póri alakjain láthatni.

A konyha gerendáiról kenderkötegek csüggtek alá. A magas kandallón három ócska puska sorakozott vízszintesen egymásfölé. Virágos mázastányérok lepték el a fal közepét elfoglaló edényesasztalt s a palack-zöld ablaküvegeken átszűrődő fény fakón csillant meg a bádog és vörösréz eszközökön.

A párisi jövevények körül akarták járni a birtokot, mivel eddigelé mindössze egyszer és csak nagyjából látták. Gouy gazda és felesége elkezdtek a kalauzolást s közben nekieredt sopánkodásaik áradása.

Minden épület, kezdve a kocsiszintől a pálinkafőző bódéig, tatározásra szorult. A sajtkészítés céljaira új melléképület emelése volt szükséges, az ajtókra friss vasalások kívánczoltak, ismét föl kellett volna tölteni a talajt, mélyebbre ásatni a vízmedencét s új almafákkal ültetni be a három udvart.

Aztán a vetések állását vizsgálták meg; Gouy gazda mindent silánynak talált. A föld csak úgy eszi a trágyát, a fuvart nem lehet megfizetni; a kavics kiszedhetetlen, a gyom tönkreteszi a rétet; ez a sok becsmélés lehűtötte Bouvard örömét, melyet az az érzés szerzett neki, hogy a saját földjén jár.

A mély-uton jöttek visszafelé a tanyáról, bükkfák sora alatt. Erről az oldalról homlokzatát mutatta feléjük a „kastély”, a nagy földudvarra könyökölve.

Fehérre meszelt falai voltak, helyenként sárgára hagyott diszitményekkel. A kocsiállás a présházzal, a sütőkamra viszont a fásszinnel egy-egy alacsonyabb szárnyat alkotott. A konyhából egy kisebb szobába lépett az ember, aztán az előszoba következett, majd egy másik nagyobb szoba, végül a szalón. Az első emelet négy szobája folyosóra nyílt, mely az udvarra nézett. Egyiküket Pécuchet foglalta le, gyűjteményei számára; a legutolsót könyvtárnak szánták. Amint kinyitották a szekrényeket, régi, otthagyt könyvekre bukkantak, de még a címüket se igen olvasták el. Egyelőre a kert volt a legfontosabb.

Bouvard a gyertyán-sövényben egy gipszfigurát fedezett föl a lombok alatt. Hölgyet ábrázolt, aki két ujjával széttárja szoknyája szárnyait s térdeit meghajlítva, vállára hajló fejjel figyel, mintha meglepetéstől félne. - „Ah, pardon! csak sohse feszélyezze magát!” - s ez a tréfás mondas annyira mulattatta őket, hogy három hétig naponta huszszor is elismételgették.

A chavignolles-i polgárok kíváncsiak lettek rájuk: bebámészkodtak a léckerítésen. Bouvardék bedeszkázták a réseket. A lakosság méltatlankodott.

A napsütés ellen Bouvard turbán-formára csavart kendőt hordott, Pécuchet pedig a sipkáját; neki egy nagy kötője is volt, elől zsebbel, melyben fanyeső ollója, selyemkendője és burnótos szelencéje reingedeztek. Felgyült karokkal, egymás oldalán turták a földet, gyomláltak, nyesegettek, mindenféle munkát szabtak ki magukra, a lehető leggyorsabban esve túl az étkezéseken; de a kávé a szőlősdombon szürcsölgették, hogy élvezhessék a kilátást.

Ha csigabiga került utjukba, óvatosan közelítették meg s szájukat félrehuzva úgy tapostak rá, mintha diót akarnának föltörni. Ásó nélkül világért se tettek volna egy lépést sem s a gilisztaikat olyan erővel szelték ketté, hogy a szerszám vasa három hüvelyknyire is beleszaladt a földbe.

Hogy a hernyóktól megszabaduljanak, eszeveszett karóütésekkel püfölték a fákat.

Bouvard a pázsit közé bazsarózsát ültetett, meg paradicsomalmát, amelynek gyümölcsei majd kis csillárok módjára csüggjenek le a lugas rácsiveiről.

Pécuchet a konyha előtt nagy gödröt ásatott, amelyet három rekeszre különített, ahol különféle trágyakeverékeket akart előállítani, hogy belőlük egész csomó különös anyag gombázódjék ki, amelyek elrohadván, új talajjavító lehetőségeket adjanak, a végtelenségig variálódva, s elábrándozott a gödör szélén, maga előtt látva a jövőt: gyümölcsök hegyormait, virágok áradását, főzelékek lavináit. De az ágyasokhoz olyannyira szükséges lótrágyához nem tudott hozzájutni: a földmivelő nép nem adott el a magáéból, a korcsmárosok is visszautasították ajánlatait. Végre, eredménytelen próbálgatások után, Bouvard tiltakozásai ellenére, minden szemérmet félrevetve, arra szánta magát, hogy „sajátkezüleg kaparja össze a trágyát”.

Éppen ezzel a művelettel volt elfoglalva, mikor egy szép napon Bordinné urnő megszólította az országuton. Miután köszöntötte Pécuchet-t, barátja felől kérdezősködött. A hölgy fekete, kicsinységük ellenére is igen ragyogó szemei, valamint élénk arcszine és határozott fellépése (melyet még hetyke bajuszka is koronázott), megriasztották Pécuchet-t. Alig egy-két szóval felelt s máris hátat fordított: oly udvariatlanság, amely Bouvard rosszalásával találkozott.

Aztán beköszöntöttek a nemszeretem-napok, a hó, a nagy hidegek. A konyhába huzódtak s lécrácsokat szögeztek, vagy végigsétálgattak szobáikon, csevegtek a kandallózugban, nézték az eső zuhogását.

Bőjt-felétől kezdve már a tavaszt lesték, s reggelenkint elismételgették: „Minden elmulik!” De a tél hosszúra nyúlt s türelmetlenségüket újra ezzel csititgatták: „Minden csak elmulik egyszer.”

Végre látták, hogy a borsó már ütközik. A spárga bőven sikerült. A szőlő jót ígért.

Mivel ilyen ügyeseknek bizonyultak a kertészet terén, dus eredményt reméltek a földmiveléstől is: - urrá lett rajtuk a becsvágy, hogy maguk szántsanak és vessenek. - Egy kis jóérzéssel meg alapos tanulmányozással kétségkívül zöld ágra fognak vergődni.

Először is, meg kell figyelni, hogyan csinálják mások; levelet szerkesztettek tehát, melyben arra kérték de Faverges-t, kegyeskednék megengedni, hogy megtekinthessék a gazdaságát. A gróf azonnal találkozót adott nekik.

Egy órai gyaloglás után felértek a dombhajlatra, amely az Orne völgye fölé emelkedik. Lent kanyarogva folyt a folyó. Helyenként vörös homokkőtömbök emelkedtek s a távolban magasabb sziklák alkottak meredek fal-félét, mely az érett kalászokkal borított földekre ferdült. Szemközt, a másik dombon, oly dus volt a zöld tenyészet, hogy egészen eltakarta a házakat. Fák osztották a lejtőt egyenetlen négyszögekre, a fű színétől sötétebb vonalukkal ütve el.

Egyszerre az egész birtok áttekinthetővé vált. Cseréptetők jelezték a tanyát. A fehér homlokzatu kastély jobbról emelkedett, tul rajta erdő s a folyóig pázsit lejtőzött alá, melyre platánok glédája vetette árnyékát.

A két barát egy lucernásba fordult be, ahol épen gyűjtötték a takarmányt. Szalmakalapos, színes kendős, vagy papír fejkendő asszonyok gereblyézték össze a földön hagyott szénát s a tábla tulsó végén, a boglyák mellett, sietve hányták a csomókat egy hosszú szekérre, amelybe három ló volt befogva. A gróf, intézője kíséretében, előrejött.

Könnyű félvászaron-ruhában, kihuzott derekával, keskeny pofaszakállkaival tekintélyes közéleti férfit s dandy volt egyszerében. Arcvonásai beszédközben is mozdulatlanok maradtak.

A kölcsönös üdvözlések után előadta módszerét a takarmánygyűjtésre vonatkozólag; a lekaszált fürendeket úgy kell forgatni, hogy szét ne szóródjanak; a boglyák kupformájuk legyenek; a kötegeket mindjárt a levágás helyén célszerű csomóba rakni s tizesével halmozni egy rakásra. Angol gereblyező-gépet ilyen egyenetlen talajon nem lehet alkalmazni.

Egy kis leány, mezitelen lábain fapapucsokkal s ruhája szakadásain kikandikáló idomokkal, innivalót hordott szét az asszonyok közt, csipőjének támasztott korsóból mérve ki az almbort. A gróf érdeklődött: miféle kis lány ez? Senki sem tudta. A szénagyűjtő nők aratás idejére fogadták föl. A gróf vállait vonogatta s távozóban a paraszti élet erkölcstelenségeire tett sajnálkozó megjegyzéseket.

Bouvard áradozva dicsérte a lucerna-termést. No, a lucerna csakugyan elég jól sikerült, noha az aranka meglehetősen pusztítást végzett. A leendő földesgazdák nagyot néztek az „aranka” szóra. Tekintettel nagyszámu állatállományára, a gróf mesterséges rétek létesítésén fáradozott, mivel ezek különben is jó előkészítői a talajnak egyéb termények számára, amit pedig a gyökértakarmányféléről nem igen mondhatni.

- Véleményem szerint ez vitán kívül áll.

Bouvard és Pécuchet egyszerre ismételték:

- Persze... vitán kívül áll...

Gondosan ellátott tábla szélén állottak: kézen vezetett ló huzott egy háromkerékre szerelt nagy ládaformát. Hátul hét ekevas nyult le, finom, párhuzamos barázdákat vonva, melyekbe földig hajló csövekből pergett a vetőmag.

- Itt, - mondta a gróf, - cukorrépát vettetek. A négy évig tartó kitermelést cukorrépával szoktam kezdeni.

Belefogott a vetőgép magyarázatába. Közben egy szolga jött érte. A kastélyba hívták.

Az intéző helyettesítette, alamuszi képű, mézesmázos modoru alak.

Elvitte az „uraságokat” egy másik táblára, ahol tizennégy aratómunkás, mezitlen mellel és szétvetett lábakkal, rozsot kaszált. A pengék suhogtak a jobbra zuhanó szalmaszárak közt. Minden arató széles félkört lendített maga előtt s egyszerre léptek előre. A két párisi megcsodálta karjukat s csaknem vallásos áhitatot keltett bennük a föld buja gazdagsága.

Még néhány művelés alatt álló táblán mentek végig. Alkonyodott, varjak csaptak le a barázdákra.

Nemsokára találkoztak a nyájjal. A juhok meg-megálltak s újra meg újra hallani lehetett, amint a füvet ropogtatják. A pásztor, egy fatönkön ülve, gyapjuharisnyát kötögetett, mellette kutyája hevert.

Az intéző segített Bouvardnak és Pécuchetnek átmászni az alacsony kerítést s két omladékos telken mentek keresztül, ahol tehenek kérőztek az almafák alatt.

A tanya épületei mind összefüggték egymással s az udvar három oldalát fogták körül. Géperővel folyt a munka, a vizikereket patak forgatta, melyet külön e célra térítettek ki rendes útjából. Bőrszijacsok mozogtak egyik tetőnyílásból a másikba s a trágyadomb közepén vas-szivattyu működött.

Az intéző a juhakloknál azokra az apró nyílásokra hívta föl figyelmüket, melyek a talajjal egy színvonalban voltak alkalmazva, a sertésólaknál pedig a leleményes ajtókra, melyek maguktól csukódtak.

A csür olyan boltozatos volt, mint valami székesegyház, téglalécekkel, melyek kőfalakon nyugodtak.

Az uraságok szórakoztatására az egyik cseléd lány marékszámra szórta a zabot a tyukok elé. A prés rudját óriásinak találták, aztán fölmentek a galambfélszerbe. Különösen a tejgazdaságon ámultak el. A sarkokban lévő csapok elegendő vízzel árasztották el a padlóköcskákat, s amint beléptek, hűvösség csapta meg őket. Színültig telt barna tejesköcsögök sorakoztak a rácsos korlátokon. Laposabb agyagedényekben tejföl állt. Vajkorongok simultak egymás fölé, mint egy rézoszlop szeletei, az imént földretett bádoggödörök szélén kitajtékzott a friss hab. A tanya gyöngye azonban a jószágistálló volt. Függetlenül válaszfalazott deszkarekeszek osztották két részre egész hosszában: egyik az állatok, a másik a velük járó foglalatosságok számára. A világító rések csukva lévén, alig lehetett látni. Az ökrök ettek, rövid láncokkal kötve a jászolhoz s meleg kipárolgásuk visszagomolygott az alacsony tetőről. Valaki világosságot eresztett be s a jászlakat szegélyező vályuban hirtelen vízszalag csordult végig. Bődülő hangok keltek, szarvak zaja csattant, mint összeütődő botoké. Az ökrök mind elötölték orrukat a rekeszekből s lassan ittak.

Lovas fogatok tértek be az udvarba, csikók nyeritettek. A földszinten két-három lámpás gyult ki, aztán eltűntek. Béreseket fapapucsos csoszogott a kavicsokon s fölhangzott a vacsorára hívó kongatás.

A két látogató hazaindult.

A látottaktól el voltak ragadtatva, döntöttek. Még azon este elővették könyvtárukból a Falusi Ház négy kötetét, megrendelték Gasparin vezérfonalát s előfizettek egy gazdasági szaklapra.

Hogy a vásárokon kényelmesebben járhasanak el, homokfutót vettek, melyet Bouvard hajtott.

Kék zubbonyba öltözve, széles karimájú kalapban, térdig felkamásnizva, bikacsokkal a kezükben járták körül az állatokat, kérdezték a mezei munkásokat s nem maradtak el egyetlen gazdasági gyűlésről sem.

Nemsokára agyongyötörték Gouy bá'-t tanácsaikkal, főleg ugarozási módszerét ócsárolva. A bérlő azonban ragaszkodott eddigi gyakorlatához. Kérte az egyik fizetési terminus elhalasztását, jégkárürüge alatt. A beszolgáltatásokból egyet sem teljesített. Bármily igazságos sürgetről volt szó, felesége óbégatni kezdett. Bouvard végre kijelentette abbeli szándékát, hogy a bérleti szerződést nem ujtja meg.

Ettől kezdve Gouy fukarul bánt a trágyával, szabadjára engedte a gyomot, tönkretette a talajt s végre is oly fenyegető módon vonult ki, amely bosszutervekre engedett következtetni.

Bouvard úgy vélte, hogy 20,000 frank, vagyis a bérleti összegnek több mint négyszerese, elegendő lesz a kezdethez. Párisi közjegyzőjétől megkapta az összeget.

Gazdaságuk tizenöt hektárnyi tanyarészből és rétből, valamint huszonhárom hektár szántóföldből állott, míg öt hektár egy kavicsos, műveletlen emelkedésen terült el, melyet a Bütyöknek hvtak.

Beszerezték a nélkülözhetetlen eszközöket, valamint négy lovat, tizenkét tehenet, hat disznót, százhatvan juhot, s személyzetül fölfogadtak két bérest, két szolgálót, egy pásztort; egy nagy kuvaszról is gondoskodtak.

Hogy mindjárt pénzhez jussanak, eladták takarmányukat: lakásukon kapták meg az összeget; a zabosládára leszámoltt napoleon-aranyakat rendkívülinek, minden más aragnál ragyogóbbnak, jobbnak találták.

November havában almabort szűrték. Bouvard csapkodta a lovat, míg Pécuchet a széles dézsába mászva, a seprős részt forgatta egy lapáttal.

Lihegtek a préscsavar szorítása közben, fölkapaszkodtak az erjesztőkádra, ügyeltek a dugókra s nagy facipőkben topogva kitűnően mulattak.

Abból az elvből indulva ki, hogy a gabonából sohasem lehet elég, körülbelül felényire csökkentették mesterséges rékjeiket s mivel nem jutottak elég trágyához, olajpogácsákat használtak, melyeket széttörtlenül földeltek el, aminek persze siralmas eredménye lett.

A következő esztendőben igen sűrűn vetettek. Jöttek a viharok. A mag kipergett.

Mindazáltal csak a buza volt a fővágyuk s nekifogtak a Bütyök kavicstalanításának. Kosárba szedték a kövecskéket. Egész éven keresztül, reggeltől estéig, akár esett, akár fűtt, látni lehetett az örök kosarat, amint ugyanazzal az emberrel és ugyanazzal a lóval, föl- meg leimbolyog a kis dombon. Olykor Bouvard lépkedett hátul, a lejtő felén pihenőt tartva, hogy megtörölgesse a homlokát.

Nem bizván meg senkiben, maguk bántak a jószággal, hajtószerekkel kezelték, klistérozták őket.

Mindenféle sulyos rendetlenségek történtek. A baromfi-udvarbeli cselédlány teherbe esett. Házasembereket fogadtak föl, de akkor meg gyerekek hemzsegték, sógorság, komaság: egész falka élt a költségükön, amire elhatározták, hogy fölváltva kint fognak aludni a tanyán.

De így meg az esték igen szomorúak voltak. A piszkos szoba bántotta őket, - Germaine pedig, aki kihordta nekik az ennivalót, minden alkalommal dörmögött. A tanyasiak lépten-nyomon csufot üztek belőlük. A csürbeli cséplőmunkások gabonával tömték tele a vizeskorsójukat. Pécuchet tetten érte az egyiket s miközben vállánál fogva kifelé tuszkolta, kiabált:

- Adta nyomorultja! Szülőfalud csufja, te!

Nem tudott tekintélyt tartani. - Egyébként pedig lelkiismereti furdalásai voltak a kert miatt. Minden idejét csak annak a jókarban tartására kellene fordítania. Bouvard egyedül is elláthatná a tanya dolgát. Meghányták-vetették az ötletet s eszerint döntöttek.

Első teendő volt: jó kerti ágyásokat készíteni. Pécuchet egyet téglával rakatott föl. Maga pingálta be a fedőkereteket s a nap repesztő hevétől félve, krétával kent be minden üveg-harangot.

Ügyelt, hogy sarjültetés céljaira a leveles csucsokat távolítsa el. Bujtással is szaporított. Különféle ojtószemmel próbálkozott: flóta-, korona-, cimervágásos-, füves- és angol-ojtással. Mily gonddal illesztette össze a két háncs-szél s nyomta szorosra a réseket! Mily kenőcs-tömeggel fente be a sebet!

Naponta kétszer fogta öntözőkannáját s végigringatta a növények fölött, mintha tömjént hintene rájuk. Amint zöld színük fölfrissült a finoman esőző permetegben, maga is úgy érezte, hogy fölüdül és ujjászületik velük. Majd, mintegy megrészegülve, letépte az öntözőkanna rózsáját s a szabad csőből zuditotta a vizet.

A sövény végén, a gipsz-dáma közelében volt egy fatörzsekből összerótt kunyhó-féle. Pécuchet ide zárta el szerszámain s gyönyörűséges órákat töltött benne, magvakat hámozva, jelzőcédulácskákat irogatva, apró virágcserepeit rendezgetve. Pihenni is ide ült ki, a kalyiba elé tolt ládára s kertszépészeti terveket szövögetett.

A lépcsőföljáró aljára két, kosárba ültetett geranium-tövet eszelt ki. A ciprusok és a guzsaj-alakura nyírt gyümölcsfák közé napraforgókat ültetett. Mikor aztán a virágágyakat arany-rügyek lepték el s a kerti utakat mindenütt friss homok takarta, az egész kert teli volt sárga ragyogással.

Hanem az ágyás nyüzsgött a rovarbáboktól; a meleg szárazlevéltakarások, a festett védőkeretek, a bekent üvegharangok alatt csak csenevész tenyészlet csirázott ki. A sarjültetések nem fogantak meg, az oltások fölfeslettek; az indás továbbplántálásokban megállt a nedvkeringés, a magról szaporított növények elpusztultak. A szél vigan döntögette ki a babkarókat. A tulsok finom trágya megártott a számócának, a tulságosan hiányos metszés a paradicsomnak.

Rosszul járt az olaszkáposztával, az ugorkával, a fehérrépával is, a borsikasaláta sem sikerült, melyet dézsában akart termesztetni. Olvadáskor odalett az egész árticsókatelep. A káposzta volt egyetlen vigasza. Különösen az egyik fej költött benne reményeket. Nyílt, nőtt, végül csodálatosan nagyra fejlett s teljesen ehetetlen volt. Mindegy: Pécuchet örült, hogy rendkívüli példányt nevelt.

S ekkor megkisérelte azt, amit a kertművészet tetejének tartott: a dinnyetermelést.

Különböző fajták magvait ültette el a trágyázott humusszal feldombozott tányérokba, melyeket az ágyasba ásott el. Majd másik ágyást készített elő s mikor már jól átmelegedett, a legszebb palántákat átültette belé, üvegharang alá borítva őket. Kitűnő kertészregulák szerint végezte az összes nyeséseket, ellenőrizte a virágzást, a magházak duzzadását, minden ágon kiválasztott egy-egy zsenge dinnyét, a többit irtotta s mihelyt a meghagyott példányok dió-nagyságúvá lettek, kis falemezt csusztatott alájuk, hogy megóvja héjukat a trágya érintésének rohasztó hatásától. Öntözgette, szellőztette dinnyéit, zsebkendőjével letörölgette az üveg-harang párafoltjait, - s ha felhők jelentkeztek, futott a gyékénytakarókért.

Éjjel nem tudott aludni miattuk. Több izben föl is kelt, s meztelen lábaira huzott csizmákkal, hálóingben, dideregve átloholt a kerten, hogy a védőkeretekre ráborítsa a saját ágytakaróját is.

A ripacsos sárgadinnyék sorra értek. Az elsőnél Bouvard félrehuzta a száját. A második sem lett jobb, a harmadik sem: Pécuchet-nek mindegyik számára akadt mentsége, míg aztán az utolsót az ablakon dobta ki, kijelentve, hogy nem érti a dolgot.

Persze, úgy esett meg a baj, hogy a különböző fajtákat egymás mellett tenyésztette s a cukor-bélűek kereszteződtek a közönséges fajokkal, a vaskos portugál dinnye a nagy mongol válto-

zattal, - a paradicsomok szomszédsága pedig betetőzte a zavart: szörnyű korcsok fajzottak elő, citromizük volt.

Pécuchet ekkor a virágokhoz pártolt át. Irt Dumouchelnek csemetéért és magvakért, hangafü-pernyés humusz-készletet szerzett be s derekasan nekifeküdt az új feladatnak.

Azonban a Golgota-virágokat árnyékos helyre ültette el, az árvácskákat meg a napon, a jácintot agyontrágyázta, a liliomot kinyilta után is öntözte, a rhododendrot össze-vissza nyesegette, a fuksziát tönkre kenőcsözte. Egy gránátalma-fát valósággal megpörkölt, a konyhai tűz melegének téve ki.

A hideg idő közeledtével oltott rózsáit papirkupok alá borította, melyeket vastagon bekent faggyuval: olybá tűnt az egész, mintha cukorsüvegek lebegnének a föld fölött, pálcákra erősítve.

A georginák mellett óriás karók ágaskodtak s egyenes vonalaik között egy tő sophora japonica görcsös ágai csavarodtak jobbra-balra, örök egyformasággal: virágot se hajtva, el sem pusztulva.

Minthogy azonban a fővárosi parkokban a legritkább fajtájú fák is szépen tenyésznek, Chavignolles-ban is méltán el lehetett tőlük várni ugyanezt. Pécuchet tehát sorra meghozatta az indiai orgonát, a chinai rózsát, meg az eucalyptus-t, mely akkoriban volt híres újdonság. Minden kísérlete balul ütött ki. Mindannyiszor nagyon csodálkozott.

Bouvard hasonló nehézségekkel bajlódott. Összeültek tanácskozni, egyik könyvet a másik után forgatták, s végül nem tudtak kiokosodni a szerzők ellentétes nézeteiből.

A márgás talajt például Puvis ajánlja, a Roret-kézikönyv meg ellene van.

A gipsz alkalmazásáért, - a Franklin-féle példa ellenére, - Riéfel és Rigaud nem nagyon lelkesednek.

Az ugar pihentetése, állította Bouvard, csupán ócska babonáság. Leclerc azonban eseteket sorol föl, melyekben föltétlenül így kell cselekedni. Gasparin egy lyoni gazdára hivatkozik, aki egyfolytában ötven évig termesztett gabonaneműeket ugyanazon a földön: ez persze fölborítja a váltógazdaság elméletét. Tull az alapos szántást dicsőíti a trágyázás rovására, Beetsen őrnagy viszont fontosabbnak tartja a szántásnál a trágyahordást.

Hogy az időjárást már előző jelekből kiismerhessék, tanulmányozták a felhőzeteket, a Luke-Howard osztályozása szerint. Megfigyelték a sötényszerűen huzódó, a szigetformájú, a hóhegyekre emlékeztető alakulatokat, hogy különbséget tehessenek a nimbus és cirrus, a stratus meg a cumulus között. A felhők megváltoztak, még mielőtt nevükön nevezheték volna őket.

A barométerből rosszat következtettek, a hőmérőn nem tudtak eligazodni; végre is ahhoz az eljáráshoz folyamodtak, melyet XV. Lajos korában egy touraine-i pap gondolt ki. Befőttes üvegbe egy piócát teszünk, mely eső közeledtére fölfelé mászik, szép időben a fenéken marad, vihar jöttén pedig nyugtalanul mozgolódik. A légkör állapota majdnem mindig rá-cáfolt a piócára. Még három másikat tettek mellé. Mind a négy különbözőképen viselkedett.

Nagy fejtörések után Bouvard rájött, hogy csalódott. Birtoka a nagyszabású művelést kívánta, intenzív rendszert: erre szánta tehát a még rendelkezésre álló tőkét, harmincezer frankot.

Pécuchet izgatására valóságos trágyamámorba esett. A kísérleti gödörbe mindent összehalmozott: falombokat, vért, beleket, tollakat, amihez csak hozzájutott. Használt belga és svájci készítésű marónedveket, lugot, füstölt heringet, tengeri algát, rongyokat, hozatott guanót, próbált ilyesmit mesterségesen is előállítani, - s végsőkéig kitarva elvei mellett, nem tűrte a hűgyanyag pazarlását, zár alá vette az árnyékszékeket. Állati hullákat hordtak udvarába s a

földeken rakatta szét őket. Szétdarabolt döghus hevert mindenfelé. S a szörnyű bűz közepette Bouvard mosolygott. Talyigán körülcipelt szivattyu trágyalevet fecskendezett a kalászkra. Ha valaki utálkozott, Bouvard így felelt:

- Csupa arany! Ebből lesz az arany!

És sopánkodott, hogy még mindig kevés a trágya. Oh, boldog országok, ahol természetes barlangok vannak, tele madárhulladékokkal!

A repcetermés nyomoruságos lett, a zab közepes, a gabonát nehezen lehetett forgalomba hozni, rossz szaga miatt. S különös dolog, a Bütök, mióta végleg kavicstalanították, még terméketlenebbé vált.

Hátha jó lesz felfrissíteni a szerszámkészletet? Guillaume-féle porhanyozót, Valcourt-féle gyomlálót vásárolt, angol vetőgépet, meg a Mathieu de Dombasle nagy, előkerék nélküli ekéjét, melyet azonban a béres fitymálva fogadott.

- Előbb tanulj meg bánni vele!

- Hát tessék megmutatni, hogy kell?

Megpróbálta, nem sikerült, a parasztok összeröhögtek.

Sehogysé birta rászorítani őket, hogy a harangjelzésekhez igazodjanak. Folyvást a nyomukban orditozott, egyik helyről a másikra szaladgált, noteszbe jegyeztetett, találkozókat tűzött ki, melyeket elfelejtett, - s főtt a feje mindenféle praktikus ötletektől. Mákot akart termelni, ópiumnyerés céljából, s főleg astragált, amit „családi kávé” néven lehetne árulni.

Gyorsabb tempójú hizlalás céljából kéthetenként köpölyöztette az ökreit.

Egyetlen sertést sem vágatott le, hanem sós zabbal tömte őket. A disznóól csakhamar szűknek bizonyult. Az állatok az udvarban csatangoltak, kitúrták a kerítéseket, mindenkit összeharapdáltak.

Kánikula idején huszonöt juh megkergült, rövidesen fölfordultak.

Ugyanazon a héten három ökör is kiadta a páráját, Bouvard érvágómódszerei következtében.

Hogy kipszuttassa a cserebogár-pajorokat, kerek ketrecbe zárta a tyukokat s két ember toltá őket az eke nyomán, - persze, a tyukok lába beletört a multságba.

Ujmódi sört fundált ki, árva-tölgyfa leveleiből szűrve, s ezt adta almabor helyett az aratóknak. Gyomrukat fájlalták. A gyerekek sirtak, az asszonyok nyögtek, a férfiak káromkodtak. Fölmondással fenyegetőztek, Bouvard engedett.

Hogy azonban bebizonyítsa, mennyire ártalmatlan az ital, szemük láttára több üveggel hajtott föl belőle s mikor émelyegni kezdett, tréfás hányivetiséggel leplezte fájdalmait. Sőt bevitette a kotyvalékot a lakására. Esténként együtt iszogatták Pécuchet-vel, s elkéseredetten próbálták kitűnőnek találni. Különben is, nem lehetett hagyni, hogy kárba vesszen.

Mikor Bouvard gyomorrontása végleg elhatalmasodott, Germaine elhívta a doktort.

Komoly, domboru homloku férfiú volt, aki azon kezdte, hogy agyonrémitette a betegeit. „Tisztelt uram”, kólikája nyilván attól a sörtől keletkezett, amelyről széltiliben beszélnek. Érdekelte az ital összetétele s tudományos kifejezésekkel, vállvonogatva ócsárolta. Pécuchet, aki közölte vele a receptet, halálra sértődött.

Dacára a veszélyes talajmeszezésnek, valamint a második fölszántás fogyatékoságának és a helytelen időpontban eszközölt kóróirtásnak, a következő év elég csinos buzatermést ígért. Ugy tervezte, hogy hollandi módra, a Clap-Mayer rendszer szerint végezteti a szárítást,

erjesztés segítségével, - ez úgy történt, hogy a levágott rendeket azon melegiben boglyákba halmozta, melyeket csak akkor kell majd szétbontani s friss levegővel átjáratni, mikor a gőz már kipárolgott belőlük; - mely intézkedéseket megtéve, Bouvard teljes nyugalommal vonult haza.

Másnap, ebédközben, a bükkös alól dobszó pergését hallották. Germaine kiszaladt, érdeklődni, de a dobos már messzejárt. Csaknem közvetlenül ezután, a templom harangja kezdett éles kongatásba. Bouvard és Pécuchet hirtelen aggodalmat éreztek. Fölkerekedtek s izgatottan a kíváncsiságtól, hajadonfőtt loholtak Chavignolles felé.

Egy öreg néni ment el mellettük. Semmiről sem tudott. Egy kis fiút állítottak meg, aki ennyit mondott:

- Alighanem tűz van!

A dob egyre pergett, a harang még hangosabban kongott. Végre elérték a falu első házait. A fűszeres már messziről rájuk kiáltott:

- Maguknál van a tűz!

Pécuchet futólépésbe kezdett, odakiáltva Bouvardnak, aki hasonló iramba fogott mellette:

- Egy, kettő; egy kettő! - taktusra rohantak, mint a vincennes-i vadászok.

Az ut egyre emelkedett, a talaj dombosodása eltakarta előlük a láthatárt. Végre fölrkezték a Bütők mellé, - s ekkor egyetlen szempillantás föltárta előttük a szerencsétlenséget. Itt is, ott is, az est csöndjében boglyák lángoltak, megannyi vulkán, a pusztasík közepén.

A legnagyobb körül talán háromszáz ember is sürgött s a nemzetiszin vállátvetős Foureau ur polgármesteri parancsszavaira rudakkal és kampókkal cibálták le a legények a boglyacsucs szalmáját, hogy a többi rész sértetlen maradjon.

Bouvard siettében csaknem földöntötte Bordinnét, aki szintén ott volt. Aztán, észrevéve egyik zsellérjét, szidalmakkal halmozta el, amiért nem értesítette. Holott épen ellenkezőleg, a szolgálcsupa tulságos buzgalomból előbb hazaszaladt, aztán a templomba s végül az urhoz, majd a másik uton visszajött a tűz mellé.

Bouvard elveszítette a fejét. Cselédei körülvették, valamennyien egyszerre beszélve, ő pedig megtiltotta a boglyák további dorongolását, segítségért könyörgött, vizért rimázkodott, fecskendőért esedezett.

- Igen, ha volna! - kiáltotta a polgármester.

- A maguk hibája, ha nincs! - felelte Bouvard. Indulatba jött, sértő szavakat pattogatott s mindenki csodálta vele szemben Foureau nyugalalmát, akinek vastag ajkai és buldog állkapcsa pedig brutális természetire vallottak.

A boglyák forrósága oly nagyra nőtt, hogy nem lehetett többé közelükbe menni. A falánk lángok alatt zizegve kunkorodott össze a szalma, a buzaszemek ólomgolyók módjára csapódtak az arcba. Majd a kazal széles parázsszigetté lapult a földön, szikrák röpködtek s a rőt tömb fölé bodros gomolygás tódult, helyenként cinóbervörös, másutt meg alvadtvérbarna színekkel. Leszállt az éjszaka, szél kerekedett: az ide-oda forgó füst el-elakarta az embercsoportokat. Olykor egy-egy izzó, föltrepiült csóva csikozta végig a fekete eget.

Bouvard nézte a pusztulást s csendesen sirdogált. Szemei eltűntek a megduzzadt szempillák alatt s egész arca mintha még szélesebbé vált volna a fájdalomtól. Bordinné zöld vállkendője rojtjaival babrálva, beszélt hozzá: „Szegény szomszéd ur”, s vigasztalni próbálta. Ha már nem lehet segíteni a dolgon, legjobb beletörődni.

Pécuchet nem sirt. Nagyon sápadtan, szinte már ólomfakón, nyitott szájjal, a hideg izzadságtól összetapadt hajjal, félrevonultan állt, gondolatokba merülve. De hirtelen a plébános tünt föl s hizelgő hangon fuvolázta:

- Ah, ah, minő szerencsétlenség! Csakugyan, ez nagyon kellemetlen! Legyen meggyőződve, hogy osztozom fájdalmában...

A többiek mégcsak nem is szinleltek semmi részvétet. Nevetgélve csevegtek, melegedni nyujtva kezeiket a lángok fölé. Egy öreg ember összekapart néhány parázsló szalmaszárat, hogy pipára gyújtson velük. A gyerekek táncra kerekedtek. Valamelyik szemtelen fickó még el is kiáltotta magát, hogy milyen mulatságos ez az egész.

- Csakugyan, takaros multság! - fakadt ki Pécuchet, aki meghallotta a kiszólást.

A tűz alábbhagyott, a parázshalmok összeestek s egy óra múltán csak a hamu kerek foltjai feketéltek a síkságon. Mindenki hazavonult.

Bordinné asszony és Jeufroy tisztelendő ur hazáig kísérte Bouvard-t és Pécuchet-t.

Utközben az özvegy kedvesen szelid szemrehányásokkal illetve szomszédját vadóc magaviselete miatt, a pap pedig meglepődését fejezte ki amiatt, hogy eddig még nem nyílt alkalma megismerkednie paróchiája ily kiváló tagjával.

Magukra maradvá, találgatták a tűz kitörésének okait s ahelyett, hogy belenyugodtak volna az általános véleménybe, mely szerint a gőzölgő szalma magától kapott lángra, bosszút szimatoltak. Kétségtelenül Gouy gazdától ered a csiny, vagy a vakondirtótól. Az utóbbit ugyanis félévvel ezelőtt elutasította Bouvard, sőt többek füle hallatára kijelentette, hogy foglalkozása kártékony s a kormánynak el kellene tiltania. Azóta többször látták a környéken ólálkodni. Nagy szakállu ember volt s Bouvard-ék félelmesnek találták, különösen este, mikor megjelent az udvarok tövében, hosszú póznájával hadonászva, melyről dőglött vakondok lógtak.

A kár jelentékeny volt s hogy tisztán lássák helyzetüket, Pécuchet egy álló héten keresztül bujta Bouvard-ral a számadásokat, melyeket „valóságos labirinth”-nak talált. Miután egybevetette a napi kimutatásokat, a levelezést és a ceruzafirkákkal meg széljegyzetekkel teli főkönyvet, megállapította az igazságot: semmi eladni való, semmi követelés, a készpénz pedig: nulla. A tőke harminchárom ezer frankos veszteséget mutatott.

Bouvard nem akarta hinni s huszszor is újra kezdték a számvetést. Mindig ugyanarra az eredményre jutottak. Még két esztendei ilyen gazdálkodás és vége a vagyonnak! Egyetlen orvosság: eladni mindent!

Mindenesetre értekezni kell a közjegyzővel. Kinos ügy volt: Pécuchet vállalta.

Marescot ur úgy vélte jobbnak, ha nem tesznek közzé hirdetéseket. Ő majd beszélni fog a birtokról komoly vevőkkel s ajánlatokat kér tőlük.

- Helyes, - mondta Bouvard, - van elég idő. - Egyelőre bérlőt kell keresni, aztán majd meglátjuk. - Nem leszünk szerencsétlenebbek, mint azelőtt; csak épp hogy most már takarékoskodnunk kell egy kicsit.

Ez nem tetszett Pécuchetnek, aki így nem kertészkedhetett kedvére. Pár nap múlva így szólt:

- Kizárólag gyümölcsnemesítésre kellene adnunk magunkat; nem szórakozásból, hanem üzleti számításból. Egy körtét, amely alig van az embernek három sol-jában, a párisi piacon öt meg hat frankért lehet eladni! Szent-Pétervárott télidején aranyával fizetnek egy-egy szőlőfürtért! Ez aztán a kereset, beláthatod! S az egész mibe kerül? - egy kis fáradság, egy kis trágya s egy újra köszörült nyesőkés!

Annyira fölizgatta Bouvard képzeletét, hogy azonnal előkerestek könyveikből egész sor megrendelni való fajt, melyek nevük után csodálatosnak ígérkeztek. Egy falaise-i gyümölcs-kertészhez fordultak, aki sietve küldött el nekik háromszáz csemetét, melyeket eddig sehol sem tudott elhelyezni.

Lakatost hozattak a vastámaszok elkészíttetésére, sodronyhuzót a futtató huzalok kifeszítésére, ácsot a fagyámok fölállítására. A fák alakját előre megrajzolták. Falra szögezett lécdarabokkal jelezték a gyertyatartó formájú fák ágait. A kerti táblák minden sarkán cölöpök álltak, melyek között acéldrótok feszültek, a gyümölcsösben pedig abroncsok ábrázolták a vázák alakját, gulába rakott rudak a pyramisokét, - úgy hogy ha valaki betévedt hozzájuk, azt vélhette, hogy valamely ismeretlen gépezet részeit látja maga előtt, vagy egy tűzijáték gerendázatát.

Mikor a gödrök meg voltak ásva, levágták a gyökérvégeket, jót, rosszat egyformán, s trágyakeverékbe ágyazták a csemetéket. Félév múlva a plánták elszáradtak. Új rendelések a gyümölcskertésznél s új ültetések, ezuttal még mélyebb gödrökbe. De jött az eső, fölázatta a talajt, mire az ojtások maguktól betemetődtek, a fák pedig föllazultak.

Tavaszkor Pécuchet nekiállt a körtefák nyesésének. A felső ágcsucokat meghagyta, kimélte a rügyben végződő hajtásokat, viszont az eleven sövénynek szánt duchesse-sort mindenáron falszerűvé igyekezvén idomítani, agyonvagdalta s össze-visszarángatta őket. A barackfáknál belegabalyodott az alsó meg felső főágak és mellékágak megkülönböztetésébe. A spalérfalon mindig olyan helyen mutatkoztak az üres meg a benőtt felületek, ahol nem kellett volna és sehogy sem tudta elérni, hogy a törzsekről jobbra-balra pontos derékszögben induljanak ki az ágak, melyek, a két fő oldalhajtáson kívül, hatos sorban tartoztak volna egy halcsontváz szálkasorára emlékeztetni.

Bouvard a kajszinokat is meg akarta regulázni, de nem hagyták magukat. Törzsüket a föld felé csavarította, erre abbahagyták a rügyezést. A cseresznyefákból, ahol metszéseket eszközölt rajtuk, gyanta gumósodott ki.

Először hosszú bemetszésekkel próbálkoztak: ettől az alsó szemek elpusztultak; aztán rövidekkel: ezekből meg fattyuhajtások törtek elő. Gyakran haboztak: nem tudták megkülönböztetni a levélrügyeket a virágrügyektől. A bő virágzásnak megörültek. Később belátták, hogy ez is baj. Ekkor a virágok háromnegyed részét leverték, hogy a többi szebben fejlődjék.

Folyvást nedvkeringésről, cambium-képződésről, fölötözésről, nyirásról és szemezésről beszéltek. Ebédlőjük közepén bekeretezve tartották összes csemetéik jegyzékét, melynek számjelzései a kertben ismétlődtek, apró fatáblácskákra írva s az illető fa tövébe szurva.

Kora hajnaltól késő estig dolgoztak, övükön csüggő szerszámkosárral. A hideg tavaszi reggeleken Bouvard zubbonya alatt gyapoting volt, Pécuchet meg régi, hosszú kabátját viselte a zsákvászon kötő alatt. A léckerítés mellett elhaladó emberek kihallották köhécselésüket a ködből.

Pécuchet olykor elővette zsebéből kézikönyvét: állva keresgélt benne s mellette várakozó ásójával olyan volt a tartása, mint a könyv cimlapjára rajzolt kertészé. Ez a hasonlóság borzasztóan tetszett neki s csak annál többre becsülte érte a mű szerzőjét.

Bouvard egyre a gulaalaku fák körül tett-vett magas létráján. Egy napon szédülést érzett, - s nem merte magától leszállani, Pécuchet-t hívta segítségül.

Végre jelentkeztek az első spalérkörték; a gyümölcsösben pedig érni kezdett a szilva. Most a madarak ellen készülődtek föl, az összes olvasott módszerek szerint. De az elszórt üvegtörmelék vakították a szemet, a szélmalmos kereplőtől föl-fölriadtak éjszaka, - s a verebek

nyugodtan rászálltak a madárijesztőre. Másodikat, harmadikat is állítottak föl, új meg új maskarákat, hiába.

De mégis csak ígérezett némi gyümölcstermés. Pécuchet épen befejezte pontos beszámolóját Bouvardnak, mikor egyszerre csak mennydörgést hallottak s zuhogni kezdett a nehéz, vad eső. Időközönként szél sodort végig a spalérfalon. Az ágtámaszok sorra dőltek s a szerencsétlen guzsalynyírású fák hajladozva verték egymáshoz körtéiket.

Pécuchet a kalyibába menekült a hirtelen zivatar elől, Bouvard a konyhában kuksolt. Fadarak, tört ágak, palarészek körtáncát láthatták a forgó viharban; - a halászhajók feleségeinek, akik tíz mérfölddel arrább, a vad tengert nézték, nem lehetett könnyesebb a szemük és nehezebb a szívük. A spalérfal vasgerendái s futtatórudai, a köztük lévő rácsoszattal együtt egyszerre csak rázuhantak a kerti ágyakra.

Mily kép tárult eléjük, mikor szemlére indultak! A cseresznye és szilva olvadó jégzemekkel keverve borította a fűvet. A „Kolmár-gyöngye” mind odavolt, csakugy, mint a „Veterán”-körték és a „Jordoigne diadala”-i. Egy-két „Nagypapa-öröme” maradt csupán az ágakon, - míg a tizenkét „Vénusz-emplő”, az egész őszibarack-termés, a töből kitépett puszpángok mellett hevert, víztócsákban fürödve.

Ebéd után, - alig ettek valamit, - megszólalt Pécuchet bártortalan hangja:

- Be kellene nézni a tanyára, hátha ott is történt valami?

- Ugyan! hogy újabb szomorkodnivalót találjunk?

- Persze! Ilyen a mi szerencsénk!

S panaszkodtak a Gondviselés és a természet kegyetlensége miatt.

Bouvard, az asztalra könyökölve, sajátságos, sustorgó módján sóhajtozott, s mivel a fájdalmak ragaszkodó természetűek, föltűnedezték emlékezetében régi, dugábadólt tervei, főleg a gyökérkrisztályár, meg az új találmányu sajt.

Pécuchet vadul fujta a levegőt s orrlíkába hatalmas tubákadagokat gyurva, azon merengett el, hogy ha a sors kegyesebb lett volna iránta, most valami agrikulturális társaság tekintélyes tagja lehetne, díjakat aratna a kiállításokon s nevét az újságok emlegetnék.

Bouvard szomorúan jártatta körül a szemeit:

- Isten bizony, kedvem volna megszabadulni ettől az egész mindenségtől s valahol másutt próbálni szerencsét!

- Ahogy akarod... - válaszolta Pécuchet. S egy pillanatra rá:

- A könyvek ellenzik a közvetlen csatornázást. A növényi nedvek ilyen módon eldugulnak s ezt a fa erősen megszenved. Hogy magához térjen, jobb ha egy ideig nem engedjük gyümölcsözni. Másrészt viszont azok a fák, amelyeket nem nyesek és nem trágyáznak, ízletesebb gyümölcsöt fejlesztenek, ha nem is olyan nagyokat. Most már kérdelek, hol itt a magyarázat? - És nemcsak egyes fajok kívánják meg a maguk sajátos ápolását, hanem minden külön egyed is: tekintetbe kell venni a klímát, a hőmérsékletet, egész csomó tényezőt! Hát hol itt a szabály? Remélhetünk ezek után valami sikert vagy hasznot?

Bouvard felelt:

- Gasparinban olvashatod, hogy a haszon sohasem haladja túl a tőke egytizedrészét. Sokkal okosabb lenne hát a tőkét egyszerűen bankba helyezni. Tizenöt év múlva a kamatos kamatok kiadnák a betét kétszeresét s az ember közben nem gyötörné agyon magát.

Pécuchet lehajtotta a fejét:

- A gyümölcsstermesztés művészete alighanem világcsalás!

- Akárcsak a földművelésé! - válaszolta Bouvard.

És vádolni kezdték magukat, hogy nagyon is sokat akartak. Elhatározták, hogy ezentul jobban kimélik a fáradságot és a pénzt. Időről-időre egy kis nyesegetés, - s nem kell tovább törődni a gyümölcsössel. A spalér-állványokat elvetették s a kiszáradt vagy kidőlt fákat nem akarták ujjakkal pótolni. De a közben keletkezett hézagok nagyon csunyán hatottak, ha csak nem akarták ledönteni a megmaradt törzseket is. Mi hát a teendő?

Pécuchet vázlatokat rajzolt mérnöki műszerei segítségével, Bouvard tanácsokkal támogatta. Nem jutottak kielégítő megoldásra. Szerencsére rábukkantak könyvtárukban Boitard könyvére, amelynek címe volt: „*A Kertek Építésze.*”

A szerző végtelen sok kertfajtát különböztetett meg. Először is ott van a melankolikus és romantikus kert, melyet örökzöldek, romok és sirok jellemeznek, valamint egy „Szüzmáriás fogadalmi kép, ama hely jelzésére, ahol a kert urát gyilkos vas találta”. A „borzalmas” tipust fenyegető sziklák, megtépett fatörzsek s leégett kunyhók alkotják. Az „exotikus” kert, Peruból hozott gyertyafáival „egy-egy ültetvényes vagy utazó emlékét idézi föl”. A „komoly” kert-jelleget, mint Ermenonville-ben, a philosophiának szentelt templom domborítja ki. Obeliszek és diadalívek fogadnak a „fenséges” típusu kertben, moha és barlang a „titokzatos”-ban, tó-tükör az „álmatag”-ban. Van „fantasztikus” jelleg is, melynek legszebb példáját nemrégiben egy württembergi kert mutatta, ahol a szemlélő egymásután egy vaddisznóval, egy remetével, több sirelékkel s egy bárkával találkozhatott, mely utóbbi magától hagyta el a partot, hogy egy boudoirba vigye az embert: szökőkutacsák között heveredni le a szófán.

A csodák ily lehetőségei előtt Bouvard-t és Pécuchet-t káprázat fogta el. A „fantasztikus” kertfajtról úgy vélekedtek, hogy ilyesmi csak a főurakat illetheti meg. A „philosophia templomá”-t sem választhatták nagyképűség nélkül. A madonnás fogadalmi képnek nem lett volna értelme, tekintettel a gyilkosok hiányára, s a szegény ültetvényesek és utazók is a rövidebbet húzták, az amerikai növények igen drágába kerülén. Komolyan számításba jöhetek azonban a sziklák, valamint a viharvert fatörzsek, az örökzöld és a moha; - fokozódó hévvel, sok tapogatózás után, egyetlen szolga segítségével és a lehető legkisebb befektetés árán, végre sikerült is összeszerkeszteniük egy olyan csodát, aminek nem akadt párja a környéken.

A helyenként megritkított sövény-utról a ligetre lehetett látni, melyen át utvesztős zezzugokkal kanyarogtak a különféle ösvények. A spalérfalban ivhajlásos nyílást akartak törni, mely alól festői kilátás kinálkozzék. Az ivzáró kő azonban leszakadt s így hatalmas, szabálytalan rés keletkezett, a földön heverő romokkal.

A spárgatáblát fölládozták, hogy helyén etruszksírt építsenek, vagyis egy négyszögletű, fekete gipszkupacot, hat lábnyi magasságban, nagyon emlékeztetve holmi kutyaházikóra. A sarkokon négy apró fenyő őrizte az emlékművet, melyre még egy hamvvedret is terveztek, felírással együtt.

A veteményeskert másik részében Rialto-szerű hid támaszkodott egy tómeder széleire s körülötte berakott csigaházak ékeskedtek. A meder fölszivta a vizet. Sebaj! Lassanként majd megfelelő agyagrégteg képződik s akkor megmarad a tó.

A kalyibát színes üvegekkel ablakozták föl, hogy romantikus kunyhó váljék belőle.

A szőlősdomb tetején hat, négyszögletűre ácsolt törzs bádogtetőt emelt, melynek csucsai fölfelé kunkorodva, kínai pagodát mimeltek.

Az Orne partján gránitdarabokat szemeltek ki: lecsákányozták, megszámozták, sajátkezűleg hazatalyigázták valamennyit, otthon aztán cementtel ragasztották össze az egymásra halmozott tömböket: a pázsit közepén végül ott állt a szikla, valamely gigászi krumplira emlékeztetve.

De még hiányzott valami a teljes összhanghoz. Kivágták a sövény legnagyobb hársát (amely különben már háromnegyedrészben korhadt volt), s teljes hosszában keresztbe fektették a kerten, úgy hogy olybá tűnt, mintha áradás sodorta volna oda, vagy villámcsapás döntötte volna le.

Mikor elkészültek, Bouvard a nyílt terrasról odakiáltott távolabb álló barátjának:

- Innen jobban látni!

- „Látni!” - zendült vissza a levegőből.

Pécuchet felelt:

- Jövök!

- „Jövök!”

- Hallod? Visszhang!

- „Visszhang!”

Eddig a hársfa akadályozta a visszhang lehetőségét, melyet viszont most elősegített a pagoda, szemközt állva a csűrrel, melynek ormfala tulemelkedett a gyertyán-sövényen.

Hogy kipróbálják a visszhangot, mindenféle tréfás szavakat kiáltoztak; Bouvard vaskos kiszólásokat, malacságokat ordított a kert felé.

Bouvard pénzfölvétel ürügye alatt többször is bement Falaise-ba s mindannyiszor apró csomagokkal tért haza, melyeket szekrényébe zárt el. Pécuchet egy reggel azzal távozott, hogy Bretteville-ben van dolga s csak késő este került vissza, egy kosárral, melyet ágya alá rejtett.

Másnap Bouvard meglepetésre ébredt. A fő kerti ut két első tiszafája, melyeknek előző nap még gömbformája volt, most pávaalakot mutatott s egy szarutölcsér, meg két porcellángomb jelezte a pávák csőrét és szemeit. Pécuchet, aki már kora hajnalban fölkel, a fölfödöttség félelmétől reszketve, nyirta ilyenné a két fát, ama hozzávalók segítségével, melyeket Dumouchel-lel küldetett meg magának.

Féléven belül a következő fák is új alakot öltöttek: gulák, kockák, hengerek, szarvas- és karosszékalakzatok sorakoztak, de egy sem ért föl a pávákhoz. Bouvard áradozva ismerte el ezt a tényt.

Azzal az ürüggyel, hogy ottfelejtett ásóját keresi, a liget utvesztőjébe vonta magával társát, mivel ő is kihasználta volt Pécuchet távollétét s a maga részéről szintén alkotott valami nagszerűt.

A földekre néző ajtó gipszréteggel volt bevonva, melyen szép rendben ötszáz darab faragott pipafej sorakozott: Abd-el-Kader-ek, néger, meztelen nők, lólábak és halálfejek egyvelege.

- Gondolhatod, milyen izgalommal csináltam!

- Oh, hogyne!

S megindultságukban összecsókolóztak.

Mint minden művész, ők is áhítoztak a közönség tapsait: Bouvard nagy ebédet akart rendezni.

- No, no! - felelte Pécuchet, - ebből fogadóestélyek lesznek! Ez a lejtő!

De azért mégis elhatározták a dolgot.

Mindeddig visszavonulva éltek birtokukon. Most, kíváncsiságból, mindenki elfogadta meghívásukat, de Faverges kivételével, akinek a fővárosban akadt dolga. Helyette Hurel urra, az intézőre, csaptak le.

Ugy tervezték, hogy Beljambe, a fogadós, aki valaha főszakács volt Lisieux-ben, készíti a fogásokat. Ugyancsak ő egy pincérről is gondoskodik. Germaine kisegítőnek maga mellé veszi a baromfiudvarbeli szolgálót. Marianne is eljön, a Bordinné cselédje. A rácsoskapu négy órától kezdve tárva-nyitva állt s a két tulajdonos izgalommal telve várta a vendégeket.

Hurel megállt a bükkfák alatt s csak most huzta magára ünneplő kabátját. Utána a plébános következett, új reverendában, majd egy pillanatra rá a bársonymellényes Foureau. Az orvos karonfogva jelent meg feleségével, aki nehezen lépkedett, ernyője védelme alatt. Mögöttük rózsaszín szalagok forgataga lebegett: főköttő volt, Bordinné önmagáé, akin lilát játszó szép selyemruha suhogott. Keblén arany óralánc himbálózott s fekete félkezyűs kezein gyűrűk csillogtak. Utolsónak a közjegyző jelent meg, panamakalapban, monoklival, mert a hivatalnok nem nyomhatta el benne a világit.

A szalon agyonfényezett padlóján alig lehetett megállni. A nyolc utrechti karosszék a fal mellett sorakozott; középen egy kerek asztal a likőrös készletet emelte; a kandalló fölött Bouvard atyjának arcképe volt látható. A kopott festékre tüzelő napfényben a száj fintort mutatott, a szem kancsalra fordult s a pofacsontok táján penészes foltocskák fokozták az oldal-szakáll illúzióját. A vendégek fölfödözték az apa és fiú hasonlóságát s Bordinné, szemét Bouvardon pihentetve, még azt is megjegyezte, hogy az öreg ur igen szép ember lehetett.

Egy órai várakozás után Pécuchet jelentette, hogy át lehet vonulni az ebédlőbe.

A vörösszegélyű fehér kalikó-vászonfüggönyök csakugy, mint a szalonban, itt is teljesen az ablak elé voltak huzva s a rajtuk átszűrődő fény szőke sávban esett a falburkolatra, melynek minden disze egy barométerből állott.

Bouvard a két hölgyet maga mellé ültette; Pécuchet baljára a polgármester, jobbára a plébános jutott. Nekiláttak az osztrigáknak. Iszapszag érzett rajtuk. Bouvard kétségbe volt esve, sűrűn kérte a bocsánatot, Pécuchet pedig fölkelt, hogy a konyhába menjen, összeszidni Beljambe-ot.

Az első fogás alatt, mely halvagdalékos lepényből és mártásos galambaprólékból állott, az almaborkészítésről csevegtek.

Erről aztán a jól és rosszul emészthető ételekre fordult a szó. Természetesen az orvos véleményét is megkérdezték. Szkeptikusan ítélte meg a dolgokat, mint aki fenéig kiismerte a tudományt, mindazáltal a legcsekélyebb ellenmondást sem tűrte el.

A vesepecsenyével egyidejűleg burgundit szolgáltak föl. Zavaros volt. Bouvard az üveg öblítésének tulajdonította ezt a kellemetlenséget s három újabb palackot nyitogatott föl, ugyanolyan eredménnyel. Saint Julien-re tért át, de ez meg nyilvánvalóan egész fiatal évjárat volt s az összes vendégek elhallgattak. Hurel szünet nélkül mosolygott; a pincér nehéz léptei csattogtak a kőkockákon.

Vaucorbeilné, aki zömök termetű, harapós kedvű hölgy volt (egyébként az áldott állapot utolsó hónapjaiban), csökönyösen néma maradt. Bouvard, nem tudva, mivel szórakoztathatná, a caen-i színházról beszélt neki.

- Nőm sohase jár komédiába, - szólt közbe az orvos.

Marescot, mikor annakidején Párisban élt, csak az olasz színházba szeretett ellátogatni.

- Én, - mondotta Bouvard, - szívesen váltok néha jegyet a Vaudeville földszintjére, mert szeretem a bohóságokat.

Foureau ur megkérdezte Bordinnét, hogy ő is szereti-e a bohóságokat?

- Attól függ, mifélek, - volt a felelet.

A polgármester évődni kezdett Bordinnéval, aki vissza-visszavágott. Majd egy pompás ugorkareceptet ajánlott. Háziasszonyi kitűnősége különben közismert volt s csodálatosan rendben tartott kis gazdaságot mondhatott a magáénak.

Foureau Bouvard-hoz fordult:

- Igaz, hogy önök meg el akarják adni a magukét?

- Hát, istenem, ezidőszerint nem igen gondolunk erre...

- Hogyan? még az „Écalles”-t sem? - firtatta tovább a közjegyző. - Az pedig ugyan megfelelne önnek, ugy-e, Bordinné asszony?

Az özvegy kényeskedő hangon válaszolt:

- Oh, a Bouvard ur igényei tulságos nagyok lehetnek...

- Ugyan! meglehetne lágyítani az ő szívét is!

- De meg se próbálnám...

- Hátha? például, ha adna neki egy pusztit!

- Próbáljuk meg! - kiáltotta Bouvard.

S mindakét oldalon megcsókolta az özvegy arcát, a társaság zajos örömére.

Csaknem nyomban ezután pezsgőt bontottak s a durrogás megkettőzte a jókedvet. Pécuchet jelet adott s a függönyök szétnyíltak: az esthomályban előtűnt a kert!

Szörnyű látvány volt. A szikla mint valami hegytömb foglalta el a pázsitot, a sir tömör kockája a spenótot nyomtatta le, míg a velencei hid kupos ékezet módjára terpedt szét a babszófa fölött. Odább a kunyhó nagy, kormos foltja ijesztgetett, mert szalmafedelét előzőleg felgyújtották, hogy így tegyék költőibbé. A szarvas- és zsöllyeformájúra kinozott tiszafák egymásutánja a villámsújtott faóriásig nyult, mely viszont átlósan dőlt a fasortól a lugasig, ahol paradicsomalmák csüngtek le a lécekről, mint holmi cseppkőbarlang kőfürtjei. Itt-ott egy-egy napraforgó himbálta sárga diszkoszáját. A kínai pagoda, vörösre kenve, világítótoronyként tűzelt a szőlődombon. A pávanyírású fákon lángolt a napsütötte szarucsőr, míg a léckerítésen túl, amelyről leszedték a deszkázást, a nagy, lapos síkság zárta le a láthatárt.

Vendégeik hűledezésétől Bouvard-t és Pécuchet-t mélységes gyönyörűség töltötte el.

Bordinné különösen a pávákat csodálta meg, az etruszk sir azonban, valamint a fölgyújtott kunyhó és a romokban heverő fal nem talált megértőkre. Majd sorban átsétáltak a hidon. Hogy a medencét megtöltsék, Bouvard és Pécuchet egész délelőtt hordták bele a vizet, mely persze nyomban eltűnt a tófenék rosszul illeszkedő kövei közt, csak iszapot hagyva maga után.

Séta, közben kritikai megjegyzések hangzottak föl: „Én inkább így csináltam volna... A borsó nagyon idétlen... Ez a zug, őszintén megvallva, nem valami tiszta... Ilyen metszéssel sohse lesz valamirevaló gyümölcstermésük...”

Bouvard kénytelen volt azt válaszolni, hogy neki kisebb gondja is nagyobb a gyümölcs-termésnél.

A gyertyán-fasorban ravaszdi arccal szólalt meg:

- Ah, ah! itt alighanem alkalmatlankodni fogunk valakinek! Ezer bocsánat, kisasszony!

A tréfa nem sült el. A gipsznmífát már mindenki jól ismerte.

Végül, a labirinth néhány szeszélyes utkanyarja után, a pipafejekkel teleragasztott kiskapuhoz érkeztek. A vendégek elképedve néztek össze. Bouvard leste az arcokon a hatást s türelmetlenülül kérdezte:

- Mit szólnak hozzá?

Bordinnéből kicsattant a nevetés. A többiek is vihogtak. A plébános kotkodácsolásforma hangot adott, Hurel köhögött, az orvos könnyeket potyogtatott, neje arcán ideges rángatózás szaladt végig, - Foureau pedig, a maga teketóriátlan módján, letörte az egyik Abd-el-Kader-t és zsebredugta, örök emlékül.

Mikor visszajöttek a gyertyán-fasorból, Bouvard, hogy látogatóit a visszhang csodájával lepje meg, torkaszakadtából elordította magát:

- Alásszolgája hölgyeim!

Csönd! A visszhang nem jelentkezett. A csürr tudniillik átalakították s a kiormolló tetőzet eltüntével a visszhang is elmaradt.

A szőlősdomb tetején szolgálták föl a kávé s az urak tekézni készültek, mikor a léckerítés mögött egy ember tűnt föl velük szemben, aki béméskodva nézte őket.

Sovány, napégette alak volt, rongyos vörös nadrágban, kék zekében, ing nélkül, fekete sörteszakállal. Rekedt hangon dadogta: - „Adjanak egy üveg bort!”

A polgármester és Jeufroy tisztelendő ur azonnal fölismerték. Valamikor asztalos volt Chavignolles-ban.

- Csak menjen, Gorju! isten hírével! - szólt oda neki Foureau. - Nem szabad koldulni!

- Én! koldulni! - kiáltotta nekivadulva. - Hét évig voltam oda Afrikában, a háboruban! Most jövök a kórházból! Semmi munka! Gyilkolni menjek? azt a fűzfánfűtyülő...

Dühe magától lankadt alá s csipőjére támasztott kezekkel bámulta a polgár urakat; nézésében mélabú és guny volt. A tábori élet fáradalmai, a pálinka és a láz, egész nyomorult és részeg élete ott homálylott zavaros szemeiben. Sápadt ajkai reszketve huzódtak föl inyéről. A nagy, biborszinű ég véres ragyogással fogta körül s amint makacsul bámulva állt, szorongó félelemmel töltötte el a mulatókat.

Bouvard, hogy véget vessen a jelenetnek, palackot hozott elő, melyben még volt némi bormaradék. A csavargó mohón itta ki, aztán hadonászva tűnt el a zabvetésben.

A többiek nekiestek Bouvard-nak. Efféle ellágyulások csak elősegítik a társadalmi züllést. Bouvard azonban, akit felizgatott kertje balsikere, védelmébe vette a népet. Mindenki egyszerre beszélt.

Foureau dicsőítette a kormányt, Hurel mindent csak a nagybirtok szempontjából volt hajlandó mérlegelni. Jeufroy tisztelendő ur azon panaszkodott, hogy a vallást senki sem pártfogolja. Pécuchet az adók ellen támadt. Bordinné időnként közbekiáltott: „Részemről először is utálok a köztársaságot!”, a doktor pedig a haladás hívének vallotta magát: „Mert uraim, elvégre

a reformokra szükségünk van!” - „Lehetséges!” - felelte Foureau, - „de ezek az ugynevezett eszmék ártanak az ügyek menetének!” - „Fütyülök az összes ügyekre!” - kiabálta Pécuchet.

Vaucorbeil állhatatos maradt: „Legalább az iskolavégzettek jogkiterjesztését adják meg!” - Bouvard nem akart idáig menni.

- Ez az ön komoly véleménye? - vágta vissza az orvos. - Elöttem levizsgázott! Jóestét! s szerencsés özönvizet kívánok a tavacskájának, hogy hajókázhasson rajta!

- Én is megyek, - szólt egy pillanat múltán Foureau s zsebére mutatott, ahol az Abd-el-Kader duzzadt:

- Ha másra lesz szükségem, megint eljövök!

A plébános, mielőtt távozott volna, félénken megvallotta Pécuchetnek, hogy szerintem nem illendő dolog siremléket plántálni a főzeléktáblák közé. Hurel mélyen köszöngetve vonult haza a társaságból. Marescot a csemege után tűnt el.

Bordinné újra rátért ugorkái részletezésére, sőt egy pálinkásszilva-receptet is kilátásba helyezett s még háromszor végigsétálta a nagy fasort. Mikor azonban épen a kidöntött hársfa mellett haladt el, szoknyaalja fennakadt s hallották, amint halkán így szól:

- Juj, micsoda buta dolog ez evvel a fával!

A két lakomarendező, a lugasba vonulva, éjfélig sem fogyott ki a méltatlankodásból.

Szó ami szó, az ebéd során akadhatott egy-két kifogásolni való csekélység, de a vendégek végeredményben úgy teletömték magukat, mint a duda, így hát a lakoma nyilván nem lehetett olyan rossz. Ami pedig a kertet illeti, az a sok lekicsinylés mind csak a legsötétebb irigység terméke. Mindaketten nekihevültek:

- Hogy nincs viz a medencében? Csak türelem! Lesz még ott hatyu, meg halak is!

- A pagodát alig méltatták egy pillantásra is!

- Azt állítani, hogy a romok tisztátlanok, merő ostobaság!

- És hogy a siremlék nem illendő! Már miért ne volna az? Vagy nincs joga az embernek a saját földjén siremléket állítani? No, én egyenesen oda is fogok temetkezni!

- Erről ne beszéljünk! - mondta Pécuchet.

Aztán sorra vették a vendégkoszorút.

- Az orvos afféle ügyes világcsaló!

- Megfigyelted, Marescot milyen sunyin röhögött az arckép előtt?

- A polgármester ur is faragatlan fickó! Az ördögbe is, ha az ember uri háznál van vendég-ségben, kellő tisztelettel kell szemlélni a ritkaságokat!

- És Bordinné? - kérdezte Bouvard.

- Ugyan! Az a kacér teremtés? Hagyj vele békén!

Megutálván az embereket, elhatározták, hogy többé nem látogatnak meg senkit, hanem otthon, önmaguknak élnek.

Napokat töltöttek a pincében, hogy a borkövet kiszedjék a palackokból, összes butoraikat újra fényezték, a szobák pallóját viasszal eresztették be s esténként, a lobogó tűzbe bámulva, a legjobb fűtési módszerről vitatkoztak.

Takarékosságból megpróbálkoztak a sonkafüstöléssel s maguk lugozták a mosóruhát. Germaine, akit hátráltattak munkájában, a vállát vonogatta. Befőttkészítés idején végkép magukra haragították. Ők vették hatalmukba az egész sütőházat.

Régente mosókonyha volt ez a hely, ahol a rőzsecsomók alatt nagy, kifalazott medencét találtak, mely kitűnően megfelelt céljaiknak, egyszeriben hő vágyuk támadván a konzervgyártásra.

Tizennégy befőttös üveget teliraktak paradicsommal és zöldborsóval. Az üvegek száját eleven mésszel és sajttal zárták el, vászonlemezkekkel ragasztva körül. Aztán az egészet forró víz alá merítették. Az elgőzölgő vizet hideggel pótolták, mire, a hőmérsékletkülönbség következtében, a befőttös üvegek megrepedtek. Csak hármat lehetett megmenteni.

Ezt követőleg ócska szardiniás dobozokat szedtek össze s borjuhusszeletekét gyömöszölve beléjük, ezeket is forró fürdőbe áztatták, melyből léggömbformájúvá puffadva kerültek elő. Nem baj, majd lehülnek és újra lelapulnak! Folytatták kísérleteiket: újabb dobozokba tojást, cikóriát, tengeri rákot, borba főtt angolnát, sőt egy levest is zártak! - s oda voltak a kéjtől, hogy mint Appert, „rabul ejtették az évszakokat”. Pécuchet kijelentette, hogy az efféle fölfedezések többet érnek, mint a világhódítók hőstettei.

Bordinné receptjeit tökéletesítették, amennyiben az ecetet bors hozzáadásával tették fűszerebbé s az ő pálinkás szilvájuk lett az igazi! Alkoholos ráöntéssel málna- és abszintlikőröket készítettek. Egy Bagnols-mustos hordóba mézet öntöttek és angyélikagyökeret áztattak, hogy malagabor legyen az eredmény. Sőt pezsgőgyártásra is merészkedtek! A Châblis-palackok, musttal keverve, maguktól fölpattantak. Erre aztán nem kételkedtek többé a biztos sikerben.

Amint ismereteik köre szélesedett, hamisítást kezdtek szimatolni minden árusított tápszerben.

A péket kenyere színének hánytorgatásával bosszantották. A fűszerest azzal tették ellenséggé, hogy csokoládépancsolással vádolták. Elmentek Falaise-be, hogy ziziphus-bogyót vásároljanak s a készítményt a gyógyszerész szemeláttára vetették alá vizellenpróbának. Pörkölt szalonnabórszin jelentkezett, ami zselatintartalomra mutatott.

Ez a diadal végleg elkapatta őket. Megvásárolták egy csődbejutott pálinkafőző fölszerelését s otthonuk nemsokára tele volt szitákkal, hordócskákkal, tölcsérekkel, habszedő kanalakkal, filtráló vásznakkal és mérlegekkel, nem említve külön a lapos fatálat, a hozzávaló golyóbissal, meg a mórfejú lombikot, amely magas hőfoku tüzhelyet kívánt, megfelelő kemencekürtővel.

Tanulmányozták könyveikben a cukortisztítást, a különféle főzeteket, a nagy és kis gyöngypárlatot, a duzzasztást, a pergetést, a sárga és az égetett cukor készítését. Közben alig várták, hogy máris nekieshessenek a lombikforralásnak s a finom likőrfajtákra vetették magukat. Az ánizspálinkával kezdték. A lecsapódó folyadékban minduntalan szilárd részecskék usztak, vagy a hűtő fenekére tapadtak, máskor meg az adagolásban volt tévedés. Körülöttük ragyogott a nagy edények rezes fénye, a hosszú, hegyes üvegcsövek előretolták csillogó csőrüket, a falon serpenyők csüngtek. Gyakran, míg egyikük a füveket szemelgette az asztalon, másikuk a fölfüggesztett fatálat himbálta a nagy, ide-oda guruló golyóval. Kanalakat rázogattak, keverékeket kóstolgattak.

Bouvard, akiről folyvást csurgott az izzadság, ingujjban járt s nadrágját a rövid nadrágtartóval egész a melle alá huzta föl. Szédült madár módjára kerengett s egyszer a forralóüst szabályozónylásáról feledkezett meg, máskor a tüzet rakta agyon.

Pécuchet számadatokat mormogott s mozdulatlanul állt hosszú ujjasában, mely hátulgombolós gyermekzekére emlékeztetett. Kölcsönösen megbámulták egymást: két igen komoly férfiú, akik hasznos munkában fáradoznak.

Végül egy *uj likórfajt* gondoltak ki, mely minden egyebet tönkre silányítson! Ugy tervezték, hogy lesz benne koriandrom, mint a köményes pálinkában, cseresznye, mint a maraszkinóban, izsóp, mint a chartreuseben, mirrhafű, mint a veszpetróban, szagos kálmosgyökér, mint a krampampuliban és szantálfával szép vörösszínűre lesz majd festve! De milyen néven hozzák forgalomba? Mert valami könnyen megjegyezhető név kellene, amely amellet mégis bizarr legyen! Hosszas töprengés után elhatározták, hogy az uj likórt „Bouvarine”-nek fogják keresztelni!

Ősz vége felé a három félretett befőttes üvegben foltok mutatkoztak. A paradicsom és a zöld-borsó meg volt rohadva. Talán a dugaszolás körül esett hiba? Nyomban a dugaszolás problémáján kezdtek gyötrődni. Hogy végig próbálhassák az uj módszereket, arra már nem volt pénzük. A földbirtok tönkretette őket.

Bérlő már több izben is akadt volna, Bouvard azonban nem akart tudni ilyesmiről. Első bérese művelte a földet, a tőle kapott utasítások szerint és oly veszedelmes takarékosággal, hogy a termés egyre gyöngébb lett s minden veszélyben forgott. Épen pénzzavarukat tárgyalták, mikor Gouy gazda lépett be a laboratóriumba, felesége kíséretében, aki félénken huzódott meg a háttérben.

A föld az eszközölt különféle kísérletezések következtében határozottan megjavult s a régi bérlő most szívesen újra kezébe vette volna a gazdaságot. Persze lebecsmérlőn nyilatkozott Bouvard-ék előtt. Az uraságok minden fáradozása ellenére is bizonytalan a birtok jövedelme. Egyszóval, ha most ő mégis újra bérletbe akar lépni, ezt csak a föld iránt való nagy szeretetéből teszi, meg azért, mert sajnálja, hogy ilyen jó uraságok így bajba juthattak. Gouy gazdát meglehetősen ridegen eresztették el. Még aznap este újra visszajött.

Pécuchet lelkére beszélt Bouvard-nak és végre engedtek. Gouy engedményt kért a bérleti összegből s mikor tiltakozást hallott, beszéd helyett valósággal bőgésbe fogott, a jó Istent emlegette, ezernyi baját részletezve s érdemeire hivatkozva. Mikor fölszólították, hogy bökje hát ki, mennyit akar fizetni, levágta fejét s mélyen hallgatott. Ekkor felesége, aki az ajtó mellett ült le, ölében egy nagy kosárral, kezdte rá ugyanazokat a sopánkodásokat, úgy sipítva közben, mint valami sebzett tyúk.

Végül megállapodtak évi háromezer frankban, vagyis a réginél harmadrésznyivel kevesebb bérösszegben.

Tárgyalás közben Gouy ajánlatot tett, hogy a fölszerelést is megvásárolja. Erre újabb alkudozás kezdődött.

Az ingóságok fölbecslése két hétig tartott. Bouvard már belefásult a fáradságba. Végre is oly nevetséges pénzért engedett át mindent, hogy Gouy kerekre tágult szemmel bámult el, aztán elkiáltotta magát: „Helyes”! és tenyerébe csapott Bouvardnak.

Az alku megtörténtével a birtokosok meghívták Gouy-ékat a szokásos áldomásra. Pécuchet a „malagá”-ból bontott föl egy üveget, nem annyira bőkezűségből, mint inkább dicshimnuszok reményében.

A paraszt azonban kelletlenül szólalt meg!

- Olyan, mint az édesgyökér leve!

Felesége pedig, hogy „helyreüsse a szájaizét”, egy pohár pálinkát sürgetett.

Nagyobb dolog várt azonban elintézésre! A „Bouvarine” elemei végre már mind össze voltak gyűjtve!

Valamennyit a főzőüstbe halmozták, alkoholt öntöttek rájuk; meggyújtották a tüzet és vártak. Közben Pécuchet, akit bosszantott a malagával történt balsiker, kiszedte a szekrényből a

bádogdobozokat s föl pattantotta az elsőnek a fedelét, aztán a másodikát és a harmadikát is. Bőszen dobta le őket, Bouvard után ordítva.

Bouvard elzárta a hűtőcső csapját, hogy a konzervekhez rohanhasson. A csalódás teljes volt. A borjuszeletek főtt cipőtalphoz hasonlítottak. A homard helyén pocsolyszerű lé sötétlett. A borbafőtt ángolnát nem lehetett fölismerni. A leves színén penészgombák ütköztek ki és a laboratóriumban dögleletes büz terjedt szét.

Hirtelen, ágyulöveg dörejével, husz darabban robbant szét a lombik, a tetőig röpülve, fazekakat repesztve, habszedő kanalakat görbitve el, üvegeket zúzva. A parázs szétszóródott, a tüzhely bedőlt s Germaine másnap az egyik keverőkanalat az udvar végében találta meg.

A gőz ereje tönkretette a főzőkészüléket: az üst nyaka szétcsavarhatatlanul összeékelődött a kupakkal.

Pécuchet mindjárt a robbanás pillanatában a medence mögé guggolt, Bouvard pedig az egyik zsámolyszékre vágódott le. Tíz percig maradtak ebben a helyzetben, moccanni sem merészelve, sápadtan a rémülettől, cserepek tömege közt. Mikor újra meg birtak szólalni, kérdegették egymást: mi lehet az oka ennyi szerencsétlenségnek s főleg ennek a legutolsónak? De értelmük előtt legfőllebb az volt világos, hogy most majdnem elpusztultak. Pécuchet ezzel zárta be az eszmecserét:

- Talán minden azért van, mert nem tanultunk kémiát!

III.

Hogy kitanulják a kémiát, beszerezték Regnault vezérfonálát. Először is azt olvasták belőle, hogy „az egyszerű testek esetleg összetettek”.

Megkülönböztetünk fémféléket és fémeket, - a szerző szerint azonban ez az osztályozás nem abszolút értékű. Így áll a dolog a savakkal és lugokkal is, mert „a testek hol savak, hol lugok módjára viselkedhetnek”.

A vegyületek betűjeleit furcsáknak találták. A többértékű gyökök zavarba hozták Pécuchet-t.

- Ha az A egy molekulája B-nek több részével egyesülhet, akkor - legalább én úgy vélem, - neki is ugyanannyi részből kell állania! Viszont, ha föl bomlik, elveszti egység-jellegét, az elsődleges molekula-jelleget! Hát ezt nem értem!

- Én sem, - mondta Bouvard.

Kevésbé nehéz kézikönyvet hozattak, a Girardin-ét. Ebből megbizonyosodtak arról, hogy tíz liter levegő száz grammot nyom, hogy az irónban nincs ón és hogy a gyémánt közönséges szén.

Legfőképpen pedig azon hültek el, hogy a föld nem tartozik az elemek közé.

Tanulmányozták a forrasztócső használatát, az aranyat, az ezüstöt, a mosólugot, a tepszi ónozását, aztán, a legkisebb aggodalmaskodás nélkül, egyszerűen áttértek a szerves kémiára.

Mily csodálatos, hogy az élőlények testét ugyanazok az anyagok alkotják, amelyekből az ásványok vannak összetéve. Mindazáltal némi megaláztatást éreztek arra a gondolatra, hogy egyéniségükben éppen úgy foglaltatik foszfor, mint a gyufákban, albumin, mint a tojások fehérjében, hidrogén, mint az utcai lámpák gázában.

A festék- és zsiranyagok után az erjedés került sorra.

Innen a savakhoz jutottak, - s az egyértékű gyökök törvénye ismét zavarba hozta őket. Az atom-elmélettel próbáltak világosságot deríteni a kérdésre, de csak még jobban belebonyolódtak.

Bouvard megállapította, hogy műszerek nélkül nem érhetnek el semmit. Ezek viszont költségesek, pedig ők máris sok pénzt adtak ki.

Hanem Vaucorbeil doktor biztosan megadhatja a szükséges fölvilágosításokat.

Éppen rendelő időben köszöntöttek be hozzá.

- Ki vele, uraim! Mijük fáj?

Pécuchet elmondta, hogy nem betegek, egyéb cél vezette őket ide:

- Először is a magasabbrendű atom-egység problémája érdekelne bennünket...

Az orvos elpirult, aztán megróttá őket, amiért éppen a kémiát akarják tanulmányozni.

- Kérem, én nem akarom letagadni a kémia fontosságát, de manapság mindenüvé beviszik már. Az orvosi tudományra egyenesen kárhóztos hatással van!

Szavai tekintélyét megerősítették a köröskörül látható tárgyak.

Tapaszok és kötözőszalagok heverték a kandallón. A sebészeti ládikó az íróasztal közepén terpeszkedett, az egyik sarokban egy tál kutaszokkal volt tele. A falon egy nyuzott ember képe foglalt helyet.

Pécuchet udvarolt a doktornak:

- Mégis csak az anatómia az igazán szép tudomány!

Vaucorbeil bőbeszédűen emlegette régi boncolásai varázsát; - és Bouvard megkérdezte, hogyan viszonylik egymáshoz a férfi és a nő testének belső szerkezete?

Az orvos válaszul bonctani ábrázolások gyűjteményét huzta elő a könyvei közül:

- Vigyék haza! Otthon kényelmesen átnézhetik az egészet!

A csontvázon megbámulták az alsó állkapocs előreszőgellését, a szemek gödrét, a kezek ijesztő hosszúságát. - Magyarázó szöveg hiányában visszamentek Vaucorbeilhez s Alexandre Lauth kézikönyve segítségével megtanulták a váz szerkezetét, elálmélkodva a gerincoszlop erején, mely így állítólag tizenhatszor többet bír el, mintha a Teremtő egyenesre formálta volna. - De miért éppen tizenhatszor többet?

A kézközépcsontok elcsüggesztették Bouvard-t; Pécuchet pedig, aki elkeseredetten tanulmányozta a koponyát, elvesztette kedvét az ikcsont rejtelmei előtt, noha alakja hasonlít „valamely török vagy törökös nyereghez”.

Ami az ízületeket illeti, tulsok kötőszalag takarja el őket, - tehát az izmokra vetették magukat.

Csak hogy a tapadási helyeket nem lehetett könnyen fölfedezni s mikor a gerincoszlop apró csatornácskáihoz jutottak, teljesen le kellett mondaniuk a sikerről.

Pécuchet ekkor kibökte:

- Mégis vissza kellene térnünk a chémiára, már csak a laboratórium használata miatt is...

Bouvard ellenszegült. Emlékezetében úgy rémlett, hogy a forró éghajlatú vidékek kutatói számára tetemutánzatokat szoktak gyártani.

Irt Barberou-nak, aki fölvilágosításokkal szolgált. Havi tíz frank részletre lehetett Auzoux-féle bábokat hozatni s a következő héten a falaise-i kihordó egy hosszukás ládát rakott le a rácskapu előtt.

Átvitték a sütőházba s oda voltak az izgalomtól. Mikor a deszkákat fölfeszítették, széthulló szalma és félrecsuszó selyempapirosok közül előtűnt a viaszfigura.

Téglavörös színű, hajatlan, bőr nélküli alak volt, számtalan kék, vörös és fehér erecskével tarkázva. Inkább játékszerhez hasonlított, mint hullához, nagyon csuf volt, nagyon tiszta és fényezőviasz szaga.

Fölfeltették a mellkast s megpillantották a két szivacszerű tüdőszárnyat, a kissé hátra és oldalra nyomott, puffadt tojásra emlékeztető szívet, a veséket, a belek egész tömkelegét.

- Munkára! - vezényelt Pécuchet.

Igy telt el a nap és ez este.

Olyan zubbonyokat vettek magukra, mint az egyetemi „amphitéátrum”-ok orvostanhallgatói s három gyertya világosságánál sorra szedték szét a lemezipapírszerveket, mikor egyszerre kopogtattak ajtajukon: „Kinyitni!”

Foureau volt, a mezőőr kíséretében.

Ugy történt a dolog, hogy Bouvard-éknak jólesett Germaine előtt is fitogtatni a bábjukat. A cseléd azonnal átszaladt a füszereshez a históriával s a faluban úgy terjedt el a hír, hogy igazi halottat rejtegetnek. Foureau, engedve a közmegebotránkozás nyomásának, bizonyosságot akart szerezni. Az udvart kíváncsiak lepték el.

Mikor a polgármester belépett, a viaszember éppen oldalán feküdt s mivel az arc izmai mind ki voltak szedve, a szem ormótlan kidudorodása szörnyűségesen hatott.

- Mi tetszik? - kérdezte Pécuchet.

Foureau hebegett:

- Semmi, igazán semmi...

Fölvett egy darabot az asztalról:

- Mi ez?

- A pofaduzzasztó izom! - felelte Bouvard.

Foureau elhallgatott, de ravasz mosolyu képet vágott, félve, hogy elképedésén esetleg mulatnak. A két anatómus a munka nyugodt folytatását szinlelte. A kíváncsiak, megunva a küszöbön álldogálást, benyomultak a sütőházba. Amint előbbrefurakodtak, az asztal megbillent.

- Ez már mégis sok! - kiáltotta Pécuchet, - kérem, távolítsák el a publikumot!

A mezőőr kikergette a báméskodókat.

- Helyes, - mondta Bouvard, - senkire sincs szükségünk!

Foureau elérte a célzást. Megkérdezte, van-e joguk ilyen tárgyakat tartani, noha nem orvosok? Egyébként irni fog a dologról a prefektusnak...

Micsoda népség! Nem lehet el se képzelni butábbat, bárdolatlanabbat és maradibbat! Összehasonlították magukat a többiekkel s ez nagy vigasz volt. Ugy érezték, hogy ők is a tudomány vértanui!

Az orvos szintén meglátogatta őket. Leszólta a viaszbabot, mint amely messze marad a természettől. De fölhasználta az alkalmat s előadást tartott a két barátnak.

Bouvard és Pécuchet el voltak ragadtatva. Kérésükre Vaucorbeil néhány kötetet adott kölcsön könyvtárából, mindazáltal hangsúlyozta, hogy ugy sem jutnak el a dolog végére.

A Gyógytudományok Szótárából kiirták a szülés, a hosszú életkor, a kövérség és a béldugulás rendkívüli eseteit. Be jó is lett volna ismerni a Beaumont hires kanadai emberét, a nagyevő Tarare-t és Bijou-t, az Eure-département vizkóros asszonyát, vagy azt a piémonti polgárt, aki minden husz napban vonult a félreeső helyre, valamint Simon de Mirepoix-t, aki teljesen elcsontosodva halt meg s azt a régi angoulême-i polgármestert, akinek az orra három fontot nyomott!

Az agyvelő vizsgálata filozófiai elmefuttatásokra ihlette őket. Meg tudták különböztetni a *septum lucidum*-ot, amely két lemezből van összetéve, továbbá a toboz-mirigyet, mely vörös borsószemhez hasonlít. De ott volt még az a sok mindenféle végződés, duzzadás, csavarodás, gyomrocsonk és emelet, a Pacchioni-féle üreg és a Paccini-féle test, szóval a kibogozhatatlan, érthetetlen célu részletek egész tömege.

Olykor, szinte szédült lázban, szétszedték az egész hullát, hogy aztán alaposan megzavarodjanak a visszaillesztésben.

Kemény munka volt, különösen déjeuner után. El-elbóbiskoltak ilyenkor, Bouvard: mellére ejtett állal, kitölt hassal, Pécuchet pedig kezébe hajtott fejjel, az asztalra könyökölve.

Vaucorbeil, aki délelőtti látogatásait végezte, ilyenkor néha rájuk nyitotta az ajtót:

- No, kolléga urak, hogy megy az anatómia?

- Nagyszerűen? - felelték.

Az orvos kérdéseket adott föl, hogy gyönyörködjék zavarukban.

Ha egyik szervvel beteltek, másakra tértek át. Így kezdték el és unták meg egymásután a szívet, a gyomrot, a fület, a beleket. Mert végeredményben torkig voltak a viaszemberrel, akárhogy is erőltették az érdeklődést. A doktor egyszer azon kapta őket, hogy ismét ládába szögezik a bábut.

- Brávó! Előre tudtam!

Az ő korukban már bajos ilyesmibe kezdeni, - s az orvos szavait kísérő mosolyt mélyen sértőnek találták.

Mi joga van ítélni hivatalnoknak őket? A tudomány talán csak urasága számára volna kitalálva? Ő tán valami felsőbbrendű lény?

Azért is állták a kihívást s egész Bayeux-ig elmentek, könyveket vásárolni.

Nem volt még physiologiájuk. Egy antikváriustól megkapták Richerand és Adelon értekezéseit, melyek akkoriban híresek voltak.

Az életkorra, a nemre és vérmérsékletre vonatkozó összes közhelyek roppant fontosaknak tündtek föl előttük. Jól esett tudniuk, hogy a fogkő anyagában háromféle apró fereg is élőködik, hogy az izlés székhelye a nyelv, az éhség érzete viszont a gyomorban támad.

Sajnálták, hogy az emésztés tökéletesebb megérthetése végett nem tudnak kérőzni, mint annakidején Montègre, Gosse és Bérard fivére. Lassan rágcsáltak, forgatva és bőven nyáladva az ételt, melyet gondolatban végigkísértek beleiken, egészen a végső állomásig, módszeres lelkiismeretességgel, csaknem vallásos odaadással.

Az emésztés mesterséges előidézése végett hust reszeltek egy üvegecskébe, mely kacsagyomornedvet tartalmazott. Két hétig hónuk alatt hordták a fiolát; egyetlen eredmény bőrük felsebződése volt.

Máskor az országuton tündtek föl, vizes ruhában loholva a forró nap alatt. Arról akartak megbizonyosodni, hogy a szomszéd csillapszik-e az epidermissel érintkező nedvesség következtében? Lihegve értek haza s mindaketten náthát kaptak.

A hallás, hangképzés és látás tanulmányozása simán ment, Bouvard a nemzés problémájának akart nekilátni.

Ha azonban ez került szóba, mindig meglepte Pécuchet sajátságos huzódózása. Annyira tudatlan volt, hogy Bouvard sürgetni kezdte magyarázatért. Végre, pirulva vallott.

Izetlen cimborák egyszer, régen, magukkal cipelték egy rosszhirű házba, ahonnan elmenekült, mert meg akarta őrizni magát annak a nőnek a számára, akit egykor szeretni fog. De a szerencsés alkalom mindig késett, ugyannyira, hogy álszemérme, pénzügyi zavarai, betegségektől való félelme, csökönysége és végre már a megszokás hatalma következtében is, noha a fővárosban lakott, ötvenkét éves korára még mindig szüz maradt.

Bouvard alig akart hinni neki, aztán rettenetesen kinevette. Azonban elhallgatott, könnyeket pillantva meg Pécuchet szemeiben. Mert a szenvedély nem volt ismeretlen előtte, sorban beleszeretett egy kötéláncosnőbe, egy építésznek a sógornőjébe, egy pénztároskisasszonyba, s utoljára egy mosodásleányba, akivel már jegyben is járt, mikor kiderült, hogy a kicsike várandós egy másik férfitől!

Bouvard vigasztalta:

- Mindent ki lehet pótolni. Félre bánat, félre bú! Majd én gondoskodom... ha megengeded...

Pécuchet sóhajtván válaszolta, hogy már minden késő. És folytatták a physiológiát.

Igaz volna, hogy testünk állandóan finom párát gőzöl ki? Ezt az bizonyítja, hogy az ember sulya minden percben csökken. Ha minden nap annyi a gyarapodás, amennyi a veszteség, az egészség tökéletes egyensúlyban marad. Sanctorius, aki ezt a törvényt fölfedezte, félszázadon keresztül mindennap pontosan megmérte táplálékát, váladékaival együtt s testsúlyát is minduntalan megállapította, csak a számadatok följegyzésére fordítva időt ezenkívül.

Megpróbálták a Sanctorius-módszert. De mivel mérlegük csak egyiküket bírta el, Pécuchet kezdte.

Levetkőzött, hogy a kigőzölgésnek ne legyen akadálya, - így állt a mérleg hidján, teljes meztelenségben, - s szemlére engedte, szemérmességével küzdve, tulságosan hosszú, hengerszerű törzsét, valamint rövid lábszárait, ludtalpu lábát és barna bőrét. Mellette, egy széken, barátja ült s fölolvassott neki.

A tudósok azt állítják, hogy az állati meleg az izmok összehuzódásából keletkezik s hogy a mellkas és medencerészek mozgásával növelni lehet a langyos fürdő hőfokát.

Bouvard becipelte a fürdőkádat s miután mindent előkészített, beleült a vízbe, hőmérővel fegyverkezve föl.

A szeszfőzőkészülék romjai, egy sarokba kotorva, rejtelmesen borongtak a homályban. Olykor-olykor az egerek rágsálása hallatszott. Jóféle füvek avitt szaga szállt s a két barát kitünően érezte magát. Derüsen csevegtek.

Bouvard azonban borzongani kezdett.

- Mozogj! - mondotta Pécuchet.

Mozgott, de hiába, a hőmérő nem mutatott változást, - „határozottan hideg van”.

- Nekem sincs melegem, - válaszolta Pécuchet, aki szintén dideregni kezdett. - Mozgasd a medencecsontjaidat! Rajta!

Bouvard szétvetette a combjait, forgatta a derekát, hintázta a hasát, bálna módjára lihegett, - aztán a hőmérőt leste, mely egyre alábbszállt: - Nem értem! Pedig mozgok!

- De nem eléggé!

És újra rákezde a tornázást.

Három óra hosszáig kísérletezett. Megint megragadta a higanyos csövet:

- Érthetetlen! Tizenkét fok! Ajánlom magam, nekem elég volt!

Egy kutya vetődött be, szelindek és vizslakeverék, sárga szőrű, koszos bőrű, lógó nyelvű pára.

Mit csináljanak? csengő nincs, a cselédjük meg süket. Vacogtak, de moccanni se mertek, féltek a harapástól.

Pécuchet szitkozódva, szemeit forgatva, próbálta elkergetni a kutyát.

Az eb ugatott, - ugrált a mérleg körül s a megijedt Pécuchet belekapaszkodott a kötelekbe, minél magasabbra igyekeztén fölhuzni lábait.

- Rossz módszer! - mondta Bouvard s hízkelő kuncogással csalogatta a kutyát.

Az állat, kétségkívül, megértette. Hozzá akart dörgölni, lábait Bouvard vállára rakta, körmeivel fölkaparva rajta a bőrt.

- No nézd! most meg elvitte a nadrágomat!

A kutya ráfeküdt a nadrágra s pihent.

Nagy óvatossággal végre mindketten merészebbek lettek: az egyik leszállt a mérlegről, a másik kijött a fürdőből s Pécuchet, miután fölöltözött, elkiáltotta magát:

- Kutya koma, téged föl fogunk használni a kísérleteinknél!

De miféle kísérleteknél?

Például foszfort lehetne a bőre alá fecskendezni, s aztán bezárni a sötét pincébe, hogy vajjon lehel-e tüzet az orrikaiból? De hogyan oltsák be? - s különben is, nem kapnának foszfort.

Légszivattyus bura alá is lehetne zárni, vagy gázt szivtatni, meg mérgeket itatni vele. De ezek nem eléggé mulatságos műveletek! Végre is a gerincvelő delejező hatását választották.

Bouvard, legyűrve izgatottságát, tüket nyújtott egy tányéron Pécuchetnek, aki a kutya csigolyái közé próbálta szurni őket. A hegyük letört, félrecsuztak, földre hulltak. Ujabb tüket vett elő s hevesen, találmra döfködött. A kutya elszakította kötelékeit, kilőtt golyó sebességével tört át az ablakon, átnyargalta az udvart, a pitvart s berontott a konyhába.

Germaine rémült kiáltozást kezdett a zsinegekkel megkötözött lábu, vérző állat láttára.

Gazdái, akik üldözték áldozatukat, megjelentek a küszöbön. A kutya ugrott egyet és eltűnt.

Az öreg cseléd rájuk támadt:

- Ez már megint valami újabb bolond história, ugy-e? De az én konyhám nem ilyesmire való!

- Az a szegény dög biztosan meg fog veszni! Maguknál épebb eszű embereket is lecsuktak már!

Visszatértek a laboratóriumba, hogy megvizsgálják a tüket.

Egyetlen szemernyi vasreszeléket sem vonzott egyik sem!

Germaine jóslata kezdte őket nyugtalanítani. A kutya csakugyan megveszhet, egy szép napon visszatér s rájuk rohan.

Másnap mindenfelé kérdezősködtek az eb után, - s még évek múlva is, ha hasonló külsejű kutyát pillantottak meg, messzire elkerülték.

Egyéb kísérletezéseikkel is pórul jártak. Az olvasottakkal ellentétben, a megvérzett galambok, akár tele volt a gyomruk, akár üres, ugyanannyi idő alatt multak ki. A víz alá nyomott kis macskák öt percen belül elpusztultak, s a ludnak, amelyet pirosító buzérrel tömtek, tökéletes fehérségű csonthártái maradtak.

A táplálkozás problémája nem hagyta békén őket.

Hogyan lehetséges, hogy ugyanaz a nedv hozza létre a csontokat, a vért, a nyirkot és a kiválasztott anyagokat? A táplálék átváltozásait azonban nem lehet nyomon követni. Az az ember, aki csak egyfélével él, kémiaiilag ugyanolyan marad, mint a többfélét fogyasztó. Vauquelin, aki pontosan lemérte egy tyuk zabtáplálékának mésztartalmát, a tojások héjában többet észlelt ennél a mennyiségnél. Ilyenformán anyagtöbblet teremődött! De hogyan? - nem lehet tudni!

A sziv erejéről sincsenek ismereteink. Borelli szerint ez az erő száznyolcvanezer fontnyi súly felemelésére volna elegendő, míg Kiell nyolc unciára becsüli ezt a súlyt, amiből Bouvardék azt következtették, hogy a physiológia, - egy régi mondás alkalmazásával, - csak afféle regényes része az orvosi tudománynak. Nem értették a dolgot, tehát elvesztették beléje vetett hitüket.

Egy hónapot tétlenségben töltöttek. Akkor megint a kertjük jutott eszükbe.

A park közepén leterített odvas fa kényelmetlennek bizonyult. Elkezdtek fejszével lefaragni. Ebbe jól belefáradtak. Bouvard gyakran ment a kovácshoz szerszámaikat élesíttetni.

Egyszer, mikor ismét odaindult, egy ember szólította meg, aki vászonzsákokat cipelt a hátán s kalendáriumokat, kegyes iratokat és szentelt érmekeket kínált neki, valamint a François Raspail „Egészség kézikönyvé”-t.

Ez a füzet annyira megtetszett Bouvardnak, hogy irt Barberounak, küldje meg a szerző nagy kiadását. Barberou szállította a művet s levelében gyógyszerárát is ajánlott az orvosságok beszerzésére.

A gyógymód egyszerűsége elbűvölte őket. Minden bántalom a férgekől ered. Ezek rontják el a fogakat, vájják ki a tüdőt, puffasztják föl a májat, dülják szét a beleket s okoznak bennük zajokat. Legjobb orvosság pedig ellenük a kámfor! Bouvard és Pécuchet kámfor-pártiak lettek. Szedték, rágszállták s mindenfelé kámforos cigarettákat, csillapítószerek üvegecskéit és áloé-pilulákat osztogattak. Sőt egy pupos gyógykezelésével is megpróbálkoztak.

Egy vásári napon botlottak a puposba. Anyja koldusasszony volt, aki mindennap fölvitte a fiút Bouvardékhoz. Kámforos hájjal kengették a pupot, husz percig mustárpép alatt tartották, majd flastrommal ragasztották be. Hogy biztosak legyenek a beteg visszatéréséről, villás-reggelit is adtak neki.

Pécuchet, aki mindenütt bőratkák után szimatolt, Bordinné arcán különös foltot vett észre. Az orvos már régóta kezelte, keserű csöppeket rendelve. A folt eleinte egy husz sol-os pénzdarab nagyságát mutatta, idővel azonban egyre nőtt s rózsaszínű karika lett belőle. Most Bouvardék vállalkoztak a gyógyításra. Bordinné beleegyezett, de azt kívánta, hogy Bouvard személyesen kenje be. Az ablak elé ült, ruhadereka felső részét kikapcsolta s arcát Bouvard felé fordítva, oly tekintettel nézett rá, mely Pécuchet jelenléte nélkül könnyen veszélyessé válhatott volna. A megengedett adagokba, noha félték a higany alkalmazásától, kalomelt is keverték. Egy hónapra rá Bordinné meggyógyult.

Hálából mindenfelé elhíresztelte tudományukat s az adószedő, a polgármesteri titkár, sőt maga a polgármester is, szóval egész Chavignolles tollcsövekből szopogatta a csodaszert.

A pupos azonban sehogysem javult. Az adószedő abbahagyta a kámforos cigarettát, mert még erősebb fuldoklási rohamokat kapott tőle. Foureaunak aranyeret okoztak az áloépilulák. Bouvardnak a gyomra fájt, Pécuchetnek fejhasogatásai voltak. Elvesztették Raspailba vetett bizalmukat, de senkinek sem szóltak erről, féltve tekintélyüket.

Nagy buzgalommal fordultak a védőoltás felé. Az érvágást káposztaleveleken tanulmányozták, sőt pár lancettát is beszereztek.

Az orvost elkísérték betegeihez, azután könyveikből ellenőrizték.

A szerzőkből megismert tünetek nem egyeztek saját megfigyeléseikkel. A betegségek latin, görög, francia neve kész bábeli zürzavar volt.

Ezerféle betegségről olvastak. A Linné-féle nem- és faj-osztályozást kényelmesnek találták, de hogyan állapítsák meg a fajokat? S belesodródta az orvosi tudomány filozófiai kérdéseibe.

Eltűnődtek Van Helmont „életelv”-én, a vitalizmuson, a brownizmuson, az organicizmuson. Megkérdezték a doktortól, miből támad a görvély magja, hová rakódik le a fertőzőanyag s egyáltalában hogyan lehet megkülönböztetni a betegségek okait az okozatoktól?

- Az ok és okozat egymásba folyik, - felelte Vaucorbeil.

Ez a logikátlanság bosszantotta őket s ettől kezdve egyedül látogatták a betegeket, emberbaráti ürügyek alatt hatolva be a lakásokba.

A szobák mélyén, mocskos matracokon, félrebillent fejű szenvedők feküdtek, másoknak fölfuvódott arcuk volt, skarlátvörös, citromsárga, vagy violába játszó színekkel, összetapadt orrlíkokkal, reszkető szájszélekkel s mindannyian hörögtek, csuklottak, izzadtak, bőrszagot és pállott sajtitillatot terjesztve.

Bujták az orvosi könyveket s igen elálmélkodtak, olvasva, hogy a csillapítószernek néha izgató hatásuk, hogy a hánytatók néha hajtanak, hogy ugyanaz az orvosság különféle betegségekre jó s viszont ugyanaz a betegség ellentétes kezelésekkal is gyógyítható.

Mindazáltal tovább osztogatták tanácsaikat, vigasztaló szavaikat, sőt rendelésekre is merészkedtek.

Képzeletük dolgozott. Fölirtak a királyhoz, hogy alapíttassék a Calvados-ban egy beteggondozó intézet, melynek ők lennének a professzorai.

Átmentek a bayeux-i gyógyszertárhoz - a falaise-i ugyanis még mindig haragudott rájuk a ziziphus-gyökér miatt, - s rávették, hogy antik receptek szerint *pilum purgatorium*-ot készítsen, melyet a bőrön kell szédörzsölni s úgy szívódik föl a szervezetbe.

Amaz okoskodás értelmében, hogy a hőfok apasztásával a belső hevenyfolyamatok meggátolhatók, egy agyhártyagyulladásos asszonyt karszékestül a mestergerendára függesztettek s teljes erejükből lóbálták, míg a hazaérkező férj ki nem dobta őket.

Végre, a plébános roppant megbotránkozására, azt az ujmódi szokást vezették be, hogy a betegeket altestükön hőmérőzték.

A környéken tifuszos láz harapózott el. Bouvard kijelentette, hogy nem vesz részt a járvány elleni küzdelemben. De bérlőjüknek, Gouy-nak a felesége óbégatva jött hozzájuk, hogy férje két hete fekszik betegen s Vaucorbeil nem törődik vele.

Pécuchet hajlandó volt az önfeláldozásra.

A beteg mellét lencseformájú foltok borították, izületei fájtak, hasa felfuvódott, nyelve vörös volt: csupa bélgyulladásos tünet. Pécuchet-nek eszébe jutott, hogy Raspail szerint a diéta fölfüggesztése lenyomja a lázat. Leveseket rendelt tehát, némi hussal. Hirtelen az orvos jelent meg.

Gouy épen enni próbált: két párnával föltámasztott derekát jobbról-balról a felesége és Pécuchet gyámolították.

A doktor az ágy mellé lépett s a tányért kiröpitve az ablakon, kiáltotta:

- Tisztára gyilkosság, amit csinálnak!

- Miért?

- Mert így kilyukasztják a beleket! Hiszen a tifuszos láz a tüszős-hártya kóros megváltozása!

- Nem mindig!

S vitába keveredtek a különféle lázak természetéről. Pécuchet hitt önálló létezésükben. Vaucorbeil a szervi állapot függvényének tartotta őket: „Ezért is kapcsolok ki mindent, ami izgató hatása lehetne!”

- De a diéta csökkenti az „életelv” érvényesülését!

- Mit fecseg nekem arról a badar „életelv”-ről? Mi fán terem? Ki látta?

Pécuchet zavarba jött.

- Különben is, - mondta az orvos, - Gouy nem is akar enni.

A beteg helybenhagyólag bólintott gyapotsipkás fejével.

- Mindegy! Mégis szüksége van táplálékra!

- A világért se! a pulzusa kilencvennyolcat ver!

- A pulzus nem fontos! - és Pécuchet felsorolta tekintélyeit.

- Hagyjuk a rendszereket! - vágott közbe a doktor.

Pécuchet keresztbefonta karjait.

- Szóval ön empirista?

- Semmi esetre sem! De ha az ember körülnéz...

- És rosszul lát...

Vaucorbeil ebből célzást érzett ki a Bordin-né arcfoltjára, melynek esetét az özvegy szerte-kürtölte, vérig bosszantva az orvost.

- Első dolog mindig a gyakorlat!

- A tudomány forradalmárjainak nem volt „gyakorlat”-uk! Van Helmont, Boerhave, sőt maga Broussais is példa erre!

Vaucorbeil nem felelt, hanem Gouy fölé hajolt s emelt hangon kérdezte:

- Melyikünket választja orvosának?

A szundikálásból fölriadó beteg dühös arcokat látva maga körül, sirni kezdett.

Felesége sem tudott mit válaszolni. Az egyik ur ügyes orvos volt, a másiknak meg valami varázstitka lehetett...

- Jól van, - pattogta Vaucorbeil, - mivel habozni tudnak egy diplomás ember közt és egy...

Pécuchet gunyosan nevetett.

- Min mulat?

- A diploma nem mindig érv!

Az orvosnak kenyérkeresete, kiváltságos helyzete, társadalmi tekintélye forgott veszélyben. Dühé kitört:

- No majd meglátjuk a bíróság előtt, ahová kuruzslás miatt fog kerülni! - Aztán a bérlőnéhez fordult: - Hát csak gyilkoltassa meg a férjét ezzel az urral! Akasszanak föl, ha mégegyszer beteszem ide a lábam!

S eltűnt a bükkfasorban, botjával hadonászva.

Mikor Pécuchet hazaérkezett, Bouvard-t is nagy fölindulásban találta.

Foureau járt nála, akit aranyere végleg elkeserített. Bouvard hiába igyekezett megnyugtatni, hogy az aranyér minden egyéb betegségtől megóv. A polgármester nem hallgatott rá, sőt kártérítési pörrel fenyegette meg. Bouvard elveszítette a fejét.

Pécuchet előállt a saját esetével, melyet sokkal komolyabbnak tartott. Kissé meg is sértődött barátja közömbösségén.

Gouy másnap fájdalmakat érzett a hasában. Ezt talán a táplálkozás erőltetése okozta? Vaucorbeilnek lenne igaza? Elvégre, aki orvos, jobban értheti a dolgot! Lelkiismereti furdalások gyötörték, Pécuchet-t. Félt, hogy emberölést követ el.

Óvatosságból siettek kiadni a pupos utját. De az elmaradt villásreggelik miatt az anya lármát csapott. Hát ezért járatták be őket minden áldott nap Barnevalles-ből Chavignolles-ba?

Foureau megbékélt, Gouy pedig kezdett erőre kapni. Gyógyulása biztosra vehető volt. Ez a siker fejébe ment Pécuchetnek.

- Ha szülészetre adnók magunkat! Erre a célra is vannak mintabábok...

- Elég volt belőlük!

- De ezeket bőrből készítik! Női törzset ábrázolnak s a szülésznők rajtuk tanulnak! Én fogadok, hogy ki tudnám tapogatni a magzatot!

De Bouvard torkig volt az orvosi tudománnyal.

- Az élet rugói rejtve maradnak előttünk. A betegségeknek se szeri, se száma; a gyógyszerek értéke problematikus. És a szakkönyvekben nincs egyetlen értelmes meghatározás, se az egészségről, se a betegségről, se a hajlamosságról, sőt még a genny mibenlétéről sem!

A sok össze-visszaolvasás azonban végkép megzavarta agyvelejüket.

Bouvard, egy meghülése alkalmából, tüdőgyulladást állapított meg magán. Mivel a piócák nem csillapították oldalnyilallásait, hólyaghuzó szerekre tért át, amelyektől veséi fájdultak meg. Most meg veseköveket érzett belsejében.

Pécuchetnek, mikor egyszer végignyirta a sövényt, sajgás állt a tagjaiba. Ebéd után hányni kezdett. Ettől nagyon megijedt. Később úgy vette észre, hogy arcszine megsárgult, amiből májbajra következtetett. Tünődött:

- Fáj valamim?

És a végén csakugyan mindene fáj.

Kölcsönösen nekiszomorodva nézegették egymás nyelvét, tapogatták pulzusukat, ásvány-vizekkel, hajtószerekkel kísérleteztek, kerülték a hideget, meleget, szelet, esőt, a legyeket és főleg a légvonattól féltek.

Pécuchet fejébe vette, hogy a burnótozás káros. Különben is, a tüsszentés néha véredény-repedést okozhat. Elhanyagolta szelencéjét. Szokásból még bele-belenyult ujjáival, de aztán hirtelen ráeszmélt, hogy oktalanságot cselekszik.

A feketekávé fölrázza az idegeket, Bouvard tehát le akart mondani róla. Étkezés után azonban elaludt s ilyenkor rémülten ébredt: a túlhosszu álom gutaütést eredményezhet!

Eszményképük Cornaro volt, a velencei nemes, aki mértékletességével rendkívüli életkort ért meg. Nem kell őt föltétlenül utánozni, de élni lehet rendszabályaival s Pécuchet előhuzta könyvei közül Morin doktor művét, az „Egészségtan kézikönyvét”.

Hogyan is maradhattak eddig életben? Kedvenc ételeik a tilosak közé tartoztak. A megzavarodott Germaine nem tudott mit főzni nekik.

Minden husfajtának bökkenője van. A véreshurka, a hentesáruk, a sóshering, a tengeri rák és a vadfélék egytől-egyig „makacs” természetűek. A hal, minél kövérebb, annál kocsonyásabb s így megnyomja a gyomrot. A főzelékek savtultengést okoznak, a makkaróni rossz álmokat, a sajtok pedig „általában véve nehezen emészthetők”. A reggeli pohár víz „veszélyes”. És minden ital meg étel után hasonló óvás következett, vagy legalább egy ilyen szó: „káros! - ne

éljünk vele vissza! - nem mindenkinek való!” Dehát miért károsak? mikor élünk velük vissza? honnan tudhatjuk meg, mi való nekünk?

Mily probléma a déjeuner! Előbb a tejeskávét hagyták el, rossz hire miatt, aztán a csokoládét, mivel „emészthetetlen alkatrészek halmaza”. Maradna még a tea. Azonban „az idegesek legjobb ha egészen lemondanak róla”. És mégis, Decker a XVII. században husz dekalitert irt elő belőle napjában, a hasnyálmirigy alapos kiöblítése céljából.

Ez az adat megingatta Morin iránt érzett megbecsülésüket, annyival is inkább, mert a fej betakarását is ellenzi, a kalapok, kucsmák és sapkák minden fajtát, ami főleg Pécuchet rosszálásával találkozott.

Ekkor megvették Becquerel értekezését, melyből meggyőződhetnek, hogy a sertés magábanvéve „jó táplálék”, hogy a dohány teljesen ártalmatlan s a kávé „nélkülözhetetlen a katonaság számára”.

Eddig egészségtelennek hitték a nedves környezetet. Pedig nem így van! Casper sokkal kevésbé ártalmasaknak állítja őket egyéb helyeknél. Az emberek, mielőtt tengeri fürdőt vesznek, lehűtik testüket. Bégin szerint helyesebb teljesen átizzadva alámerülni. Általában azt hiszik, hogy a tiszta bor leves után kitűnő a gyomornak. Ám Levy azt mondja, hogy a fog romlik tőle. Végül a flanelmellénnyel, az egészség eme testőrével és mentsvárával, Bouvard imádott palladiumával és Pécuchet elválhatatlan tartozékával, a szerzők kurtán-furcsán bánnak el s nem ajánlják a vérbő, hevülékeny embereknek.

Mit ér hát az egész hygiénia?

- „Ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes”, - állapítja meg Levy mester, Becquerel pedig hozzáteszi, hogy nem is tudomány.

Ebédre osztrigát rendeltek tehát, kacsát, káposztás sertéshúst, madártejet, püspökkenyeret és burgundit. Felszabadulás volt, valóságos bosszu, - kigunyolták Cornarot! Nem volt ostobaság hasonló módon gyötörni magukat? Mily alacsony gondolkodás, mindig csak a lét megnyujtásával törődni! Csak addig élet az élet, míg élvezzük.

- Még egy darabot?

- Kérek!

- Én is!

- Egészségedre!

- A tiedre!

- Füttyölünk a többire!

Áradoztak.

Bouvard kijelentette, hogy bár ő nem katona, három csésze kávét fog inni. Pécuchet, félre-csapott sapkában, egyik burnótcsipetet szippantotta a másik után s bátran tüsszentett. Pezsgőre szomjaztak s Germaine-t azonnal a korcsmába akarták küldeni egy palackért. A falu nagyon messze volt, a cseléd nem akart menni. Pécuchet méltatlankodott.

- Megparancsolom, értette? Megparancsolom! És szaladjon!

Germaine engedelmeskedett, de duzzogva, azzal az elhatározással, hogy mielőbb faképnél hagyja érthetetlen és bolondos gazdáit.

Végül, mint azelőtt, a szőlősdombra mentek, szesszel kevert feketéjüket szürcsölgetni.

Aratás utáni idő volt. A földekről boglyák szegték fekete tömbjeikét a kék és enyhe éjszakába. A tanyák hallgattak. Tücsökszó sem cirpelt. Aludt a vidék. Emésztettek és szívták az arcukat legyező hűs szellőt.

Fent, a nagy magasságban, az ég csillagai ragyogtak, helyenként csoportosan tündökölve, másutt egymás mögé sorakozva, vagy nagy távolságok magányába különülve. Villogó csillagpor sávja húzódott északról délfelé s fejük fölött két ágra szakadt. És e fénylés közepette roppant ürességek tátongtak, - azurtengerhez hasonlított az égbolt, csoportos és magányos szigetekkel.

- Mennyi csillag! - kiáltotta Bouvard.

- És nem is látjuk valamennyit, - felelte Pécuchet. - A tejut mögött azok ott a ködfoltok; azokon túl megint új csillagok következnek s a legközelebbi is háromszázbillió myriaméternyire esik tőlünk.

Pécuchet annakidején gyakran nézte az eget a Vendôme-téri teleszkópon s emlékezett a számadatokra.

- A nap ezerszer nagyobb tömegű a földnél, a Szíriusz tízszer nagyobb, mint a nap, és vannak harmincnégymillió mérőföldön végignyúló üstökösök!

- Bele lehet bolondulni! - mondotta Bouvard.

Sopánkodott tudatlanságán és fájalta, hogy fiatalkorában nem járt az École polytechnique-re.

Pécuchet a Göncöl irányába fordította barátját s végigmutogatta neki a sarkcsillagot, a Cassiopeiát, melynek Y alakja van, a Lant szikrázó Végá-ját s a láthatár alján a vörös Aldebarant.

Bouvard kinosan forgatta hátraszegett nyakát az égi három-, négy- és ötszögek fölé, amelyek segítségével az ember eligazodhatik a csillagos boltozaton.

Pécuchet folytatta:

- A fény sebessége nyolcvanezer mérőföld másodpercenként. A tejut egy sugara hatszáz év alatt jut le hozzánk, úgy hogy vannak csillagok, amelyeket látunk, pedig már eltűntek. És vannak időszakonként fénylő, meg vissza soha sem térő égitestek, - mert valamennyi változtatja helyét; mozognak, továtűnnek.

- A Nap azonban mozdulatlan!

- Azelőtt így hitték. Ma azonban már megállapították a tudósok, hogy a Nap a Herkules csillagképe felé rohan!

Ez fölkaparta Bouvard gondolatait. Egy percnyi eltűnődés után így szólt:

- A tudomány csak a Tér egy kis szögletének adataira épít. És talán semmi érvénye sincs mindarra az egyéb dologra nézve, amit nem ismerünk s nem is fedezhetünk föl soha, holott sokkal nagyobbak a mi világunknál.

Igy beszélgettek, a szőlősdombon álldogálva, a csillagok fényében s szavaikat nagy hallgatások szakították félbe.

Végül azt a kérdést vetették föl, lehetnek-e emberek a csillagokban? Miért ne lehetnének? És mivel a teremtésben összhang van, a Szíriusz lakói nyilván ormótlan nagy lények, a Marsbeliek középtermetűek, a Vénusz-emberek nagyon aprók. Vagy talán mindenütt egyformák az állapotok. Odafönn is vannak kereskedők, csendőrök; ott is adnak-vesznek, verekszenek, királyokat detronizálnak...

Egyszerre csak hulló csillagok suhantak alá, mint roppant rakéták, fényparabolát írva az égen.

- Ime, - szólt Bouvard, - pusztuló világok!

Pécuchet válaszolt:

- És ha a miénk rugná az utolsót, a többi csillagok polgárai nem éreznének nagyobb megindulást, mint most mi. Az ilyen meggondolások lehűtik az emberi gőgöt.

- Vajjon mi a célja mindennek?

- Talán semmi.

- Dehát...

És Pécuchet kétszer-háromszor ismételte: „Dehát”, - azonban ennél nem jutott tovább.

- Mindegy. Szeretném mégis megismerni a világegyetem keletkezését.

- Buffonban biztosan benne lesz, - mondta lecsukódó szemekkel Bouvard.

- Én már nem bírom tovább, lefekszem.

A „Természet korszakai”-ból megtudták, hogy a naphoz ütköző egyik üstökös választotta le a föld testét. Először a pólusok hültek le. Minden víz a fölszint lepte el, majd a belső üregekbe huzódtak, a földrészek előtűntek, az állat- és embervilág megjelent.

Elámulást éreztek, mely végtelen volt, mint maga a fenséges teremtés.

Agyuk kitágult. Büszkék voltak, hogy ily nagyszerű dolgokról gondolkodhatnak.

Az ásványokat még mindig unták. Szórakozásul Bernardin de Saint-Pierre „Harmóniái”-hoz folyamodtak.

Százféle összhang vonul föl ezekben, növényeké és anyagoké, levegőé, vizé, embereké, testvéreké, sőt a házastársaké is, tele invocációkkal Vénuszhoz, Zephyrhez és Ámorhoz. Álmélkodtak a halak uszonyain, a madarak szárnyain, a magvak védőburkolatán. Elteltek ezzel a filozófiával, mely nemes célzatokat fedez föl a Természetben s afféle Vincent de Paul szentségét érzi benne, jótettekre buzduló örök hajlandóságot!

Elképedtek tulzásain, a tölcsérforgatagokon, a vulkánokon, az őserdőkön s megvették Depping művét „Franciaország csodáiról és szépségeiről”. Cantal-département-nak három természeti remeke van, Hérault-nak öt, Bourgogne-nak kettő, nem több; míg a Dauphiné-ben egymagában tizenöt csoda található. De nemsokára már egy se lesz. A cseppkőbarlangok betemetődnek, az izzó hegyormok kihülnek, a természetes jégmezők fölmelegednek s az ősi faóriások, melyekben miséket mondtak, ledőlnek az erdőirtó fejsze alatt, vagy pusztulóban vannak.

Kíváncsiságuk azután az állatok felé fordult.

Ujra meg újra olvasgatták Buffonjukat s el voltak ragadtatva némely állatok különös szokásaitól.

De mindez a sok könyv nem ért föl számukra egyetlen személyes megfigyeléssel. Bejárták tehát a telkeket s tudakozódtak a parasztoktól, nem láttak-e kancákkal párosodó bikákat, tehenek után járó sertéseket s egymás közt huncutkodó fogolykakasokat?

- Világéletünkben sem!

Egy kissé furcsáknak találták ezeket a kérdéseket ilyen tisztos kora urak szájában.

A két barát kísérletezni próbált.

Legkevésbé nehéz a bakkecske és az ürü keresztezése. Az ő bérlőjüknek nem volt bakja, a szomszédától kértek egyet kölcsön s elérkezvén a párosodási idő, a prэшázba csukták a két állatot. Ők maguk a hordók mögé rejtőztek, hogy az esemény zavartalanul mehessen végbe.

Az állatok először is megették az eléjük szórt kis szénát, azután kérőztek. Az ürü lefeküdt, szüntelenül bégetve, míg a bak, görbe lábain egyhelyben állva, nagy szakállával és lecsüggő füleivel, Bouvardékra szögezte a homályon is áttüzelő szemeit.

Végre, a harmadik nap estéjén, jónak látták segítséggel könnyíteni a természet dolgán. Azonban a bak, Pécuchetnek fordulva, ágyékon dőfte szarvaival, a rémült ürü pedig körbe szaladgált a prэшázban, mint valami cirkuszban. Bouvard kergette, rávetette magát s elnyult a földön. Marka tele volt kitépett gyapjuval.

Megismételték kísérleteiket tyukokon és kacsákon, egy kutyán és egy kocán, torzszülöttek reményében, mit sem érve a fajképzés kérdéséből.

A faj, - mondogatták, - egyedek csoportja, melynek leszármazottjai tovább szaporodnak; azonban különböző fajba sorozott állatok is szaporodhatnak, míg egyazon csoportba tartozók elveszthetik ezt a képességüket.

Ugy gondolták, hogy pontos fogalmakat szerezhetnek a kérdésről, ha a csirák fejlődését tanulmányozzák. Pécuchet irt Dumouchelnek mikroszkópért.

Fölváltva raktak az üveglapra hajszalakat, dohányt, körmöt, légylábakat, de megfélekeztek a mellőzhetetlen vizcsöppről, máskor meg a kis fedőlemezről s lökdösődve, tönkretették a készüléket. Csak ködös foltokat látván, az optikust hibáztatták. Végül magában a mikroszkópban kételkedtek. A javára irt fölfedezések talán nem is olyan bizonyosak.

Dumouchel, mikor a számlát mellékelte, ásatag csigahéjak és túskebőrű-vázak szedésére kérte meg őket, melyeket előszeretettel gyűjtött s melyek Bouvard-ék département-jában szerinte igen gyakoriak. Hogy a geológiára kapassa őket, elküldte nekik Bertrand „Levelei”-t, valamint Cuvier előadásait a földgömb forradalmairól.

E két mű nyomán a következőket képzeltek el:

Kezdetben volt egy roppant vitztűkör, melyből zuzmókkal tarkázott hegyfokok emelkedtek ki. Sehol egy élőlény, sehol egy hang. Néma, mozdulatlan, kopár világ. Később nyurga növények himbálózni, gőzfürdőszerű párákban. A nedves levegőt vörös nap izzítja át. Egyszerre vulkánok törnek elő, a hegyekből tüzes sziklák pattannak ki s zuhogó porphy- és bazaltpép olvad össze nyomukban. Harmadik kép: sekély tengerekből madrepora-szigetek hátallanak felszínre, helyenként pálmacsoportokkal bokrétázva. Szekérkerék nagyságu kagylók láthatók, három méteres teknősbékák és hatvan láb hosszúságu gyíkok társaságában, a nádasban struccnyaku és krokodilállkapcsu kétélűek nyujtóznak, szárnyas kigyók röpdösnek. Végül a nagy szárazföldeken megjelennek az emlősök, faragatlan dorongokra emlékeztető tagokkal, bronzlapoknál vastagabb bőrrel, egyikük bozontos szőrű, másikuk fityegő ajku, sörényük van és csavarodott agyaruk. A későbbi Atlanti-óceán medrén mammutcsordák legelnek, a félig ló, félig tapir paléothérium orrmányával turkál a Montmartre-nagyságu hangyabolyok közt, gesztenyeerdők mélyén az óriás szarvas reszket a barlangi medve ordítására, mely odujából csaholni riasztja a mai farkasnál háromszorta magasabb beaugency-i kutyát.

Mindezeket a korszakokat világkatasztrófák választják el egymástól, melyek közül a mi özönvizünk volt az utolsó. Sok fölvonásos tündérajátéknak képzeltek az egészet, végül az ember apotheozisával.

Elálmélkodtak, olvasva, hogy vannak kövek: szitakötők és madárlábak lenyomataival s végiglapozván Roret egyik kézikönyvét, ásatagokat kezdtek keresni.

Egy délután, amint épen az országuti kováköveket turkálták, a plébánossal találkoztak, aki édeskés hangon szólította meg őket:

- Az uraságok geológiával foglalkoznak? Nagyon szép!

Mert sokra becsülte ezt a tudományt. Hiszen az özönviz elismerésével megerősíti az írás tekintélyét.

Bouvard a coprolith-ekről beszélt, melyek nem egyebek kővé vált állati trágyánál.

Jeufroy tisztelendő urat igen meglepte ez a tény; mindazonáltal, ha így áll is a dolog, ez csak egy okkal több, hogy a Gondviselést csodáljuk.

Pécuchet bevallotta, hogy eddigi kutatásaik nem voltak gyümölcsözőek. Pedig Falaise környékének, mint minden jura-korszakbeli területnek, bővelkednie kell állati maradványokban.

- Ugy hallottam, - felelte a pap, - hogy valamikor találtak is Villiers-ben egy elefánt állkapcsot. - Egyik barátja különben, Laroneur, ügyvéd, a lisieux-i kamara tagja, aki régész is, szolgálhatna fölvilágosításokkal! Van neki egy Port-en-Bessin történetét tárgyzó műve, melyben megemlékszik valami krokodilusleletről is.

Bouvard és Pécuchet összenéztek, ugyanaz a reménység csillant eléjük s a nagy hőségben sokáig álldogáltak még ott, faggatva a plébánost, akit kék pamuternyője védett a naptól. Kissé vaskos állával, hegyes orrával, folyvást mosolygott, vagy pilláit lecsukva billentette oldalt a fejét.

A toronyban angelust harangoztak.

- Jó estét, urak! Nemde, megbocsátanak...

A lelkész ajánlásával irtak Laroneurnak. Három heti várakozás után végre válaszolt.

A villers-i embert, aki a masztodonfogat találta, Louis Bloche-nak hívták, egyéb adat hiányzik. Ami a történeti művet illeti, az az „Académie Lexovienne” egyik köteteként jelent meg, de saját példányát nem adhatja kölcsön, félve teljes sorozata megcsonkulásától. Az alligatort pedig 1825 novemberében fedezték föl, a Hachettes-sziklák alatt, Sainte-Honorineban, Port-en-Bessin mellett, a bayeux-i kerületben.

A masztodont borító homály izgatta Pécuchet-t. Azonnal menni akart Villers-be.

Bouvard ellenkezett. Hogy az esetleg eredménytelen lóást-futást, mely bizonyára költséges is lenne, elkerüljék, tudakozódni kellene előbb. Irtak tehát az illető hely polgármesterének, Louis Bloche felől kérdezősködve. S ha ő netán már elhalálozott volna, utódai vagy oldalági leszármazói adhatnának-e fölvilágosítást a becses leletről? És mikor az eset történt, milyen helyen találták az ősi korszakok eme dokumentumát? Volna kilátás újabb, hasonló fölfedezésekre? És mennyi ott mostanában egy szekér és egy ember napszáma?

Irogattak aztán még a polgármester helyettesének, meg a városi tanács vezetőjének is, - hiába. Villers-ből nem jött hír. A lakosság nyilván féltékeny az ásatagállományra. Ha ugyan már el nem adták azóta holmi angoloknak! Elhatározták, hogy elutaznak a Hachettes-sziklákhoz.

A falaise-i gyorskocsival Caen-ba mentek. Onnan bérfogat vitte őket Bayeux-be, Bayeux-ből gyalog baktattak Port-en-Bessin-ig.

Nem csalódtak. A Hachettes-sziklapart furcsa kavicsokkal volt tele. Szállásadó vendéglőjük utmutatása nyomán lejutottak a part fövenyére.

Apály lévén, a vizgörgette sima kövek mind láthatók voltak s algák mezője ringott a habok felszínén.

Füves völgyellések csikozták a meredek sziklafalat, mely eredetileg puha, barna talajból rakódott össze s alsó rétegeiben szürke kőlapokká keményedett. Vizerek csurogtak belőle szakadatlanul, míg távolabb a tenger zugott. Néha elhallgatott ez a komor zaj s csak a forrás-víz csörgedezése hallatszott.

Tapadó fű közt bukdácsoltak, olykor gödröket kellett átugraniuk. Bouvard leült a part mellett s a habokat nézte, semmire se gondolva, lebüvölve, ernyedetten. Pécuchet visszavezette a sziklalejtőhöz, hogy egy kőbe kristályosodott csigát mutasson neki, amely úgy ékelődött oda, mint a termésgyémánt a rögök közé. Körmük beletört, szerszámra lett volna szükség, s különben is már erősen alkonyodott. Nyugaton biborszínű volt az ég, az egész fővenypartot árnyék takarta. A csaknem fekete algaszigetek közt egyre szélesebb lett a vitztükör. A tenger közeledett, ideje volt hazatérni.

Másnap hajnalban, csákánnyal és feszítőkampóval fölfegyverkezve, nekiestek leletüknek s a foglalat szétrepedt. A kagyló a „nodosus” fajtából való volt. Szélei letöredeztek, de így is nyomott vagy tizenhat fontot. Pécuchet lelkesen kiáltotta: „Ezt azonban nem adjuk ám Dumouchel-nek!”

Aztán találtak még sok spongyát, puhányt, delfincsontokat, de krokodilt persze nem! Helyette egy viziló vagy ichtyosaurus csigolyájával is megelégedtek volna, akármivel, csak özönvíz-korabeli maradvány legyen. Egyszerre csak észrevettek valamit, ami embermagasságnyira tűnt föl a sziklafalban s holmi óriáshal csontvázának körvonalait mutatta.

Tanácsot tartottak, hogyan lehetne megkeríteni.

Bouvard majd fölülről szabadítja ki, míg Pécuchet alulról csákányozza szét a sziklát, hogy a „lelet” szép lassan csusszék lefelé s ne essék benne kár.

Amint éppen pihenőt tartva szuszogtak, fejük fölött a sziklaháti mezőn egy köpenyeges vámőrt pillantottak meg, aki hadonászva integetett nekik.

- Mi? Jobb lesz, ha békén hagy!

És folytatták a munkát. Bouvard lábujjhegyre ágaskodva csákányozott, Pécuchet kétrét görnyedve turkált feszítőkampójával.

A vámőr újra föltűnt, valamivel alább, egy völgyellésben. Sűrűn ismételte jeladásait: rá se hederítettek! A megvékonyult földréteg alól tojásdad test domborodott ki s előre hajolva, már-már csuszni kezdett.

Hirtelen újabb valaki zavarta meg őket, egy kardos ember:

- Van igazolványuk?

A körutját végző mezőrendőr volt s ugyanabban a pillanatban a finác is odaérkezett, egy vizmosás árkából bukkanva föl.

- Fogja le őket, Morin bátya! különben még bedül a sziklafal!

- Tudományos célból történik! - felelte Pécuchet.

Hatalmas tömb zuhant alá, horzsolva a négy embert. Kis hijja, hogy halálra nem zuzta őket.

Mikor elült a por, lábaiknál egy korhadt hajóárbocot láttak, mely besüppedt a vámőr csizmája alatt.

Bouvard nagyot sóhajtott:

- Nem csináltunk semmi rosszat!

- Az erődítési körzetben semmit sem szabad csinálni! - felelte a mezőrendőr.

- Először is, mondják meg a nevüket, hogy megtehessem a följelentést!

Pécuchet lázadozott az igazágtalanság ellen.

- Csak semmi okoskodás! Kövessenek!

Mire a kikötőbe érkeztek, utcagyerekek rajzottak körülöttük. Bouvard, pipacspirosan, méltóságos viselkedést erőltetett; Pécuchet, halálsápadtan, rettentő pillantásokat lövellt szét. Hiába, ennek a két jövevénynek, akik kavicsokat cipeltek zsebkendőjükben, sehogysem volt biztató a külsejük. Ideiglenesen a fogadóba akarták vinni őket, de a gazda elálta a küszöböt. Aztán a kőműves követelte rajtuk szerszámaikat. Kifizették, - újabb kiadás! és a mezőrendőr nem jött vissza! miért? Végül egy ur, akinek becsületrend-keresztje volt, kiszabadította őket. Miután bediktálták nevüket, lakásukat, s miután ígéretet tettek, hogy a jövőben elővigyázatosabbak lesznek, elmehettek.

Az igazolványon kívül azonban még sok egyébnek is hijjával voltak, ennél fogva tehát, mielőtt újabb kutatásokba fogtak volna, tanulmányozták Boné művét, a „Geológus utazó kalauzá”-t. Először is szükség van egy jó katonai hátizsákra, aztán egy földmérő-láncra, ráspolyra, fogókra, iránytűre és három kalapácsra, a hozzájukvaló övvel együtt, mely elrejtethető a kabát alá s így „megóvja az embert attól a föltűnő megjelenéstől, amit utazás közben kerülni kell”. Bot tekintetében Pécuchet nyíltan a hat láb hosszú, szegesvégű turistabot pártján állt, míg Bouvardnak jobban tetszett a pálcaernyő, vagyis egy több ágból összehajló, lecsavarható végű nyél, melyre rá lehet feszíteni a külön zsákocskában hordott selymet. Nem feledkeztek meg a lábvédős, erős cipőkről sem. Gondoskodtak két-két pár nadrágtartóról is, „átizzadás esetére”. Azonban, noha „nem lehet mindenütt sipkában megjeleni”, visszariadtak a költségtől, melybe a „feltalálójukról, Gibus kalaposmesterről elnevezett összegyűrhető kalapok” kerültek volna.

Ugyanez a mű írja elő még a következőket: „Tudni kell az illető ország nyelvét, ahol utazunk.” - Ezt tudták. - „Szerény legyen a megjelenésünk.” - Az övük mindig az volt. - „Ne hordjunk magunkkal sok pénzt!” - Semmi sem egyszerűbb! - Végül, hogy minden kellemetlenséget elkerüljünk, helyes, ha „mérnöknek mondjuk magunkat!”

- No jó! annak fogjuk mondani magunkat!

Igy fölkészülve, elkezdtek kirándulásaikat. Olykor egy hétig is távol maradtak, a szabad levegőn éltek.

Az Orne partját járva, egyik helyen ferde sziklalapok meredtek feléjük, hasadékok mélyéből, nyárfák és hangafüves foltok közül, másutt meg, nagy szomorúságukra, csak agyagrétegeket találtak az út mentén. A tájakat szemlélve, nem gyönyörködtek sem a festői tagolódások változatosságában, sem a távlat mélységében, sem a lombozat hullámlásában, csupán az érdekelte őket, ami alul rejtőzik és minden halom az özönvíz egy újabb bizonyítéka volt számukra. Özönvízörületüket a vándorsziklák hajszolása követte. Egy-egy magános nagy kődarab eltűnt gleccserekről regélt s mindenütt jégmezős üledékeket és törmelékeket kutattak.

Fölszerelésük miatt sokszor nézték a két utast vándorárusoknak. Azt felelték, hogy ők „mérnökök”, de közben rettegtek a cimbitorlással járható kellemetlenségektől.

Esténként lihegve görnyedeztek fölgyült rakományuk alatt, de vitézül cipeltek haza mindent. Lépcsőik, följáróik, szobáik, szalónjuk, konyhájuk megtelt lommal s Germaine ájultozott a por miatt.

Mielőtt fölragasztották a jelző céduláskákat, keservesen főtt a fejük a közetnevek megállapításában. A színek és a szemcsés törés sok változata következtében összezavarták az agyagot a márgával, a gránitot a csillámpalával, a kvarcot a mészkővel.

Az elnevezéseken sem tudtak eligazodni. Miért vannak ilyen megjelölések, hogy: devoni, cambriai, jura-kori, mintha az illető ásványok Devonshire-ban, Cambridge körül, meg a Jura-vidéken jelentkeznének csupán? Lehetetlen a tájékozódás! Amit egyik tudós egész rendszernek vél, a másik egyetlen kőzetnek látja, a harmadik egyszerű üledéknek. S maguk a rétegek is össze-visszakeverednek, egymásba olvadnak. Aminthogy Omalius d'Halloy szerint nem is kell hinni a geológiai osztályozásoknak!

Ez a kijelentés megvigasztalta őket s miután elegendő megkövesedett polypot láttak a caen-i sikságon, paláslevelű képződményeket Balleroyban, kaolint Saint-Blaise-ben, szemcsés mészalakulatokat mindenütt s miután elég köszenet kutattak Cartigny-ban, higanyt a Saint-Lô melletti Chapelle-en-Juger-ben, távolabbi utra szánták el magukat: Hâvre-ban akarták tanulmányozni a tűzálló kvarcot és a kimmeridge-i agyagot.

Alig szálltak le a hajóról, máris a világítótornyokhoz vezető utat tudakolták. Az omladékos talajon veszélyes lett volna odamerészkedniük.

Egy fuvarbérő kötött beléjük, kirándulásra csalogatva őket a környékbeli helyekre: Ingouville-be, Octeville-be, Fécamp-ba, Lillebonne-ba, „akár Rómába is, ha kell!”

Őrült árai voltak, de Fécamp neve megütötte a fülüket. Egy kis kerülővel Étretat is utba esik. A fecamp-i bárkát választották tehát, hogy előszörre mindjárt a lehető legmesszebbre menjenek.

A bárkában Bouvard és Pécuchet szóba elegyedett három paraszttal, két jámbor asszonnyal, meg egy szeminaristával s bátran mondták magukat mérnököknek.

Az öböl előtt álltak meg. Öt perc múlva a parti sziklafalhoz lapulva lépegettek, mert egy nagy víztócsát kellett kikerülniük, mely erős karélyban nyomult a partnak. Ezután valóságos árkád következett, mely tágas barlangba nyílt. Viszhangos, nagyon világos, templomszerű, alányúló oszlopokat rejtő, tengeri mohával szőnyeges talaju hely volt. A természet alkotó erejét bámulva, folytatták utjukat, kagylókat szedtek s a világ keletkezéséről kezdtek magasröptű elmélkedést.

Bouvard a neptunizmus felé hajlott, Pécuchet ellenben plutonista volt.

A központi tűz föltörte a földgömb héját, területeket emelve, szakadékokat hasítva. Mint valami belső tenger, dagadt és apadt ez a tűz, nagy viharokkal. Most is csak egy vékony réteg választ el tőle! Nem alhatik nyugodtan az ember, ha arra gondol, mi minden van a talpaink alatt! Azonban a központi hő fogy s a nap is hűl, úgy hogy egyszer csak végkép megfagyunk. A föld meddővé lesz, minden fa és kőszén szénsavvá alakul s nem élhet tovább semmi lény.

- No de még nem tartunk ott! - jegyezte meg Bouvard.

- Reméljük! - felelte Pécuchet.

A világpusztulás gondolata mindazáltal komorrá tette őket s hallgatagon taposták egymás mellett a sima kavicsokat.

A függőleges, egészen fehér sziklafal, melyet csak itt-ott csikoztak fekete kovaerek, úgy huzódott a láthatár fölé, mint egy hatalmas, öt mérföldes sánc görbülete. Keletről nyers, hideg szél fujt. Az ég szürke volt, a zöldes tenger puffadni látszott. A szirtek csucsáról kóvályogva emelkedett föl néhány madár, majd gyorsan visszasuhtak odvaikba. Olykor egy-egy kő szabadult el s nagy ugrásokkal görgött feléjük.

Pécuchet főnnhangon folytatta gondolatait:

- Az is megeshetik, hogy a földet előbb semmisíti meg valami katasztrófa! Nem tudhatjuk, hogy a jelenlegi periódus meddig tart. A központi tűz bármikor kicsaphat.

- De ha egyre csökken!

- Azért mégis történnek kitörések, amilyenek a Julia-szigetet, a Monte-Nuovo-t eredményezték s még annyi mást!

Bouvard emlékezett, hogy ezeket az adatokat Bertrand-ban olvasta.

- De ilyen fölfordulások Európában nem történnek!

- Ezer bocsánat! hát a lisszaboni földrengés? Ami a mi vidékeinket illeti, a köszén- meg a kénes ércbányák oly nagyszámuak, hogy üregeik könnyen vulkántölcséreké bomolhatnak! A vulkánok egyébként mindig a tenger mellett törnek ki.

Bouvard végigsétáltatta tekintetét a hullámokon s a távolban égre szálló füstoszlopot vélt fölfedezni.

- Minthogy a Julia-sziget, - folytatta Pécuchet, - eltűnt, a hasonló eredetű területeket is ugyanaz a sors érheti. A Szigettenger egy apró sziklája csakolyan fontos, mint Normandia, vagy akár egész Európa.

Bouvard maga előtt látta a lángörvénybe süllyedő Európát.

- Képzeld el, - szólt Pécuchet, - egy földrengést a Manche alatt: a víz átözönlik az Atlanti-tengerbe s Franciaország meg Anglia, alapjukban meginogva, egymásra dőlnek! Ami közójük szorul, azt szépen agyonnyomják!

Bouvard, válasz helyett, oly gyorsan kezdett ügetni, hogy nemsokára száz lépéssel előzte meg Pécuchet-t. Amint így egyedül loholt, a világszerencsétlenség lehetősége kinozta. Reggel óta nem evett: halántéka zugott. Egyszerre úgy érezte, hogy a talaj megremeg s fölötte a sziklatető előrehajlik. Ebben a pillanatban a magasból homokos kavicseső zudult le.

Pécuchet látta barátja vad nekiiramodását, megértette félelmét s messziről kiáltozott utána:

- Megállj! Megállj! A periódusnak még nincs vége!

Bouvard örülten nyargalt. Az összehajtható boternyő elmaradt, kabátja lebernyegei röpködtek, a hátizsák ide-oda ugrált. Mintha egy szárnyas teknősbéka ügetett volna a sziklák közt. Egy nagyobb tömb eltakarta.

Pécuchet elfuló lélekzettel ért odáig, senkit sem látott. Visszafordult, hogy az egyik völgyellésen át jusson föl a mezőre. Bouvard is bizonynyal arra mehetett.

Szűk, nagy fokokban vágott, lépcsős kőut volt ez, két ember szélességű. És fénylett, mint a csiszolt alabástrom.

Ötven lábnyi kapaszkodás után Pécuchet ismét vissza akart ereszkedni a tengerhez. A dagály teljében volt: újra kuszni kellett.

A második fordulónál, amint kinézett az ürbe, jeges félelem fogta el. Minél közelebb jutott a harmadikhoz, lábszárai annál inkább ernyedtek. Körülötte táncolt a levegő, hasába görcs állott. Leült a földre s szemeit lehunyva, csak szíve fullasztó lüktetését érezte. Eldobta a turistabotot s kézzel-térddel kapaszkodott tovább. Az övbe dugott három kalapács bevájódott alsótestébe, a zsebébe gyömöszölt kavicsok oldalához verődtek, sapkája ellenzője elvakította. A szél kettőzött dühhel süvitett. Végre elérte a fensikot s rátalált Bouvard-ra, aki egy távolabbi, kevésbé fáradságos völgyellésen jutott föl.

Egy szekér szedte föl őket. Étretat eszükbe se jutott.

Másnap este, Havre-ban, amint éppen a hajót várták, egy ujság alján a következő című tárcát pillantották meg: „A geológia oktatásáról.”

A cikk, tele adatokkal, fölvetette a kérdést: hogyan áll korunkban a földtani tudomány?

Földünk fölszínén sohasem voltak egyetemes érvényű katasztrófák. Egy-egy fajta válság különböző ideig tartott: egyik helyen hamarabb ért véget, a másikon később. Egyazon korból származó rétegek különböző jellegű kőületeket tartalmaznak s viszont eltérő korok maradványai közt sok a hasonló természetű lelet. Az ősi páfránytenyészet egyező a maival! Akárhány most is ismert növényállat a legrégibb kőzetekben is előfordul! Egyszóval: a jelenlegi módosulások magyarázzák a régi átalakulásokat is. Mindig ugyanazok az okok működnek: a Természet nem ismer ugrásokat s a periódusok, - Brongniart szerint, - merő absztrakciók csupán.

Cuvier eddig dicsfénytől koronázva jelent meg Bouvard és Pécuchet tudatában, megdöntetlen ormain a tudománynak. Most megbukott. A Teremtésben nem látták többé a régi fegyelmet s lenézték a „nagy” Cuviert.

Különböző életrajzok és kivonatok nyomán megismertek egyet-mást Lamarck és Geoffroy Saint-Hilaire tanaiból.

Mindezek ellentétben állottak a hagyományos gondolkodással és az Egyház tekintélyével.

Bouvard olyan megkönnyebbülést érzett, mint aki rabigát tör le.

- Most már igazán szeretném tudni, Jeufroy polgártárs hogyan magyarázza meg a vizözönt?

Kis kertjében találták a papot, ahol éppen az egyházközség tanácstagjait várta, mert egy új miseruha beszerzése tárgyában akartak gyűlésezni.

- Mivel szolgálhatok uraim?...

- Fölvilágosításért jöttünk!

S Bouvard rákezdte:

- Hogyan értendők a Genézisben a „megszakadó mélységek” és „az ég csatornái”? Mert a mélységek nem szoktak megszakadni s az égnek nincsenek csatornái!

A lelkész lehunyta szempilláit, úgy válaszolta: mindig különbséget kell tenni a betű és az értelem között. Ami első pillanatban visszásnak tűnik, mélyebb elgondolás után helyesnek bizonyul.

- No jó! de hogyan magyarázzuk meg azt az esőt, mely a legnagyobb hegyeket is elborítja: hiszen azok két mérföldnyi magasságúak! Tetszik érteni? - két mérföld! Lehetséges egy két mértföld vastagságú vizréteg?

Az éppen érkező polgármester szörnyűködött:

- Tyhű, az áldóját! Micsoda fürdő!

- Lássuk be, - szónokolt Bouvard, - hogy Mózes alaposan tulzott!

A plébános, aki olvasta Bonaldot, megfelelt:

- Mózes indokait nem ismerem. Bizonyára üdvös félelmet akart kelteni népében!

- No és honnan jött volna elő az a tömérdek víz?

- Mit tudom én! A levegő átváltozott csapadékká, mintahogy manapság is meg szokta tenni!

A kertajtóban Girbal, az adóhivatal főnöke, jelent meg, Heurteaux kapitány, földbirtokos kíséretében. Beljambe, a fogadós, karonfogva vezette Langloist, a fűszerest, aki hurutja miatt nehezen járt.

Pécuchet, ügyet sem vetve rájuk, átvette a szót:

- Bocsánat, Jeufroy ur! A légkör sulya, - mint a tudomány igazolja, - egy oly víztömeg nyomásával egyenlő, mely mindössze tíz méteres réteggel vehetné körül a földgömböt. Ennél-fogva, ha az egész megsűrűsödött levegőmennyiség csapódna is le folyékony állapotban, aligha növelné jelentékenyen a már meglévő víztömeget.

A tanácstagok kerekre nyílt szemmel hallgattak. A plébános türelmetlen lett:

- Tagadhatják az urak, hogy a hegyeken kagylókat találnak? ki vitte oda őket, ha nem az özőnviz? Tudtommal nem szoktak csakugy kinőni a földből, mint a sárgarépa! - S a gyülekezet derűtsége közben, gunyosan felhuzott ajakkal tette hozzá: - Ha ugyan ez is nem tartozik a tudomány „vivmányai” közé!

Bouvard a hegyeknek sík területből való fölemelkedésével akart válaszolni, Elie de Baumont elméletére hivatkozva.

- Nem ismerem azt az urat! - felelte a pap.

Foureau sietve szólt közbe: - Caen-i ember! Láttam egyszer a prefekturán!

- De ha az Ön özőnvide sodorta volna magával azokat a kagylókat, - kezdte újra Bouvard, - akkor a fölszínhez közel kellene megtalálni őket, nem pedig néha háromszáz méteres mélységben!

A lelkész ismét az Írás igazságára apellált, aztán az emberi hagyományokra, valamint a szibériai jégben fölfedezett állatokra.

Ez még nem bizonyítja, hogy az ember egyazon korban élt volna velük! A Föld, - Pécuchet szerint, - sokkal idősebb.

- A Mississippi deltája az évek tizezreire tekint vissza. A mostani korszak legalább százezer éves. Manéthon lajstromai szerint...

De Faverges gróf jelent meg. Közeledtére mindenki elhallgatott.

- Csak folytassák kérem! Miről volt szó?

- Ezek az urak mindenáron vitáznak velem, - felelte a pap.

- És miről?

- A Szentírásról, gróf ur!

Bouvard erre kijelentette, hogy nekik, mint geológusoknak, joguk van síkra szállni a vallással szemben.

- Vigyázzanak, uraim! - szólt a gróf. - Ismerik a mondást, mely szerint: kevés tudomány eltávolít tőle, sok tudomány visszavezet hozzá!

S fensőbbes, egyben atyai hangon folytatta:

- Hígyjék el! Magukat is visszavezeti! Magukat is!

- Talán! - De mit gondoljon az ember egy olyan könyvről, amely szerint a világosság előbb jött létre, mint a nap! Mint hogyha nem a nap volna a világosság egyetlen forrása!

- Önök elfeledkeznek az északi fényről! - szólt közbe a lelkész.

Bouvard, felelet nélkül hagyva az ellenvetést, erősen tagadta, hogy míg az égitestek létre nem jöttek, addig a sötétséget és világosságot szét lehetett volna választani s estét és reggelt teremteni. Az állatok sem jelenhettek meg egyszerre, hanem formáik lassankint kristályosodtak ki.

A kerti ut szűk lévén a heves taglejtésű vitatkozók számára, beletapostak a virágágyakba. Langlois-t köhögési roham fogta el. A kapitány kiabált: „Maguk forradalmárok!”

Girbal: „Nyugalom! nyugalom!” A pap: „Micsoda materializmus!” Foureau: „Térjünk át inkább a miseruhára!”

- Nem! Azért is szót kérek! - És a nekihevült Bouvard már ott tartott, hogy az ember a majomtól származik!

Az elképedt tanácsstagok egymásra bámultak, mintegy megnyugtatót keresve, hogy ők nem majmok.

Bouvard folytatta:

- Ha összehasonlítjuk a különféle foetusokat: az emberét, a kutyaét, a madárét, a békáét...

- Elég!

- Én még tovább megyek! - kiáltotta Pécuchet; - az ember a halaktól ered!

Nevettek, de ő nem jött zavarba:

- A Telliamed nevű arab könyvben...

- Uraim, nyissuk meg az ülést!

A tanács bevonult a sekrestyébe.

A két barátnak nem sikerült Jeufroy remélt megingatása; Pécuchet meg is állapította a papon a „jezsuita bélyeg”-et.

Az északi fény azonban szöveget ütött a fejükbe: utánanéztek Orbigny könyvében.

Elméletet találtak benne annak a megmagyarázására, miért hasonlítanak a Baffin-öböl ásatag-leletei az egyenlítő növényeihez? Egy, a napot helyettesítő nagy tűzgócot kell föltételeznünk, mely utóbb eltűnt, de nyomai megmaradtak az északi fény kisugárzásaiban.

Aztán az ember eredetét illetőleg támadtak kételyeik, - tanácsalanságukban Vaucorbeilre gondoltak.

Az orvos fenyegetéseiből nem lett semmi. Most is, mint azelőtt, elment reggelenként kerítésrácsuk előtt, végig pattogatva pálcáját a léceken. Bouvard megleste és megállította, mondván, hogy egy különös anthropológiai kérdést szeretne eléje terjeszteni.

- Hihetőnek tartja Ön, hogy az emberi nem a halaktól származik?

- Ostobaság!

- Vagy inkább a majmoktól?

- Teljes képtelenség!

Kinek higgyenek? Pedig hát az orvos nem is katolikus!

Folytatták tanulmányaikat, de már kedvetlenül. Unták az örökös éocén-miocént, a Mont-Jurillot, a Julia-szigetét, a szibériai mammutokat és hogy minden szerző a „kétségtelen ismertetőjelű szolgáló érmek”-hez hasonlítja az ásataglenyomatokat. Bouvard egy szép napon földre dobta hátizsákját, hogy ő egy tapodtat se megy tovább.

A geológia fölöttébb hézagos! Csak Európa egy-két helyét ismerjük annyira-amennyire! A többi földrész, meg az óceánok mélye örök titok marad! S mikor Pécuchet megegyeszen szavát, hogy mégis, így-ugy, az ásványvilág... - Bouvard kifakadt:

- Nem hiszek az ásványvilágban! hiszen szerves anyagok is vettek részt a kovakő és kréta, sőt tán még az arany kialakulásában is! Vagy a gyémánt voltaképpen nem szén? s mi egyéb a kőszén, mint összezsufolódott növényzet? - Ha hevitjük, mit tudom én, hány fokig, - fűrészporrá mállik s épen így minden széthull, megbomlik, átalakul. A teremtés csupa illanó, egymásba folyó mozzanat! - jobb lesz másvalamivel foglalkoznunk!

Hanyattfekve merengett, míg Pécuchet, kezei közé huzott térddel, lehajtott fejjel engedte át magát gondolatainak.

A mély utat moha szegélyezte, az árnyas kőrisfák lenge orma remegett; angyélika, ménta, levendula fűszeres, meleg lehe szállt a sűrű levegőben; - és Pécuchet, tompa kábulatban, a körülötte elszórt tömérdek életre gondolt, a zümmögő rovarokra, a pázsit alá bujt forrásra, a növények áradó nedveire, a fészkeiken ülő madarakra, a szélre, a felhőkre, a mindenségre s nem törődve a titkokkal, csak a természet elbűvölő hatalmát, eltörpítő nagyságát érezte.

- Szomjas vagyok! - ébredezett Bouvard:

- Magam is! Inni kéne valamit...

- Arról könnyen tehetünk, - szólalt meg egy arra haladó ingujjas ember, aki vállán deszkát vitt.

A csavargóra ismertek benne, kinek Bouvard annakidején bort adott. Tíz évvel fiatalabbnak látszott, homlokára hetyke fürt göndörült, kifent bajusza volt s párisiasan himbálta a derekát. Vagy száz lépést mentek vele, akkor kinyitott egy kerítésajtót, deszkáját a falnak támasztotta s betessékelte őket a magas konyhába.

- Mélie! hol vagy, Mélie?

Egy fiatal lány jött elő. A férfi parancsára „bort lopózni” indult, majd nemsokára újra megjelent asztaluknál, hogy kiszolgálja őket. Gabonasárga haja szürke kis vászonfőkötőből kandikált elő. Szegényes ruházatán egyetlen gyűrődés sem látszott s egyenes orrocskájával, kék szemeivel, finomka, mezei ártatlanság volt.

- Csinos teremtés, mi? - szólt az asztalos, mikor a leány a poharakat hozta. Valóságos kis-asszony, parasztruhában! Pedig kemény munkát végez! - Hej, szivecském! mihelyt meg-gazdagszom, feleségül veszek!

- Maga mindig bolondozik, Gorju ur! - volt a szelid hangú, nyujtott lejtésű felelet.

Az istállóbéres jött be zabot venni ki egy ócska ládából. A fedelet oly durván csattantotta vissza, hogy egy fadarab menten lehasadt. Gorju kikelt a „vadparasztok” otrombasága ellen, majd letérdelve a láda előtt, kereste a törés helyét. Pécuchet, segédkezni akarva, a porréteg alatt alakok körvonalait vette észre.

Renaissance-butor volt, alsó részén csavart rojtdísszel, a sarkokban szőlőlombfonattal s az előlapot oszlopocskák osztották öt mezőre. Középuött a kagylóhéjon álló Vénus-Anadyoméne vált láthatóvá; aztán: Herkules és Omphale, Sámson és Delila, Circe és a malacok, a részeg Lóth és leányai. A láda fája korhatag, szúette volt, a jobb oldalfal hiányzott. Gorju gyertyát vett elő, hogy Pécuchet jobban láthassa a bal oldalt, mely Ádámot és Évát ábrázolta a paradicsomi fa alatt, igen illetlen helyzetben.

Bouvard szintén megcsodálta a ládát.

- Ha akarják, olcsón megkaphatják!

Haboztak, mert javíttatni is kellene...

Gorju vállalta a munkát, hiszen műasztalos!

- No jöjjön!

S a szomszéd viskóba cipelte Pécuchet-t, ahol Castillonné, a gazdasszony, fehérneműt teregetett.

Mélie, miután kezet mosott, az ablak deszkájáról előszedte csipkeverő holmiját, a világosságra ült s dologhoz látott. Az ajtófélfák mintegy keretbe foglalták. Ujjai alatt az orsók kasztanyetcsattogással peregetek. Arca munkájára hajolt.

Bouvard megkérdezte, kik a szülei, hol a faluja, mennyi a bére?

Ouistreham-ból való volt, senkije sem élt, havi fizetése egy pistole. Bouvardnak annyira megtetszett, hogy kedve támadt fölfogadni az öreg Germaine mellé.

Pécuchet visszajött a majorosnéval s míg tovább alkudoztak, Bouvard halkán megkérdezte Gorjut, mit gondol, eljönne-e hozzá a kis lány cselédnek?

- Mi a manó!

- Előbb azonban, - folytatta Bouvard, - beszélnem kell a barátommal is.

- Jó. Megkérdem a kicsit. De ne szóljon most semmit, az asszony észrevenné!

A butoralku harmincöt frankos megállapodással zárult le. A javításra nézve majd meg-egyeznek Gorjuval.

Alig értek az udvarra, Bouvard kitálalta a Méliere vonatkozó tervet.

Pécuchet megállt (hogyan jobban gondolkozhasson), fölpattantotta a szelencéjét, szippantott s orrát törölgetve felelt:

- Jó ötlet, igazán... miért ne?... Különben is te vagy az ur a háznál!

Tíz perc múlva Gorju vált láthatóvá az árokmenti töltésen. Odaszólt hozzájuk:

- Mikor vigyem haza a ládát?

- Holnap!

- Azt a másik dolgot megbeszélték?

- Rendben van! - felelte Pécuchet.

IV.

Félév alatt régészekké lettek s házuk muzeumhoz hasonlított.

Az előszobában egy ócska gerenda ormótlankodott. A geológiai leletek a lépcsőházban zsufolódtak, míg a folyosó hosszán egy roppant lánc nyújtózott végig.

Abban a két szobában, ahol nem aludtak, kiemelték az elválasztó ajtót s a tulsónak külön bejáratát elfalazták, hogy a kettőből egy helyiség váljék.

A küszöbön átlépve kővályuba (gall-római siremlék!) botlott az ember s mindenféle ócska-vasat pillantott meg.

A szemközti falnál egy ágymelegítő nyult keresztbe két, tűzhely mellé való vaskutyán s egy kandalló-cifraságon, mely pásztornőt ölelgető barátot ábrázolt. Köröskörül, a deszkapolcokon, gyertyatartók, záruk, srófok és anyacsavarok voltak láthatók. A padlót vörös cseréptörmelék fődte el. Középen asztal állt, rajta a legféltettebb ritkaságok: egy normann-főveg maradványai, két agyagurna, régipénzek, egy opálosan áttetsző üvegecske. Egy mintáskelméjű karszék támlájára háromszögletű cérna-csipkedisz simult. A jobboldali falon páncélingdarab ékeskedett, alatta, bevert szegeken, vízszintesen helyezkedett el egy alabárd, egyetlen darab!

A második szobában, ahová két lépcsőfok vezetett le, Párisból hozott régi könyvek voltak, azokkal együtt, melyeket érkezésük idején találtak az egyik szekrényben. A szekrényajtók el voltak távolítva. Ezt nevezték el „bibliothéká”-nak.

Az ajtó hátlapját egészen a Croixmare-ok családfája foglalta el. A falak faburkolatán viszont egy XV. Lajos korabeli hölgy pasztellképe függött, a Bouvard apját ábrázoló festmény pendant-jául. A tükör párkányát egy fekete nemezből készült nagykarimájú kalap, meg egy roppant parasztcipő diszította, mely utóbbi falevelekkel volt tele s valaha madárfészek lehetett.

A kandallón két kókuszdió (Pécuchet tulajdona ifjúkora óta!) állt kétfelől egy faience-hordócska mellett, melyen paraszti figura ült, lovaglóhelyzetben. Arrább, szalmakosaracskaiban, egy tizcentime-os, mely megjárta egy kacsá beleit.

A bibliothéka előtt kagylókkal kirakott fiókosszekrény pompázott plüss diszítéseivel. Tetején macska volt látható, szájában egérrel, - Saint-Allyre vize vontá be mindkettőt mézsköréteggel! - továbbá egy doboz, szintén kagylókkal rakva ki, - s a doboz tetején egy pálinkásüveg belsejében kövér körte gömbölyödött.

A legszebb azonban mégis az ablak köze volt, Szent Péter szobrával! A keztyüs jobbkézben a Paradicsom zöldalmaszin kulcsa szorongott. Égszínkék talárját liliomok pettyezték, hirtelensárga tiarája hegyes volt, mint egy kis pagoda. Agyonpingált arcán dagadt kerek szemek, málészáj, ferde trombitaorr! Fölötte ócska kelméjű baldachin, rózsakoszoruban lebegő angyalkákkal. A szent lábainál pedig, mint valami oszlop, egy vajasköcsög emelkedett, csokoládéalapon fehér betüket mutatva: „Készült Ő Kir. Fensége az Angoulême-i Herceg jelenlétében Noron-ban, 1817. okt. 3-án.”

Pécuchet, ágyából fölpillantva, mind végigtekinthette ezt a sok egymásután sorakozó csodát. Olykor visszahátrált a Bouvard szobájába is, hogy a perspektíva még pompásabban érvényesüljön.

A páncélinggel szemközt üresen hagytak egy helyet: oda szánták a renaissance-ládát!

Még nem volt készen, Gorju egyre dolgozott rajta; a sütőházban gyalulgatta, illesztgette meg szedte szét újra a falemezeket. Tizenegy órakor megvillásreggelizett, csevegett egy kicsit Mélievel s gyakran egész nap se került többé vissza.

Hogy hasonló izlésű kiegészítő butordarabokat vegyenek, Bouvard és Pécuchet bejárták a vidéket. Nem hoztak haza semmi megfelelőt. De közben egész csomó különlegességre bukkantak. Előbb a csecsebecséket kedvelték meg, később a középkorba szerettek bele.

Először is sorrajárták a székesegyházakat. A szenteltviztartókban tükröződő magas hajók, a drágaköves falburkolatként ragyogó üvegablakok, a kápolnamélyek sirjai, a kripták sejtelmes félhomálya, - minden, még a falak hűvössége is, kéjes borzongást keltett bennük, vallásos megindulást.

Nemsokára meg tudták különböztetni a stiluskorszakokat s fitymálva a sekrestyés magyarázatait, mondogatták: „Nini! román apszis! Ez tiszta XII. század! Ez meg a „lánghegy”-iv kora!”

Ki akarták hámozni az oszlopfők faragott szimbólumait, amilyen például a Marigny-beli, virágos fát csipkedő két griff-madár. A feugerollesi párkányvégződések groteszk állkapcsu énekeseiben Pécuchet szatirát fedezett föl, ami pedig a hérouvellei ablakkeresztfák obszcén férfialakjának tulzottságát illeti, Bouvard azt a bizonyosságot látta ki belőle, hogy őseink szerették a vaskos huncutságokat.

Végre már odáig vitték, hogy a hanyatlás legcsekélyebb jelét sem tűrhették. Viszont mindenben hanyatlást láttak, s szörnyűködtek a vandalizmuson, mennydörögtek a falak bemeszelése ellen.

Azonban egy-egy épület stilusa nem mindig vág egybe a föltételezhető keletkezési dátummal! Provenceban a XIII. században még a teljes félkör divik! A csúcs-iv esetleg ősből eredetű! Akárhány szerző tagadja a román stíl időrendi elsőbbségét a góthikával szemben! A bizonyosság eme hiánya elkedvetlenítette őket.

A templomok után a régi várakat tanulmányozták. Például a domfront-it és a falaise-it. A kapualjban megbámulták a leereszthető rostély rovátkáit, a bástyák ormáról pedig előbb a távoli mezőkön pillantottak végig, majd a város háztetői tűntek szemükbe, a kereszteződő utcák, a terek szekerekkel, a mosóhelyek asszonynépséggel. A fal meredekjén az árkok bozótjáig csuszott tekintetük s elsápadtak a gondolatra, hogy ide létrákon mertek fölkapaszkodni az emberek. A földalatti odukba is le szerettek volna hatolni, de Bouvard-t potroha gátolta, Pécuchet pedig félt a viperáktól.

A régi hűbéri kuriákat is meg akarták ismerni, Curcy-t, Bully-t, Fontenay-t, Lemarmion-t, Argouge-t. Egy-egy épület sarkán néha, a trágyadomb mögött, carolingi torony emelkedik. Vannak konyhák, ahol kőlocák emlékeztetnek feudális lakomákra. Másutt csupa zord romok fogadnak, háromszoros védő-övezet, lőrészekkel a lépcsőföjlárat alatt, kihegyesedő ormu, hosszú oldaltornyocskákkal. Egyszerre egy lakásba lép be az ember, ahol a Valois-korból való ablakon át, mely olyan, mint valami elefántcsont-faragvány, a beáradó napfény a padlóra széthintett repcét szárítja. Apátságokból csűrök lettek. A sarkok feliratai lekoptak. A földeken itt-ott egy régi oromdisz árváskodik, repkény omlik rá, remegve a szélben.

Százféle dolog csigázta föl vágyukat: ónkannák, hamis gyémántfüggők, nagy madarak rajzával tarka keleti kelmék. Nem volt elég pénzük a vásárlásra.

A gondviselészerű véletlen segítségével Balleroy-ban, az ónozó-mesternél, góthikus ablak-szárnyat kapartak elő, mely elég nagy volt arra, hogy a karszék mellett ablakuk jobbfelét eltakarja, egészen a második tábla magasságáig. Mögötte, a távolban, Chavignolles templom-tornya látszott, ami fenségessé tette a hatást.

Egy szekrényaljból Gorju imazsámolyt faragott a színes ablak alá, ezzel is legyezgetve hóbertjüket, mely odáig fajult, hogy olyasmi után is áhitoztak, amiről már senki sem tud semmit: például a séez-i püspökök kéjlaka után.

Bayeux-ben - de Caumont szerint, - valaha színház állott. Keresték a helyét. Hasztalan.

Montrecy falvának rétje híres az ott talált régi pénzeokről. Innen jó aratást reméltek. Az őr be se engedte őket.

Nem voltak szerencsésebbek az alagutttal sem, mely állítólag egy falaise-i ciszternából vezetett a caen-i külvárosba. Valaha kacsákat zártak bele, melyek Vaucelles-ben bujtak napvilágra: „kán-kán-kán”-t hápogva. Innen a város neve: Caen!

Nem kiméltek semmi utánjárást, semmi áldozatot.

A mesnil-villement-i vendéglőben, 1816-ban, bizonyos Galeron négy sol-ért kapott villás-reggelit! Ők is elmentek s meglepődve állapították meg, hogy már más világ járja!

Ki alapította a Szent-Anna-apátságot? Áll-e fönn atyafiság a tengerész Onfroy közt, aki a XII-ik században egy újfajta almát honosított meg, és a másik Onfroy közt, aki Hastings kormányzója volt az angol földi hódítás idejében? Hogyan lehetne megkeríteni „A ravasz pythonissza” című verses vigjátékot, egy bayeux-i Dutrezor nevű költő művét, mely ma egyike a legnagyobb ritkaságoknak? XVI. Lajos korában Hérambert Dupaty vagy Dupastis Hérambert készítet egy soha ki nem nyomtatott anekdótás-könyvet az argentaniakról: ezeket az adomákat is föl kellene kutatni. Hová lettek Madame Dubois de la Pierre sajátkezű emlékiratai, melyeket Laigle eddig kiadatlan történetének megírásában Louis Dasprès, Saint-Martin papja, fölhasznált? Csupa megoldásra váró, érdekes probléma!

Gyakran azonban a leghalványabb nyom is megbecsülhetetlen fölfedezésekre vezethet.

Hogy tehát föltűnést ne keltsenek, újra fölvették zubonyukat s házaló árusok képében kopogtattak be a házakba, régi papirholmit keresve. Halomszámra vásárolhattak. Csupa iskolai irka volt, számlák, ócska ujságok, semmi okos dolog.

Végül Bouvard és Pécuchet Larsonneurhoz fordult.

Kelta-problémákba volt bonyolódva s miután kurtán megfelelt kérdéseikre, ő adott föl újabbakat.

Észlelték-e környékükön a kutya-kultusz nyomait, amint az Montargis-ban még kimutatható? Különös részleteket tudakolt a Szent-János-napi tűzgyújtásokról, házasságkötési szokásokat, népies mondókákat, stb. Arra is kérte őket, hogy kerítsenek számára néhány kovakő-baltát, amelyeket akkoriban *celtae*-nek neveztek s aminőket a druidák használtak „bűnös tűz-áldozataik” alkalmával.

Gorju utján tizenkét baltát szereztek be. A legkisebbet elküldték, a többi a muzeumot gazdagította.

Gyönyörködve sétáltak benne, maguk söpörték s minden ismerősüknek eldicsekedtek vele.

Egy délután Bordinné asszony és Marescot eljöttek a gyűjtemény megsejmlélésére.

Bouvard fogadta őket s az előszobán kezdte el a mutogatást.

A gerenda nem volt más, mint a régi falaise-i bitófa. Az asztalostól vették s ő még a nagy-apjától értesült a gerenda multjáról.

A folyosón látható nagy lánc a torteval-i bástya börtönpincéjéből való. A jegyző szerint inkább egy udvartelek kerítésláncához hasonlított. Bouvard viszont azt a meggyőződését fejezte ki, hogy hajdanán foglyokat kötözték meg vele és kinyitotta az első szoba ajtaját.

- Miféle sok cserép ez itt? - kiáltotta Bordinné.

- Izzasztó kamrák maradványai. De tartsunk rendet, kérem! Itt van egy siremlék, melyet egy korcsmában fedeztünk föl, ahol itatóválynak használták.

Bouvard most a két kis urnát vette föl: a belsejüket megtöltő föld emberi hamu volt! Szeméhez közelítette az egyik edényt, megmutatni, hogy a rómaiak miként pergették bele könnyeiket.

- Juj, de hiszen maguknál csupa gyászos látnivaló van!

Csakugyan, egy hölgy számára talán nagyon is komoly multság volt. Bouvard tehát az egyik dobozból régi rézpénzeket szedett ki, meg egy ezüst dénárt.

Bordinné azt kérdezte a jegyzőtől, milyen összeget tehetnek ki mai érték szerint?

A páncéling, miközben nézegette, kicsuszott ujjai közül; néhány gyűrű elpattant. Bouvard nem mutatta bosszankodását.

Sőt oly kedves volt, hogy az alabárdot is leakasztotta és előrehajolva, kinyújtott karral, dühös dobbantással mutatta, hogyan kaszabolták el annakidején a lovak lábát s hogyan rontottak előreszegzett dárdával az ellenségre. Az özvegy, titokban, igen pompás fickónak találta.

A kagylós fiókosszekrény is nagyon elragadta. A saint-allyre-i macskán elcsodálkozott, az üvegbe szorult körtén már kevésbé. Majd, a kandalló előtt:

- Ah! ez a kalap aztán igazán rászorul a foldozásra!

Karimáját három golyó szakította lyukásra. David de La Bazoque, direktóriumkorabeli rablóvezér volt, aki árulás következtében esett foglyul s rögtön kivégezték.

- Annál jobb! jól tették! - mondotta Bordinné.

Marescot gunyosan mosolygott a kiállításon. Nem értette a nagy parasztcipőt, mely valaha lábbeli-bolt cégére lehetett, sem a cseréphordócskát, amely közönséges almabor-butykos volt, s az igazat megvallva, Szent Pétert is siralmasnak találta részeg fizimiskájával.

Bordinné megjegyezte:

- Szép pénzbe kerülhetett, mi?

- Oh, dehogy is!

Egy palacserepezőtől vásárolta, mindössze tizenöt frankért!

Bordinné a puderes parókájú hölgy egyetlen ruhakivágását róttá meg ezután.

- Mi van abban? - felelte Bouvard, - ha egyszer valamije szép az embernek...

S halkan tette hozzá:

- Mint például bizonyára Önnek is!

A jegyző hátat fordított, a Croixmare-családfa ágait tanulmányozva. Az özvegy nem felelt, csak hosszú óraláncával kezdett játszani. Keblei kidomborodtak fűzője fekete tafotájából s szempilláit kissé összébb csukva, olyan volt, mint a nyakát mellébe huzó galamb. Aztán, hirtelen közvetlenséggel:

- Hogy hívták ezt a hölgyet?

- Nem tudni! A Régens kedvese volt, tudja, azé, aki annyi kópéságot csinált!

- Képzelem! a régi memoárokban...

A jegyző, félbeszakítva mondatát, sajnálkozott, hogy egy ilyen herceg is rabul esett szenvedélyeinek.

- Önök, férfiak, mind egyformák!

Az urak tiltakoztak s a beszélgetés a nőkre, a szerelemre fordult. Marescot erősítette, hogy nagyon sok a szerencsés egymásratalálás. Olykor nem is sejti az ember, hogy közelében van, akivel boldog lehetne. A célzás félreérthetetlen volt. Az özvegy arca kipirult, de azonnal föltalálta magát:

- Mi már túl vagyunk a bolondságok korán, ugy-e, Bouvard ur?

- No, no, részemről nem mondhatnám!

S karját nyújtotta, hogy átmenjenek a másik szobába.

- Vigyázat! Lépcső! Így ni! És most, ime a gót ablak!

Valami biborpalást-félét, meg két angyalszárnyat lehetett rajta kivenni. Egyébként minden elveszett az ólomkeretek közt, melyek úgy-ahogy összetartották a sok repedt üveget. Esteledett, az árnyak nőttek, Bordinné elkomolyodott.

Bouvard eltávozott s egy gyapjutakaróba burkolózva jelent meg újra, aztán letérdepelt az imazsámolyra, szétfeszített könyökkel, kezébe rejtett arccal, kopasz fejebubján a lemenő nap fényével. Átérezte a hatást, mondván:

- Nem olyan vagyok, mint egy középkori barát?

Oldalt hajlította a homlokát, kifordította a szemefehérjét, hogy misztikussá tegye arc-kifejezését. A folyosón megszólalt Pécuchet öblös hangja:

- Ne félj! én jövök!

S bedugta a fejét, melyet sisak fedett, egy hegyes fülvédővel felszerelt vasfazék.

Bouvard a térdeplőn maradt, a két látogató mozdulatlanul állt. Megrökönyödésük egy percre is eltartott.

Pécuchet kissé hűvösnek találta Bordinnét. Mindazonáltal megkérdezte, látott-e mindent?

- Azt hiszem, igen.

Pécuchet a falra mutatott:

- Ah, bocsánat! innen azonban még hiányzik valami, amit éppen most restauráltunk.

Az özvegy és Marescot távoztak.

A két barát eddig titokzatos gyűjtőversenytársakról képzelődött. Holott csak ők mentek el egymás nélkül is fölfedező utakra, ráigérve egymás árait. Pécuchet így kapta meg a sisakot.

Bouvard gratulált neki, viszont bókákat kapott tőle a gyapjutakaróért. Mélie alakította át, némi kötelekkel, barátságává. Ezentúl, ha vendégek jöttek, fölváltva viselték.

Girbal, Foureau, Heurteaux kapitány voltak a látogatók, majd egyszerűbb emberek is: Langlois, Beljambe, a bérlőszomszédság, sőt a cselédi nép is. Mindannyiszor újra kezdték magyarázataikat, mutogatták a renaissance-láda helyét, szerénykedtek, elnézést kértek a nagy torlódásért.

Ilyenkor Pécuchet mindig régi, párisi zuáv-sipkáját viselte, mert illendőbbnek tartotta a művészies környezethez. Ha eljött a kellő pillanat, fölcserélte a sisakkal, melyet hátratólt a nyakára, hogy arcát fölfedje. Bouvard viszont sosem feledkezett meg az alabárdos támadásról. Végül összevillantották a szemüket, hogy a látogató megérdemli-e a „középkori barát” mutatóvívát?

Mily izgalom volt, mikor egyszer csak a de Faverges kocsija állt meg a rácskapu előtt! Csak egy pillanatra jött. A következőről volt szó:

Intézőjétől, Hureltől, úgy értesült, hogy mindenféle okmányokat kutatva, az Aubrye-majornban is vásároltak régi írásokat.

Valóban, ez igaz!

Nem találtak-e Gonnaval bárótól maradt leveleket, aki valamikor az angoulême-i herceg hadsegéde volt s Aubrye-ban lakott? Családi okokból szükség volna erre a levelezésre.

Nem szolgálhatnak vele, azonban van birtokukban valami, ami bizonyára érdekelné a gróf urat, ha kegyeskednék befáradni könyvtárukba.

Még sohasem recsegték ily finom lakkcipők a folyosón. A siremlékbe belebotlottak. A gróf a cserepeket is majdnem összetaposta; nekiment a karszéknek. Lelépdelt a két lépcsőn s a második szobában megmutatták neki, a baldachinos szent Péter lábainál, a noron-i készítményű vajasesuprot.

Bouvard és Pécuchet szerint az évszám esetleg fontos lehet egyszer...

A főúr udvariasan szemlélte végig a muzeumot. Ismételte: „Pompás! nagyszerű!” - s közben pálcája gombjával bökdöste ajkait. A maga részéről köszönetét fejezte ki előttük, hogy megmentették ezeket a romokat, melyek a buzgó hitéletű, lovagias önfeláldozásokban gazdag középkort hirdetik. A gróf a haladás emberének vallotta magát s szívesen foglalkozott volna ő is hasonló érdekes tanulmányokkal, azonban a politika, a közgyűlések, a gazdálkodás gondjai elsodorták, mint valami forgatag.

- Különben is, Önök után már csak tallózni való maradna, hiszen nemsokára birtokukban lesz a département valamennyi ritkasága!

- Szerénytelenség nélkül szólva, magunk is azt hisszük, - felelte Pécuchet.

Mindazáltal, akadna még fölfedezni való, például itt Chavignolles-ban is! A temető falánál, a síkátorban, egy szenteltvíztartó hever a giz-gaz közt, időtlen idők óta.

Hálásan megköszönték a fölvilágosítást, összenézve: „érdeemes?” - de a gróf máris kinyitotta az ajtót.

Mélie, aki hallgatózott, riadtan osont el.

A gróf az udvaron észrevette Gorjut, amint keresztbefont karokkal pipázott.

- Ez a fickó az Önök szolgálatában áll? Hm, lázadás esetén nem biznám benne!

És de Faverges visszaült tilbury-jébe.

Miért ijedt meg tőle úgy az a leány?

Kikérdezték. Elbeszélte, hogy szolgált a gróf birtokán. Két évvel ezelőtt, Bouvard-ék ideköltözése idején, ő volt az a kis cseléd, aki innivalót mért ki az aratóknak. Kisegítőnek vették föl a kastélyba, de aztán elküldték, „gonosz pletykák” miatt.

És mi hibája lehetne Gorju-nak? Ügyes ember s velük szemben rendkívül tisztességtudó.

Másnap, már hajnalban, kimentek a temetőbe.

Bouvard pálcájával kotorta föl a kérdéses helyet. Valami kemény koppant. Kitéptek néhány csalánt s egy homokkőedényre bukkantak. Keresztelőmedence lehetett. Most burján nőtt benne.

Azonban nem szokás a keresztelőmedencéket a templomon kívül elásni!

Pécuchet rajzot, Bouvard leírást készített róla s elküldték mindkettőt Larsonneur-nek.

Azonnal válaszolt:

- Győzelem, kolléga urak! Föltétlenül druidamedencéről van szó!

Mindazáltal jó lesz az óvatosság! A multkori balta kétes volt, - s mindhármuk érdekében egy csomó szakmunka áttanulmányozását javasolta. Az utóiratban azt az óhaját fejezte ki, hogy szeretné látni a medencét. Néhány nap múlva alkalma is lesz erre, mert épen Bretagne-ba kell utaznia.

Bouvard és Pécuchet tehát elmerültek a kelta régiségtanba.

E tudomány szerint őseink, a régi gallok, Kirk-et és Kron-t, Taranis Ésus-t, Nétalemniá-t, valamint az eget és a földet, a szelet és a vizeket imádták, - mindenekfölött pedig a nagy Teutatès-t, aki nem más, mint a pogányok Saturnusa. - Mert Saturnus, mikor még Phoeniciában uralkodott, egy Anobret nevű nymphát vett feleségül, akitől gyermeke született: Jeüd! Anobret az ótestamentomi Sára-val egyezik, Jeüd pedig, akárcsak Izsák, fölálodoztatott (illetve majdnem fölálodozták). Ilyenformán Saturnus azonos Ábrahámval, amiből következik, hogy a gallok vallása ugyanolyan, mint a zsidóké!

Társadalmuk kitűnően tagozódott. Az első osztályt a nép, a nemesség és a király alkották, a másodikat a jogtudomány emberei, a harmadik, legfőbb osztályba pedig, - TAILLEPIED szerint, - „a bölcselők különböző fajtái” tartoztak, azaz a druidák vagy saronidák, maguk közt ismét eubages-ekre, bárdokra és vatesekre oszolván.

Egy részük jövődöt mondott, más részük énekelt, a többiek a növényvilággal, az orvoslással, a történelemmel és az irodalommal foglalkoztak, egyszóval „koruk összes művészetei”-vel. Plátó és Pythagoras az ő tanítványaik voltak. A görögök metafizikát, a perzsák varázslást, az etruszkok béljölést tanultak tőlük, - a rómaiak pedig a rézötvöztést és a sonkakereskedést.

S mégis, a régi világon úrkodó eme nép nyomán csak kövek maradtak: magános, vagy hármas csoportu, olykor sorokat és öveket képező emlékek.

Bouvard és Pécuchet lázasan tanulmányozták végig az Ussy melletti Post-követ, a guest-i Dupla-követ, a Laigle-nél fekvő Darier-szikláját és még sok más!

Egyformán jelentéktelen lomoknak találták és unták valamennyit. Egyszer, mikor épen a passais-i menhirrel végeztek, visszatérőben vezetőjük egy bükkfaerdőbe vitte őket, ahol gránittömbök zsufolódtak, melyeknek talapzatszerű, ormótlan teknősbéka formájuk volt.

A legnagyobb kő vájulatot mutatott, egyik oldalon fölhajló széllel, öblében pedig két barázdával, melyek a földig húzódtak: a csurgó vér levezetésére! Kételyről szó sem lehetett! A véletlen nem hoz létre ilyesmit!

A fák gyökerei körülbogozták a csonka talapzatokat. Eső szitált, a távolban ködgomolyok emelkedtek, mint nagy kísértetek. Könnyű volt odaképzelné a lombok alá az arany fejdíszű, fehér ruhás táltosokat és a hátrakötött karu emberi áldozatokat, - a medence szélén a druida-nő mintha éppen a vörös vérpatak fölé hajolna, míg körülötte réztányérok és bölénykürtök zengését kíséri a tömeg ordítása.

A két barát terve hirtelen kialakult.

És egy holdfényes éjszakán tolvajok módjára lopóztak ki a temetőbe, a házak árnyékában surranva. A zsálok csukva voltak, az apró házak pihentek; kutya sem ugatott.

Gorju kísérté őket. Munkához láttak. Csak a kavicsok csörrentek meg az ásó vasán, amint forgatták a füves talajt.

A holtak szomszédsága kellemetlen volt. A toronyóra állandó, hörgésforma zajjal zavarta őket, míg a tympanon rózsablaka fürkésző szem gyanánt meredt a szentségtörőkre. Végre elvihették a medencét.

Másnap visszatértek a temetőbe, munkájuk nyomait ellenőrizni.

A plébános, aki kapuja előtt levegőzött, megszólította őket, tisztelnék meg látogatásukkal. Kis szalonjába tessékelve vendégeit, furcsa szemekkel nézett rájuk.

A pohárszék közepén, tányérok között, sárga virágosdiszű levesestál állott.

Pécuchet megdicsérte, nem tudván miről szót kezdeni.

- Régi rouen-i darab, - felelte a pap, - családi emlék. A műértők nagyon szeretik, különösen Marescot ur.

Ő maga, hálaistennek, nem bolondja a ritkaságoknak... s mivel Bouvard-ék nem látszottak megérteni, előállt vele, hogy személyesen láta, mikor a keresztelőmedencét elemelték.

A két régész megsemmisülve dadogott. A kérdéses tárgyat már senkisem használja.

Mindegy! vissza kell adniuk!

Persze! De legalább engedjék meg nekik, hogy egy festővel lerajzoltassák.

- Nem bánom, uraim!

- A dolog köztünk marad, nemde? - kérdezte Bouvard, - a gyónás pecsétje alatt!...

A lelkész mosolyogva intett igent.

Nem is miatta féltek, hanem inkább Larsonneur miatt. Ha átutazik Chavignolles-on, kíváncsi lesz majd a medencére s fecsegései a hatóság fülébe juthatnak. Óvatosan rejtegették a kincset, előbb a sütőházban, majd a lugasban, a kalyibában, szekrényeikben. Gorju már nem győzte ide-oda cipelni.

Ekkora ritkaság birtoka Normandia kelta hagyományaiba szerelmesítette őket.

Ezek egyiptomi eredetre vallanak. Sééz, az Ornedépartementban, olykor Saïs-nak is iratik, mint a Nilus deltájának városa. A gallok bikára esküdtek, ami az ápisz-tisztelet átvétele. A latin Bellocastes név, ahogy Bayeux régi lakóit hívták, a Beli Casa-ból ered, s ez annyi, mint: Belus lakhelye, illetve szentélye. Belus pedig azonos istenség Osiris-szel. „Semmi sem szól az ellen”, - mondja Mangou de la Londe, - „hogy Bayeux mellett druida építmények emelkedtek”. - „Ez a vidék”, - teszi hozzá Roussel, - „használt ama tájhoz, melyen az egyiptomiak Jupiter-Ammon szentélyét építették”. Itt tehát templom állott, még pedig kincsekkel dusan megrakva. Mert minden kelta építmény tele volt velük.

Dom Martin tanúsága szerint 1715-ben egy Hérivel nevű uriember Bayeux környékén csontokkal telt agyagedényeket hozott fölszínre, - melyekből (a hagyomány és egyéb, azóta elvesztett hiteles bizonyságok alapján) azt következtette, hogy ez a temetkezőhely volt az a bizonyos Faunus-hegy, ahol az aranyborjut elásták.

Igen ám, de ha a biblia állítása nem téves, az aranyborjut elégették s porait megitták!

Első tisztázni való: hol van ez a Faunus-hegy? A szerzők nem jelölik meg pontosan, a lakosság semmit sem tud felőle. Ásatásokat kellene végezni! - Ebből a célból kérvényt intéztek a prefektushoz, de nem kaptak választ.

Vagy tán eltűnt a Faunus? És esetleg nem is volt hegy, csak sirhalom? De mit is jelentenek az efféle őskori „sírdomb”-ok?

Sokban közülük olyan a csontvázak helyzete, mint a magzaté az anyaméhben. Ez talán azt jelzi, hogy a sir öle egy második születésnek, új életnek előkészítő helye? Ilyenformán a domb a női szerv szimbóluma, a kiemelkedő sark pedig a férfi szervé!

Valóban, ahol menhirek vannak, ott fajtalan szokások is rögződtek meg, mint a guérande-i, chichebouche-i, croisic-i és livarot-i esetek bizonyítják. Régente a tornyok, gulák, gyertyák, utmenti határkövek, sőt a fák is, - mind a phallus-t jelentették s most Bouvard és Pécuchet szemében is phallusá változott minden. Hámfákat, széklábakat, pincereteszeket, patikus-mozsártörőket szedtek rakásra. Ha látogató érkezett, megkérdezték: „No, mihez hasonlít ez a tárgy?” - majd fölfedték a titkot s ha az illető hitetlenkedett, szánakozón vonogatták vállukat.

Egy este, mikor éppen a druidák dogmáin elmélkedtek, titokban meglátogatta őket a lelkész is.

Rögtön megmutatták neki a muzeumot. A gót ablakkal kezdték, de alig várták, hogy az új gyűjteményre, a phallusokéra, kerítsék a sort. A pap nem engedett unszolásuknak, illetlennek ítélvén ily dolgok közszemlére állítását. A keresztelőmedencét sürgette.

Bouvard és Pécuchet még két hetet kértek, hogy öntvényt készíthessenek róla.

- Csak minél előbb, uraim! - mondta a plébános.

Közömbös dolgokról kezdtek beszélgetni.

Pécuchet, aki egy percre visszavonult, egy napóleon-aranyat csusztatott a pap kezébe. A lelkész visszahőkölt.

- Pszt! Szegényei számára!

Jeufroy tisztelendő úr pirulva sülyesztette reverendájába az aranyat.

Visszaadni a medencét? az áldozati ereklyét! - soha! soha! Sőt héberül akartak tanulni, mert ez a kelta nyelv anyja, ha ugyan nem inkább a héber származik a keltából! - És Bretagne-ba készülődtek: - Rennes-en fogják kezdeni az utat, ahol majd Laroneur-rel találkoznak s együtt tanulmányozzák a „Kelta Akadémia” évkönyveiben említett urnát, mely valószínűleg Artemisia királynő hamvait őrizte valamikor... Egyszerre csak a polgármester lépett be hozzájuk, s amilyen közismert goromba fráter volt, kalapban, teketória nélkül kezdte:

- Hiába, barátocskáim! Vissza kell adniuk!

- Mit?

- Ugyan! Hiszen jól tudom, hogy mit rejtegetnek!

Szóval, elárulták őket!

Azt válaszolták, hogy a plébános úr engedelmével tartják maguknál az illető tárgyat.

- Majd meglátjuk!

És Foureau távozott.

Egy óra múlva visszatért:

- A plébános tagadja! Gyerünk, tisztázni az ügyet!

Makacskodtak.

Először is, senkinek sincs szüksége erre a szenteltvíztartóra, amely nem is szenteltvíztartó! Egész sereg tudományos érveléssel bizonyíthatják! Aztán meg készséggel hajlandók arra, hogy végrendeletileg az egyházközségnek biztosítsák az ereklyét.

Sőt ajánlatot tettek, hogy megvásárolják.

- Akárhogyis! a medence az én tulajdonom! - ismételte Pécuchet. Jeufroy elfogadta a husz frankot, ezzel is igazolva megállapodásunkat! Ha bíróság elé mennek, annál rosszabb! A pap hamis esküt fog tenni!

Vitatkozás közben Pécuchet többször is megnézegette a levesestálat. Lelkében vágy támadt: mindenáron megakarta szerezni a faience-ot. Adják neki s lemond a medencéről! Különben szó sem lehet a dologról!

Beleunva a veszekedésbe, vagy a botránytól való féltében, Jeufroy engedett.

A tál a gyűjteménybe került, a normann főveg mellé. A medence viszont a templom előcsarnokának disze lett. Bouvard-ék azzal vigasztalták magukat elvesztéséért, hogy a chavignolles-iaknak úgy sincs fogalmuk a kincs értékéről.

A levesestál azonban porcellán-gyűjtésre sarkalta őket: új tanulmányokra s a vidék új végigkutatására.

Ebben az időben az előkelőbb emberek szenvedélyesen keresték össze a régi rouen-i edényeket. A jegyzőnek is volt néhány darabja, melyek miatt művészire kerekedett. Ez ugyan ártott hivatali tekintélyének, de komolyabb oldalaival kiköszörülte a csorbát.

Mikor megtudta, hogy Bouvard és Pécuchet megszerezték a tálat, cserét ajánlott nekik.

Pécuchet elutasította.

- Hát hagyjuk! - s Marescot végignézte színes cserepeiket.

A fal mentén felaggatott összes példányok kék színűek voltak, piszkos fehér alapon, - némelyiken zöldes és vörösbe játszó bőségszaruk tűntek föl, - csupa borotvatál, tányérok és csészealjok, lassanként összehordott darabok, melyeket kabátjuk alá rejtve, keblükben vittek haza.

Marescot megdicsérte a gyűjteményt, egyéb porcellánokra tért át, beszélt a hispániai arab, hollandi, angol és olasz készítményekről, aztán, mikor tudományával megszédítette őket:

- Megnézhetném újra azt a levesestálat?

Ujjával végigkopogtatta, majd a fedőre festett két „S” betűt nézegette.

- A rouen-i jegy! - mondta Pécuchet.

- Oh, oh! Rouen-i jegy voltaképpen nincs is! Mikor még nem ismertük Moutiers-t, minden francia porcellánt nevers-inek tartottunk. Ma ugyanez az eset Rouen-nal! Különben is, Elbeufben nagyszerűen hamisítják!

- Lehetetlen!

- A majolikát kitűnően utánozzák! Az önök példánya teljesen értéktelen, - no, majdnem belementem egy takaros ostobaságba!

Amint a jegyző eltávozott, Pécuchet megsemmisülten rogyott a karosszékre.

- Nem kellett volna odaadni a medencét, - mondta Bouvard, - de te ilyen tulzó vagy! Mindig elkapatod magad!

- Igen! elkapatom magam! - s Pécuchet kézre kapva a levesestálat, messzire elhajította, a siremlék oldalához.

A higgadtabb Bouvard egyenként szedezte össze a tört cserepeket. Kis vártatva egyszerre csak ötlete támadt:

- Hátha Marescot becsapott bennünket, csupa féltékenységből?

- Hogy-hogy?

- Ki biztosít róla, hogy a tál nem volt valódi? És hátha viszont a többi porcellán a hamisítvány, amiket megdicsért?

A nap hátralévő része bizonytalanságokkal, keserű tépelődésekkel telt el.

Mindazonáltal nem volt rá ok, hogy a bretagne-i utról lemondjanak. Sőt úgy tervezték, hogy Gorjut is magukkal viszik: segít majd az ásatásoknál.

Az asztalos egy idő óta náluk is aludt, hogy annál gyorsabban haladjon a javítási munkálattal. Az utazás terve kényelmetlenül érintette s mikor a végigkutatandó menhirekről és régi sirdombokról hallott, megjegyezte: „Torkig vagyok velük; Algirban, délen, a Bu-Murszug forrásainál egész rakást láttam!” Le is irt egy sírhelyet, melyet véletlenül éppen föltárt állapotban látott: csontváz volt benne, amely majom módra görnyedt, lábszárai köré font karokkal.

Larsoneur, akit tudósítottak a dologról, egy szót sem akart hinni az egészből.

Bouvard alaposan tanulmányozta a kérdést s újra Larsoneur-re támadt.

Hogyan lehetséges, hogy a gall emlékek olyan idomtalanok, mikor pedig a gall nép Julius Cézár korában a civilizáció magas fokán állt már? Kétséggel más, régibb faj maradványairól van szó.

Ez a föltevés, Larsoneur szerint, igen hazafiatlan volt.

Mindegy! De semmi sem igazolja, hogy ezek a régiségek gall eredetűek. „Tessék írásos emlékekkel bizonyítani!”

Az akadémikus megsértődött és nem felelt. A két barát boldog volt, már halálosan unták a druidákat.

Nagy tájékozatlanságuk a keramikában és a kelta régiségtanban nyilván onnan eredt, hogy nem ismerik jól a történelmet, főleg Franciaország történetét.

Anquetil műve megvolt könyvtárukban, de a „hanyag királyok” sorozata nem igen mulattatta őket. A majordomusok bűneit sem találták oly fölháborítóknak, - abbahagyták tehát Anquetilt, megvetve ostoba okoskodásait.

Megkérdezték Dumouchelt: „melyik a legjobb francia történet?”

Dumouchel előfizetett nevükben egy kölcsönkönyvtárra s elküldte nekik Augustin Thierry leveleit, valamint Genoude két kötetét.

Az utóbbi író szerint a királyság, a vallásosság és a nemzetgyűlések alkotják a francia nép „pillérei”-t, melyek a merovingi korban rakattak le. A karolingok ledöntötték ezt a rendet, a Capet-ek azonban, egyetértve a néppel, ismét helyre igyekeztek állítani. XIII. Lajos alatt kialakult az abszolút hatalom, mely a protestantizmust, a feudális világ utolsó erőfeszítését törte le. Nyolcvankilenc pedig visszatérés volt őseink alkotmányához.

Pécuchet csodálta Genoude eszméit.

Bouvard sajnálkozó lenézéssel nyilatkozott róluk: ő Augustin Thierry-t olvasta először:

- Mit zengedezel annyit francia nemzetedről! hiszen nem volt még akkor se Franciaország, se nemzetgyűlések! a karolingoknak nem volt mit bitorolniuk! és a királyoknak nem volt kiket fölszabadítaniuk! Egyébként olvasd magad is!

Pécuchet meghódolt az okfejtés nyilvánvalóságának, sőt nemsokára tultett barátja tudományos szigorúságán! Becsületbe vágó dolognak tartotta, hogy Charlemagne helyett mindig Nagy Károly-t, Clovis helyett Clodovig-ot mondjon.

Genoude mindazonáltal nagyon csábító volt számára, hiszen oly pompásan összehangolta a francia történelem elejét és végét, míg minden egyéb, ami közbül esett, afféle tölteléknek tűnt csupán. - Hogy teljesen tisztán lássanak, meghozatták Buchez és Roux gyűjteményes munkáját.

Az előszavak dagályától, a szocialista és katolikus eszmék zagyva keverékétől azonban elment a kedvük, a számtalan részlet pedig akadályozta az egységes áttekintést.

Thiers-hez tértek vissza.

1845 nyarát éltek. Ültek a kerti lugasban: Pécuchet, lábát nekitámasztva a kis lócának, fáradhatatlanul olvasott föl öblös hangján s csak olykor állt meg, ujjait a tubákos szelencébe sülyeszteni. Bouvard pipázgatva hallgatta, szétvetett lábakkal, nadrágja felső részét kigombolva.

A kilencvenhármass évről ők is hallották aggastyánok elbeszéléseit s most csaknem személyes emlékekké elevenült előttük a szerző sok lapos leírása. Oh, azok az idők! Az országutakat katonák lepték el, a *Marseillaise*-t énekelve. A kapuk küszöbén sátorponyvát varró nők ültek. Olykor vörössapkás tömeg özönlött elő, lándsák végén lóbálva egy-egy szinefagyott, csapzott haju emberi fejet. A konvent magas szószéke porfelhőből emelkedett ki, mely mögül dühös arcok ordították a halált. Ha napközben a Tuileriák medencéje mellett haladt el az ember, a guillotine-kés sulykolókalapács-szerű zuhogását hallotta.

A lugas szőlőlombjait szél ingatta, olykor-olykor hullámmás futott végig az érett árpatáblákon, rigó fütyült. A két barát, tekintetét körülhordozva, élvezte a jelen nyugalma.

Milyen kár is, hogy azok annakidején mindjárt az elején nem tudtak egyetértésre jutni! Mert, ha a királypártiak úgy gondolkodtak volna, mint a hazafiak, ha az udvar több őszinteséget tanusított volna, ellenfelei pedig kevesebb erőszakot, sok szerencsétlenség nem következett volna be!

Mig ilyesmikről fecsegték, erőt vett rajtuk az indulat. Bouvard, a szabadelvű szellem és érzékeny szív, az alkotmányos elvekért lelkesült, girondista és thermidorista volt. Az epés, ellenmondást nem tűrő Pécuchet viszont sans-culotte-nak, sőt Robespierre-pártinak vallotta magát.

Helyeselte a király elítéltetését, a legtulzább határozatokat, a Legfelsőbb Lény tiszteletét. Bouvard inkább a természetimádat pártján volt. Gyönyörrel köszöntött volna egy kövér istennő-szobrot, melynek emlőiből a hívőkre dúsan csurog - nem épen a víz, - hanem a vörösbör.

Hogy okfejtéseik számára még több anyagot gyűjtsenek, más munkákat is meghozattak: Montgailiard-t, Prudhomme-ot, Gallois-t, Lacretelle-t stb. A könyvek ellenmondásai korántsem hozták zavarba őket. Mindegyikük azt kapta ki belőlük, ami a saját fölfogását támogatta.

Igy Bouvard nem tartotta kétségesnek, hogy Danton százezer tallért fogadott el a köztársaságot veszélybe döntő indítványok fejében, - Pécuchet szerint viszont Vergniaud hatezret kért hónaponként.

- Soha! Hazugság! Inkább azt magyarázd meg, miért kapott Robespierre nővére kegydíjat XVIII. Lajostól?

- Szó sincs róla! Bonapartétól kapta! De ha már ilyesmit hánytorgatsz, hát ki volt az a személyiség, aki kevéssel a kivégzés előtt titokban beszélgetést folytatott Égalitéval? Campan

emlékirataiból pedig tessék ujranyomatni a kihagyott fejezeteket! A dauphin elhunyt sem tiszta dolog! És a grenelle-i puskaporostorony robbanása sem, amely kétezer ember életébe került! - „Az ok ismeretlen”, mondják, - micsoda szamárság! - Mert Pécuchet közel járt minden ok ismeretéhez, az összes bűnöket az arisztokraták manipulációira, meg a külföldi aranyakra hárítva.

Bouvard elképzelése számára a: „Szállj égbe, szent Lajos fia!”, a verduni szüzek s az emberi bőrből szabott nadrágok, mind csupa kétségtelen valóság voltak. Elfogadta Prudhomme áldozatnévsorait, a teljes egymillió!

Mégis, a Loire-ről olvasva, mely Saumur-tól Nantes-ig, tizennyolc mérföldnyi távolságban, vöröslött a vértől, gondolkodóba esett. Pécuchetnek is kételyei támadtak és kezdtek bizalmatlanok lenni a történetírók iránt.

Egyikük szerint a forradalom sátáni esemény, mások viszont fenséges kivételnek hirdetik. És természetesen, mindegyik párt legyőzöttjei mártírok.

Thierry, a barbárokról szólva, kimutatja, mily ostobaság egy-egy fejedelem jó vagy rossz voltát vitatni. Miért ne követhetnők ezt az elvet az újabb korok vizsgálatában is? Azonban a történelemnek meg kell bosszulnia az erkölcsöt s Tacitusnak hála jár, amiért úgy beáztatta Tibériust. De akárhogy is, ha a királynénak voltak is szeretői, ha Dumouriez már Valmy után árulást forgatott is a fejében, ha prairial havában akár a Hegy, akár a Gironde volt a kezdeményező, thermidorban pedig a jakobinusok vagy a Sik-párt, mindez befolyásolhatta-e kifejlődésében a Forradalmat, melynek eredete sokkal mélyebb s következményei kiszámíthatatlanok?

Igenis, a Forradalomnak úgy kellett beteljesülnie, ahogyan lényege követelte. Azonban, mégis, mi lett volna, ha a király akadálytalanul megszökhettek, vagy ha Bonapartét meggyilkolják? - véletlenek, melyek egy korcsmárosnak esetleg kevésbé akadémikusnak természetén, egy nyitva felejtett ajtón, egy őrszem elalvását multak, - s a világ folyása megváltozhatott volna!

Nem volt többé egyetlen határozott gondolatuk sem a nagy idők alakjairól és eseményeiről.

Hogy részrehajlás nélkül ítélhessen az ember, ismerni kellene az összes történeti műveket, emlékiratokat, ujságokat, írott maradványokat, mert a legkisebb részlet elhanyagolása is tévedést eredményezhet, mely ismét újabbakra vezetne, a végtelenségig. Lemondtak az erőfeszítésről.

De már ott volt lelkükben a történelem zamata, az igazságnak önmagáért való vágya.

Talán a régi korokban könnyebben nyomozható az igazság? - a szerzők, messze esvén a dolgoktól, szenvedély nélkül szólhatnak róluk. S a jó Rollin-nel kezdték.

- Mennyi badarság! - kiáltotta Bouvard, már az első fejezetnél.

- Várj csak! - mondta Pécuchet, a könyvszekrény aljában kotorászva, ahol birtokos-elődjüknek, az öreg, bolondos, széplélek-jogásznak könyvei zsufolódtak. Miután arrábtolt egy csomó regényt és szindarabot, valamint egy Montesquieu-t s holmi Horatius-fordításokat, előhalászta, amit keresett: Beaufort művét a római történelemről.

Titus Livius Romulusnak tulajdonítja Róma alapítását. Sallustius Aeneas trójai menekülőit tiszteli meg vele. Fabius Pictor szerint Coriolanus száműzetésben halt meg, viszont, ha Denys-nek adunk hitelt, Attius Tullus cselfogásai ölték meg. Seneca erősen állítja, hogy Horatius Cocles diadalmasan tért vissza, Dion ellenben úgy tudja, hogy lábsebet kapott. És La Mothe le Vayer hasonló kétes esetekről emlékezik meg a többi népek történetében.

Nincs egyhangu vélemény a káldeusok ősi koráról, Homérosz századáról, Zoroaster létezéséről, a két asszir birodalomról sem. Quintus-Curtius meséket csinált, Plutarchos meghazudtolja Herodotos-t. Cézáról más képet kapnánk, ha Vercingetorix írta volna meg a kommentárokat.

Az ókori történelem a kutatók hiányossága miatt homályos. Az ujkorban legalább sok a dokumentum: - visszatértek tehát Franciaországhoz s belefogtak Sismondi-ba.

Annyi nagy ember sorozata vágyat keltett bennük, hogy mélyebben is megismerjék őket, hogy velük éljenek. Olvasni akarták az egykoru műveket: Grégoire de Tours-t, Monstrelet-t, Commynes-t, az összes csalogató, érdekes nevű írókat.

Most meg az eseményeket zavarták össze, nem emlékezvén az évszámokra.

Szerencsére ott volt a Dumouchel mnemotechnikája, egy tizenkettedrétű, keménypapirkötésű füzet, ezzel a fölírással: „Játszva tanító módszer”.

Egyesítette magában az Allevy-, Pâris- és Fenaigle-féle szabályokat.

Allevy a számjegyeket tárgyi képekké alakítja, az 1-est toronnyal, a 2-est madárral, a 3-ast tévével fejezve ki és így tovább. Pâris képrejtvényekkel szól az elképzeléshez: egy csavar-szögekkel kivert karszék: szeg (= clou) és csavar (= vis): Clovis-t juttatja eszünkbe s a tepsiben „pik-rik”-hangokkal sistergő sült hal Chilperic-et. Fenaigle a világ részeit épületekkel helyettesíti, sok-sok szobával, melyeknek mindenik falát kilenc mezőre osztja föl s minden mezőt jelvényes ábrázolás különböztet meg. Így az első szoba első mezőjét az első dinasztia első királya foglalja el: világítótorony (= phare) egy hegyen (= mont), vagyis „Phar a mond” Pâris rendszere értelmében jelképpé alakítja a király nevét. Az évszámot viszont Allevy utasításai szerint fejezzük ki, alkalmazva a mező fölé egy tükröt (= 4), egy madarat (= 2) és egy karikát (= 0), így jön ki 420, Pharamond trónralépésének éve.

Nagyobb világosság kedvéért saját házukat és birtokukat tették emlészeti alappá, minden részlethez egy-egy esemény észbentartását fűzve, - s udvaruk, kertjük, a környék, az egész vidék egyébre sem szolgált ezentúl, mint emlékezőképességük támogatására. A földek határvölgyei korszakokat választottak el, az almafák családfákká léptek elő, a bokrok csatákat jeleztek, az egész világ jelképekké változott. A falakon seregestül képzeltek el ott nem lévő dolgokat, végül már látták is őket, de viszont elfelejtették, hogy milyen dátumokat képviselnek.

De hát az évszámok nem is mindig hitelesek. Egy, diákok számára készült kézikönyvből megtudták, hogy Krisztus születését öt esztendővel korábbra kell tenni, mint közönségesen szokás, hogy a görögök háromféleképpen is számították az olimpiádokat s a latinoknál nyolcféle évkezdés volt. Megannyi alkalom tévedések elkövetésére, nem szólva a különféle zodiákus-, aera- és naptárrendszerekről.

Az évszámok elhanyagolásából az események semmibevevése következett.

Mert csak egy fontos: a Történelem bölcselése!

Bouvard azonban nem tudott végéig jutni Bossuet hires beszédének.

- A meaux-i Sas fecseg! Elfeledkezik Kináról, Indiáról és Amerikáról! Viszont arra van gondja, hogy Theodosius a „világ gyönyörűsége” volt, hogy Ábrahám „egyenlő rangban állt a királyokkal” s hogy a görögök filozófiája héber eredetű! Utálatos, mennyire oda van a héberektől!

Pécuchet csatlakozott ehhez a véleményhez s Vico-t akarta olvastatni barátjával.

- Hogyan higgyük el, - vetette ellene Bouvard, - hogy a mesék igazabbak lehetnek a történetírók igazságainál?

Pécuchet próbálta megmagyarázni a mythosokat, de belebonyolódott a *Scienza Nuova*-ba.

- Talán tagadod a Gondviselés tervszerűségét?

- Nem tudok róla! - felelte Bouvard.

S elhatározták, hogy Dumouchelhez fordulnak.

A tanár bevallotta, hogy ezidőszerezt kizökkent ezekből a studiumokból:

„A történelem naponta változik. Kétségbevonják a római királyokat és Pythagoras utazásait. Támadják Belizárt, Tell Vilmost, sőt Cid-et is, akit a legutóbbi kutatások egyszerű banditává fokoztak le. Szinte kíváncsi, hogy több fölfedezés már ne is eszközöltessék s az Akadémiának kánon-szerűen kellene előírnia: mit higgyünk el!”

Utóiratában csatolta a Daunou előadásai nyomán összefoglalt kritikai elveket:

„A tömegek által szolgáltatott bizonyosságok rosszak, felelőtlenek, - ilyenekre ne hivatkozzunk.

A lehetetlenségeket vessük el: Pausanias állítólag látta a Saturnussal elnyeletett követ!

Az építészet hazug lehet. Példa rá a Fórum diadalíve, melyen Titust Jeruzsálem első meghódítójának nevezik, holott Pompejus előbb igázta le.

Néha a régi érmek is csalnak: IX. Károly alatt II. Henrik képével vertek pénzeket.

Számoljunk a hamisítók ügyességével, az érdekeltek védő meg rágalmozó csavarásaival.”

Csak kevés történetíró dolgozott eme szabályok szerint. Többnyire egy-egy külön ügy, vallás, nemzet, párt vagy rendszer emberei voltak; királyoknak hizelegtek, a népet akarták irányítani, erkölcsi példákra törekedtek.

Vannak, akik csak egyszerű elbeszélést akarnak nyújtani, de ezek sem sokat érnek. Hiszen nem lehet mindent elmondani: válogatni kell. Az adatok selejtezését pedig bizonyos szellem lengi át, mely ironiként változván, a történelem sohasem jut szilárd megállapításokig.

- Szomorú, hogy így van, - gondolták.

De mégis, ki lehetne, választani valamely kérdést, felkutatni forrásait, mindent jól kielemezni, végül az egészet összesűriteni egy elbeszélésbe, mely mintegy rövid kivonata legyen a dolgoknak, az igazság tömör tükrözője. Pécuchet úgy találta, hogy ilyesmit csinálhatnának.

- Mit gondolsz: írjunk egy jó történeti művet?

- Szíves örömet! De hát miről?

- Persze: miről?

Bouvard ült, Pécuchet le-föl járt a muzeumban. Egyszerre a vajasköcsög ötlött szemébe, megállott:

- Például megírhatnánk az angoulême-i herceg életrajzát!

- Azét a hülye alakét? - ellenkezett Bouvard.

- Baj is az! A másodrendű szereplőknek néha rendkívüli befolyásuk van s talán éppen a mi emberünk mozgatta a titkos kerekeket!

A könyvek majd felvilágosítást adnak s de Faverges is szolgálhat eggyel-mással, akár a saját adataiból, akár öregebb nemesi barátai révén.

Gondolkodtak a tervről, megvitatták, - végül elhatározták, hogy két hetet rászánnak a caen-i városi könyvtárban végzendő kutatásokra.

A könyvtárnok általános történeti műveket és röpiratokat bocsátott rendelkezésükre, valamint egy színes könyvmutatást, mely háromnegyednézetben ábrázolta az angoulême-i herceg ökegyelmességét.

Egyenruhájának kék posztója eltűnt a vállrózsák, rangjelző cifraságok s a becsületrend széles vörös szalagja alatt. Rendkívül magas gallér szorította hosszú nyakát. Körteforma fejét göndör haj és vékony pofaszakáll körítette. Széles szemhéjai, erősen fejlett orra, vastag ajkai arcának bizonytalan jószág kifejezését adták.

A két barát, miután jegyzeteikkel elkészült, programot vázolt:

Születés és gyermekkor kevésbé érdekes. A herceg egyik nevelője Guénée abbé, Voltaire ellensége. Turinban ágyút öntetnek neki s VIII. Károly hadjáratait tanulmányozza. Noha még igen fiatal, máris a nemesi gárda egyik ezredesévé nevezik ki.

1797. Házassága.

1814. Az angolok elfoglalják Bordeaux-t. Utánuk ő is megjelenik s személyét a lakosságnak is megmutatja. A herceg leírása.

1815. Bonaparte rajtaüt. Azonnal segítségül hívja a spanyol királyt s Toulon, - ha Masséna közbe nem avatkozik, - angol kézre kerül.

Délvidéki hadműveletek. - Vereséget szenved, de elengedik, mivel megígéri, hogy visszaszolgáltatja a koronagyémántokat, melyeket királyi nagybátyja lóhalálában vitt el magával.

A „Száz nap” után rokonaival együtt hazatér s békésen él. Több év telik el.

Spanyol háború. - Mihelyt átlép a Pyrénéusokon, a győzelem mindenütt nyomon kíséri IV. Henrik unokáját. Beveszi a Trocadérot, eléri Herkules oszlopait, összeesküvéseket fojt el, csókolózik Ferdinánddal s visszafordul.

Diadalivak, csokorral hódoló fiatal leányok, diszlakomák a prefekturákon, Tedeum a székes-egyházakban. Páris a mámor tetőpontján. A város banketje. A színházakban dalok, célzásokkal a hősré.

A lelkesedés lohadóban. Mert 1827-ben a Cherbourg-i, gyűjtés útján rendezett táncmulatság meghiúsul.

Mint Franciaország főadmirálisa szemlét tart az Algirba induló flottán.

1830 július. Marmont közli vele az ügyek állását. Oly dühbe gurul, hogy kezét megsebzí a tábornok kardján.

A király az összes haderő vezényletét rábízta.

A Bois de Boulogne-ban sorkatonák különítményeivel találkozik. Egy szót sem tud szólni hozzájuk.

Saint-Cloudból a sèvres-i hidhoz röpül. Fagyos hangulatu csapatok. Mégsem csügged. A királyi család elhagyja Trianont. A herceg egy tölgyfa alatt ül, térképet terít maga elé, tűnődik, lóra pattan, Saint-Cyr előtt biztató szavakat ízen a tiszti növendékeknek.

Rambouilletnél a törzsgárdisták bucsuja.

Hajóra száll s az egész átkelés alatt beteg. Pályája véget ér.

Ki kell emelni életében a hidak fontosságát! Először az Inn hidján szerepel, hasztalan kockáztatva életét. Elfoglalja a Saint-Esprit-hidat és Lauriol hidját. Lyon két hidja végzetes ránézve s szerencséje a sèvres-i hidnál huny le.

Erényei rajza. Fölösleges dicsérni bátorságát, mellyel nagy politikai érzéket párosított. Hiszen minden egyes katonának hatvan frankot ígért, ha otthagyják a császárt; Spanyolországban is pénzzel igyekezett szétzülleszteni a constitutio pártját.

Bölcs alkalmazkodása odáig ment, hogy beleegyezett az atyja és az etruriai királynő között tervezett házasságba; az 1830-iki királyi rendeletek után hozzájárult az új kabinet ki-nevezéséhez, majd a Chambord érdekében való lemondáshoz is, szóval mindenhez, amit csak kívántak.

Jelleméből mindazáltal nem hiányzott a szilárdság. Angersben letört egy katonai lázongást, mikor pedig a lovasságra féltékeny gárdagyalogság ügyes manővere következtében már hercegi személyét is körülfogták s a bakancsos tömegben ugyancsak meglökdösték kegyelmes térdeit. Ő azonban a lovasságot rőtta meg, mint a baj okozóját s megbocsátott a gyalogságnak: valóságos salamoni ítélet!

Vallásos érzületét számos áhítatos cselekedet hirdeti, irgalmasságát pedig az a tény, hogy kegyelmet eszközölt ki Debelle tábornok számára, aki pedig fegyverrel vonult ellene.

Intim részletek, kedves vonások:

Gyermekekorában, a beauregardi kastélyban, fivérével együtt játszogatva, kis tavat ástak, mely még ma is látható. Egyszer, a vadászok kaszárnájának szemléljén, egy pohár bort kért s a király egészségére üritette.

Sétaközben, lépéseit szabályozva, hangosan ismételte: „Egy, kettő, egy, kettő, egy, kettő!”

Néhány mondása is megmaradt:

A bordeaux-iak küldöttségének: „Ha már nem lehetek Bordeaux-ban, vigasztal, hogy köztetek vagytok!”

A nismes-i protestánsoknak: „Jó katolikus vagyok, de sohasem fogom elfelejteni, hogy legdicőbbik ősöm protestáns volt”.

A saint-cyr-i növendékeknek, mikor minden elveszett: „Jól állunk, barátaim! Jó hírek! Semmi baj! Jól állunk!”

X. Károly lemondása után: „Mivel reám már nincs szükségük, ám lássák, hová lyukadnak ki!”

És 1814-ben, újra meg újra, a legkisebb faluban is: „Se háboru többé, se sorozás, se adó-behajtás!”

Írása vetekedett éloszavával. Kiáltványai mindent fölülmulnak.

Artois grófjának első szózata így kezdődött: „Franciák, királyotok öccse megjött!”

A hercege: „Jövök! Királyaitok fia vagyok! Ti pedig franciák!”

A bayonne-i napiparancs: „Katonák, jövök!”

Egy másik, teljes bomlás idején: - „Folytassátok a megkezdett harcot azzal a hősiességgel, mely illik a francia katonához. A haza elvárja ezt tőletek!”

Utolsó, Rambouillet alól: - „A király tárgyalásokba ereszkedett a Párisban alakult kormánnyal s minden arra enged következtetni, hogy e tárgyalások eredményre vezetnek.” Minden arra enged következtetni: - pompás!

- Egy körülmény zavar, - mondta Bouvard, - hogy tudniillik sosem esik szó a herceg szív-ügyeiről.

S a lap szélére odajegyezték: „Kutatandók a szívügyek!”

Már menni készültek, mikor a könyvtárosnak eszébe jutott egy másik arckép is az angoulême-i hercegről.

Ezen vértés-tábornoki egyenruhában, oldalnézetben volt ábrázolva, még kisebb szemmel, nyitott szájjal, sima, szabadon lengő hajjal.

Hogyan egyeztessék össze a két arcképet? Sima haja volt-e hát, vagy göndör, vagy éppen annyira vitte a hiusága, hogy kisüttette a fürtjeit?

Fontos kérdés, vélte Pécuchet, mivel a hajzat jellemzi a temperamentumot, a temperamentum viszont az egyént.

Bouvard úgy gondolta, hogy mindaddig semmit sem tudhatunk valakiről, míg szenvedélyeit meg nem ismerjük. Hogy e két pontra világosságot derítsenek, jelentkeztek a Faverges-kastélyban. A gróf nem volt otthon; ez a körülmény késleltette munkájukat. Ingerült hangulatban tértek haza.

Az ajtó tárva-nyitva állt, a konyha üres. Fölmentek a lépcsőn, - s kit találtak Bouvard szobájának kellős közepén? Bordinnét, aki jobbra-balra nézelődött.

- Bocsássanak meg, - mondta erőltetett nevetéssel. - Már egy órája keresem szakácsnőjüket, akire befőtjteim ügyében volna szükségem.

Germaine-t a fáskamrában fedezték föl, egy széken, mély álomba merülve. Fölrázták. Kinyitotta a szemét:

- No, mi az már megint? Agyonkinoz a kérdéseivel!

Ebből világossá vált, hogy távollétükben Bordinné puhatolózott.

A cseléd, fölocsudva kábulatából, a gyomrát fájlalta.

- Majd én itt maradok és ápolom, - szólt az özvegy.

Az udvarban most egy nagy főkötő jelent meg, hevesen lengő szalagokkal. Castilloné volt, a majorosné. Kiáltozott: „Gorju! Gorju!”

A padlásról a kis szolgáló hangja riadt föl:

- Nincs itt!

Öt perc múlva aztán lejött a leány, kipirult arccal, látható izgalomban. Bouvard és Pécuchet szemére hányták lassuságát. Duzzogás nélkül csatolta le cipővédőiket.

A renaissance-ládát akarták megnézni.

Darabjai szétszórta hevertek a sütőház földjén. A faragványok tönkrementek, az ajtó-szárnyak össze voltak törve.

Erre a látványra, az újabb csalódás előtt, Bouvard alig fékezhetett könnyeit, Pécuchet pedig reszketett belé.

Gorju, aki egyszerre csak előkerült, magyarázta a dolgot: éppen szabad levegőre tette a ládát, hogy majd fényezni kezdi, mikor egy kóbor tehén nekiment.

- Kinek a tehene? - kérdezte Pécuchet.

- Nem tudom.

- Eh, biztosan nyitva hagyta az ajtót, ahogy az imént is találtuk! Maga a hibás!

Külömben is, lemondanak az egész javításról: nagyon is hosszú ideje tart már a halogatás. Se Gorjura, se munkájára nincs többé szükségük.

- A tisztelt urak tévednek. - A kár nem is olyan nagy. Három héten belül elkészül a munka, - s Gorju még a konyhába is utánuk ment, ahová közben Germaine is bevonszolta magát s nekilátott az ebédkészítésnek.

Az asztalon egy calvadosi borosüveget vettek észre, mely csaknem fenékig üres volt.

- Persze, maga itta ki! - fordult Pécuchet Gorjuhoz.

- Én! a világért se!

Bouvard rácsáfolt:

- Hiszen csak maga volt a házban!

- No, és az asszonykép? - sandított oldalt Gorju.

Germaine nekitámadt:

- Mondja mindjárt, hogy én voltam!

- Persze, hogy maga!

- S talán én tettem tönkre a szekrényt is?

Gorju visszapöndörült:

- Csak rá kell nézni, hiszen részeg!

Vad veszekedésbe fogtak; Gorju sápadtan, gunyosan, a cseléd kipirulva s ősz tincseit tépve a gyapjufőköthő alól. Bordinné Germaine-nek fogta pártját, Mélie Gorjunak.

Az öreg nő kitört:

- Ez aztán a förtelem! Hiszen egész napokat szerelmeskedtetek a ligetben, az éjszakákról nem is beszélve! Pfuj, párisi léhűtője, szoknyakergető! Még a gazdáinkkal is elhítetett mindenféle gazságot!

Bouvard pupillái kitágultak:

- Miféle gazságokat?

- Csak annyit mondok, hogy bolonddá tartotta az urakat!

- Engem nem lehet bolonddá tartani! - kiáltotta Pécuchet, s fölháborodva cselédje szemtelenségén, elkeseredve az új megaláztatás miatt, elkergette az öregasszonyt: pakkoljon, mehet! Bouvard nem szólt bele az elhatározásba s visszavonultak, otthagynak a szerencsétlenségén gajdoló Germaine-t, akit Bordinné próbált megvigasztalni.

Este, lecsöndesedve, meghányták-vetették a történeteket. Találgatták: ki ihatta meg a calvadosit, hogyan törhetett el a butor, mit akarhatott Castillonné Gorjutól, - s Mélie-t csakugyan elcsábította-e az asztalos?

- Azt se tudjuk, - mondotta Bouvard, - mi történik a házuk táján s mégis ki akarjuk deríteni, milyen hajviselete és szerelmei voltak az angoulême-i hercegnek!

Pécuchet hozzátette:

- És hány másféle, nagyon fontos kérdés van még, amelyek még nehezebbek!

Mindebből arra a következtetésre jutottak, hogy a külső tények ismerete korántsem minden. Lélektani kiegészítések szükségesek. Fantázia nélkül minden történelmi tudás hiányos.

- Hozassunk néhány történelmi regényt!

V.

Walter Scott-tal kezdték.

Mintha új világot fedeztek volna föl!

A mult emberei, akik eddig csak árnyak voltak számukra, vagy pusztá nevek, most élő alakokká váltak: királyok, hercegek, boszorkányok, csatlósok, vadőrök, barátok, cigányok, kereskedők és katonák, akik gondolkodnak, harcolnak, utaznak, alkudoznak, esznek-isznak, énekelnek és imádkoznak, - várkastélybeli lovagtermek, füstös lócájú csapszékek, zeg-zugos városi utcák, deszkával fedett félszerek, monostori udvarfolyosók népe. Művészileg összeállított tájrajz keretezi a színteret, mint a színpadok díszletei. Egy-egy lovag vágat végig szemeink előtt a homokos parton. Rekettvebokrok közül hűs szél csap arcunkba, holdfény ragyog a tavakon síkló hajókra, páncélok vakítanak a napban, eső kopog a lomblevelűes kunyhókon. A modellek ismerete nélkül is hasonlónak, csalódásig hűnek találták ezeket a festményeket. Így telt el a tél.

Déjeuner végeztével a kis szalonba vették be magukat; szemközt ülve egymással, a kandalló két szélén, könyvvel a kezükben, csöndesen olvastak. Mikor besötétedett, sétára indultak az országúton, majd sietve ebédeltek s folytatták a könyvfalást, be a késő éjszakába. A lámpafény ellen Bouvard kék szemüveget viselt, Pécuchet pedig sapkája ellenzőjét huzta szemére.

Germaine nem ment el s Gorju is vissza-visszajött, ásogatott a kertben; - hagyták őket, a közöny engedékenységgel, elfeledkezve az anyagi világról.

Walter Scott után Alexandre Dumas varázslámpás bűvésze következett. Majom-ügyességű alakjai vannak, erősek, mint a bivaly, vidámak, mint a pinty, szavuk és mozgásuk hevesen nyers, magas tetőkről ugrálnak a kövezetre, rettenetes sebeket kapnak, amikből kigyógyulnak, holt hírük kél s egyszerre újra megjelennek. A padló csapóajtókat rejt, ellenmérgekről, álruhákról hallunk s minden összekeveredik, rohan és szépen kisimul: egy percnyi eltűnődést sem engedve. A szerelem mindig illedelmes marad, a fanatizmus is könnyed, a vérontásokon mosolygunk.

Ez a két mester válogatóssá tette őket: nem tűrhették Bélisaire zagyva meséit, Numa Pompilius, Marchangy és d'Arlincourt vicomte oktondiságait.

Frédéric Soulié színező erejét (például a könyvszerető Jacob alakjánál) fogyatékosnak találták s főlháborodtak Villemain ellen, aki *Lascaris*-ának 85-ik lapján egy „hosszu, arab pipát” szívó spanyolnőről beszél, - pipáról, a XV-ik század közepén!

Pécuchet, az Egyetemes Ismerettárat böngészve, elhatározta, hogy tudományos szempontból újra átnézi Dumast.

A „*Két Diána*”-ban, ime, dátum-hiba van! Ferencnek, a dauphinnek, esküvőjét 1548 október 15-én tartották, nem pedig 1549 március 20-án. Honnan tudja szerzőnk (*A savoyai herceg apródja*-ban), hogy Medici Katalin, férje halála után, újra akarta kezdeni a háborút? Az sem valószínű, hogy az Anjou-herceget éjszaka koronázták volna meg egy templomban, amely jelenet a *Montsoreau asszonyá*-t ékesíti. De legfőképpen *Margot királynő* hemzseg a tévedésektől. A nevers-i herceg nem volt távol. A Szent-Bertalan-éj előtti tanácskozáson véleményét mondott s Navarrai Henrik nem vett részt a négy nappal utóbb tartott körmenetben. III. Henrik sem jött vissza olyan gyorsan Lengyelországból. S egyébként is, mennyi ócska história! - a galagonyabokor csodája, IX. Károly erkélye, Jeanne d'Albret mérgezett keztyűi! - Pécuchet nem bizott többé Dumasban.

Walter Scott iránt való tisztelete is megrendült, *Quentin Durward*-jának vaskos mellétalálásai miatt. A lütti éresek meggyilkolását tizenöt évvel előbbre teszi! Robert de Lamarck felesége nem Hameline de Croy volt, hanem Jeanne d'Arschel. És nem egy katona szurta le, hanem Miksa császár ölette meg. Vakmerő Károly arca pedig, mikor hullájára rátaláltak, nem fejezhetett ki fenyegetést, hiszen a farkasok félig fölfalták!

Bouvard tovább olvasta Walter Scottot, de az ismétlődő helyzetek végre is untatni kezdték. A hősnő rendszerint vidéken él, atyjával, a szerelmes lovag pedig többnyire elrabolt gyermek, aki visszaküzdi magát jogaiba s diadalmaskodik vetélytársain. Mindig találkozunk egy-egy filozofáló koldussal, vagy mogorva várnaggyal; szüzi fiatal leányok, tréfás csatlósok, végtelen párbeszédnek ismétlődnek, sok, ostoba szemérmesség és soha semmi mélység.

Meggyülölve az ócska lomokat, Bouvard George Sandot vette elő.

A szép házasságtörő nők s a nemes szerelmű férfiak föllekesítették: szeretett volna Jacques, Simon, Bénédict, Léo lenni, Velencében lakni! Sőhajtozott, maga sem tudta, mi baja, - mintha kicsérélték volna.

Pécuchet, a történelmi irodalmat bujva, ily tárgy szindarabok tanulmányozásába fogott.

Két Pharamond-ot nyelt le, három Clovist, négy Nagy Károlyt, néhány Philippe-Auguste-öt, egy csomó Jeanne d'Arc-ot és Pompadour marquise-t, valamint Cellamare-féle összeesküvéseket.

Valamennyit ostobábbnak találta még a regényeknél is. Mert a színpad számára bizonyos szokványos történelem alakult ki, melyet nem lehet megdönteni: IX. Lajos mindig le fog térdepelni a kalapját diszitő figuráskák előtt, IV. Henriknek mindig széles jókedve lesz, Stuart Mária sir, Richelieu kegyetlenkedik, - vagyis minden jellem csak egyféle fából faragódik, mert a szerzők együgyű eszmék bolondjai s a tudatlanságnak hódolnak, olyannyira, hogy a dráma, ahelyett, hogy főlemelne bennünket, lealacsonyít, oktatás helyett elbutít.

Mivel Bouvard annyira dicsérte előtte George Sandot, Pécuchet nekifeküdt *Consuelo*-nak, *Horace*-nak, *Mauprat*-nak, - s rendkívül tetszett neki az elnyomottak védelme, a szociális és republikánus hang, a tételek.

Bouvard viszont úgy találta, hogy ezek inkább kárára vannak a képzelet szabadságának s a kölcsönkönyvtárból szerelmi regényeket rendelt.

Főnhangon, fölváltva olvasták végig az *Uj Héloïse*-t, *Delphine*-t, *Adolphe*-ot, *Ourika*-t. Azonban az ásitózás a hallgatóról átragadt a fölolvására: kezeiből egyszerre csak földre csuszott a könyv.

E művekben hibáztatták, hogy semmit sem mondanak a környezetről, a korról, a viseletekről. Csak a szívet boncolják: csupa érzés csepeg belőlük, mintha a világ egyébből sem állana!

Aztán humoros regényekkel kísérleteztek, így például Xavier de Maistre „Utazás szobám körül” és Alphonse Karr „A hársak alatt” című könyveivel. Az effajta művekben az a szokás, hogy az elbeszélés egyszerre csak félbeszakad s a szerző a kutyájáról, papucsáról, vagy a szeretőjéről kezd csevegni. Ez a fesztelenség eleinte elbájolta őket, de utóbb ostobának találták, hiszen az író így, személyisége fitogtatásával, agyonnyomja a művet.

Drámai mozzanatokra áhítózva, a kalandorregényekre vetették magukat: minél bonyolultabb, különösebb és lehetetlenebb volt a cselekmény, annál inkább tetszett. Előre latolgatták a megoldásokat, mesterekké váltak a kitalálásban s végre ráuntak erre is: efféle játék nem való komoly embereknek.

Balzac művei csodálattal töltötték el őket: mintha valamely Babylon tárulna ki előttük s ugyanakkor, mintha porszemeket vizsgálnának a mikroszkóp alatt! A legköznapiabb dolgok

mögül is új horizontok nyíltak. Nem is sejtették eddig, hogy a modern életnek ily mélységei lehetnek.

- Micsoda megfigyelő! - kiáltotta Bouvard.

- Nagy fantasztának látom, - szűrte le Pécuchet a végső véleményt. - Hisz az okkult tudományokban, a monarchiában, a nemességben; a szélhámosok elvakítják, úgy dobálózik a milliókkal, mintha centime-ok volnának, s polgári alakjai nem polgárok, hanem kolosszusok. Minek úgy fölfujni a lapos dolgokat s oly kinosan agyonaprózni az ostobaságokat? Regényt ír a chémiáról, a bankokról, a nyomtató-gépekről. Olyan, mint az a bizonyos Ricard, aki kitűnően alakította a „fiákkeros kocsis”-t, a „vizehordó”-t, meg a „kókuszdióárus”-t. Lassanként leírást kapunk minden mesterségről, minden vidékről, utóbb minden falucskáról, minden ház összes emeleteiről és lakóiról, - nem is irodalom lesz már ez, hanem merő statisztika és ethnográfia.

Bouvard keveset törődött az írói módszerrel. Okulni akart, gyarapodni az erkölcsök ismeretében. Ujra olvasta Paul de Kock-ot, a Chaussée d’Antin ócska sajtupapírosait bujta.

- Hogyan vesztegetheted ily éretlenségekre a drága időt! - kárhoztatta Pécuchet.

- De hiszen idővel ebből csupa érdekes dolog sül ki, ez mind dokumentum!

- Eredj a micsodába a dokumentumaiddal! Nekem olyasmi kell, ami elragadjon, ami megszabadítson a világ nyomorúságaitól!

És Pécuchet, az eszményre szomjasan, Bouvard-t is észrevétlenül a tragédia felé terelte.

Bouvard egyizben *Athalie*-t vette elő s az álomrészletet oly sikerrel szavalta el, hogy Pécuchet is meg akarta próbálni. Előadása azonban már az első mondatnál kerepléssé fajult. Hangja tompán kongott s erőssége ellenére is bizonytalan volt.

A jártasabb Bouvard, hogy barátja hangját hajlékonyabbá tegye, azt tanácsolta, igyekezzék végigmenni a legmélyebb rezgésektől a legmagasabbig, aztán megint vissza, - vagyis két skálát gyakorolgasson: egy emelkedőt és egy süllyedőt; - reggelenként, ágyában hanyatt elterülve, maga is ezt a tornát végezte, a görögök szabályai szerint. Ugyanekkor Pécuchet hasonlóképpen dolgozott: bezárt ajtóik mögött külön-külön orditoztak.

A tragédiákban a dagályos helyek nyerték meg leginkább tetszésüket, a politikai viták, a romlottságot ostromozó bölcseségek.

Racine-ből és Voltaire-ből könyv nélkül tanulták be a leghiresebb párbeszédet s a folyosón deklamálták. Bouvard, a Théâtre-Français stilusa szerint, kezét Pécuchet vállára helyezve lépkedett s olykor megállva, nagy szemforgatások és karemelgetések közt szórtá vádjait a Végre ellen. Pompás fájdalomkitörései voltak La Harpe *Philoctète*-jében, finom felcsuklása *Gabrielle de Vergy*-ben s mikor Dionysos-t, Syracuse zsarnokát alakította, igazán rettentő módon tudott rámeredni gyermekére, kiáltván: „Oh szörny, méltó fiam!” Pécuchet ijedtében elfelejtette a szerepét. Ő benne is megvolt a jóigyekezet, de képességei hiányoztak.

Marmontel *Cléopatra*-jában például utánozni próbálta a kigyósziszegést, mint Vaucanson-nak erre a célra föltalált automatája. A kísérlet balul sikerült s estig nevettek rajta. A tragédia nagyot esett megbecsülésükben.

Bouvard unt rá először s őszintén bevallotta, mennyire mesterkéltnek és sántának érzi: eszközei gyatrák, a hősök körül lebzselő „bizalmas”-ok képtelen figurák.

A vigjátékra tértek át: ez az árnyalatok iskolája! A frázisok itt széttagolódnak, egyes szavakat kell kiemelni, szótagokat hangsúlyozni. Pécuchet most sem boldogult; Célimène-ben tökéletes kudarcot vallott.

Különben is, a szerelmeseket nagyon hidegnek találta, az okoskodó szereplőket unalmasnak; az inasok türhetetlenek. Clitandre és Sganarelle éppen oly hamis alakok, mint Egisthos vagy Agamemnon.

Hátra volt még a komoly vigjáték, más néven a polgári tragédia, ahol kétségbeesett család-apák vonulnak föl, valamint gazdájukat megmentő szolgák, vagyonukat felkináló gazdagok, ártatlan varrónők és gaz csábítók, - Diderot-tól Pixérécourt-ig ugyanaz a sorozat. Valahány darab, mind az erényt papolja, - a két barát megbotránkozott utszéliségükön.

Az 1830-as dráma elbűvölte őket mozgalmasságával, színeivel, ifjúságával.

Egyáltalán nem tettek különbséget Victor Hugo, Dumas és Bouchardy közt: a fő az volt, hogy a szölamok füzése ne legyen többé pompázó vagy finom, hanem lírikus, szeszélyesen csapongó.

Egyszer, mikor Bouvard éppen Frédéric Lemaitre játékát igyekezett Pécuchet-vel megértetni, Bordinné toppant be hozzájuk, zöld vállkendőjében, - Pigault-Lebrun egyik kötetét hozta haza. Az urak ugyanis voltak olyan kedvesek s olykor továbbkölcsonöztek neki egy-egy regényt.

- Csak folytassák! - mondta, hiszen már jó egy perce itt van s örömmel vár tovább.

Szabadkoztak. Az özvegy nem tágitott.

- Istenem, - engedett Bouvard, - elvégre semmi sem gátol, hogy...

Pécuchet álszemérmesen huzódozott, hogy csak így, rögtönözve, kosztüm nélkül, nem tudnak játszani.

- Csakugyan, át kellene öltöznünk!

És Bouvard alkalmas ruhadarabot keresett, akármit; végre más hijján a frigiai sipkát csapta föl.

Mivel a folyosó nem volt elég széles, a szalonba mentek le.

A falakon pókok iramodtak tova s a padlón zsufolódó közetpéldányok pora fehér réteggel vont a karszékek bársonyát. Az aránylag még legtisztábbra rongyot teritettek, hogy Bordinné leülhessen.

Valami igazán jót kellett előtte játszaniuk! Bouvard a *Nesle-i torony* mellett kardoskodott. Pécuchet azonban félt a sok mozgást kívánó szerepektől.

- Klasszikus darab jobban fog tetszeni! Például *Phédra*...

- Nem bánom!

Bouvard elmesélte a tartalmat: - Van egy királyné meg egy fiu, a királyné férjének előbbi házasságából. Phédra örülten beleszeret a fiatalemberbe, - készen vagyunk? Rajta!

Oh, uram! égek én, Theseusért lobogva,
Szeretem!

És a profilban álló Pécuchet felé fordult, csodálta tartását, arcát, „édes báju fejét”; fájlalta, hogy nem találkoztak a görög hajókon; bizonykodott, hogy szívesen pusztult volna vele a labirintusban.

A vörös sapka fityegője szerelmesen konyult előre, s Bouvard reszkető hangja, jámbor arca esdve kérték a kegyetlent, essék meg a szíve ezen a bus lángoláson. Pécuchet elfordult s lihegéssel jelezte a lelki harcot.

Bordinné mozdulatlanul ült, tágra nyitott szemekkel, mintha szemfényvesztő-mutatványt nézne. Mélie az ajtó mögött hallgatózott. Gorju, ingujjban, az ablakon át lesett be.

Bouvard belefogott a második tirádába. Játéka az érzékek mámorát, a lelkiismeret furdalásait, a kétségbeesést festette, oly hévvel rohant bele Pécuchet képzeletbeli kardjába, hogy felbotlott a kavicsokon s majdnem elesett.

- Nem baj! Most aztán Theseus megérkezik s Phédra mérget vesz be!

- Szegény asszony! - sajnálkozott Bordinné.

Megkérték, hogy most ő jelöljön ki elszavalandó darabot.

A választás zavarba hozta. Csak három színművet látott: *Ördög Róbert*-et a fővárosban, a *Fiatal férj*-et Rouenban, - s aztán még Falaise-ban egyet, amely nagyon mulatságos volt, címe: *Az ecetes ember taligája*...

Végül Bouvard Tartufe harmadik fölvonásának nagy jelenetét ajánlotta.

Pécuchet jónak látott némi magyarázatot:

- Tudnunk kell, hogy Tartufe...

Bordinné közbevágott: - Ugyan, mindenki tudja, mi az a Tartufe!

Bouvard, az egyik verssor kellékéül, szoknyát akart kerittetni.

- Ha csak a barátsuhát nem tekintjük szoknyának... - jegyezte meg Pécuchet.

- Mindegy! Vedd föl azt!

S már hozta is a csuhát, Molière-rel együtt.

A jelenet közepesen indult. De amint Tartufe cirógatni kezdte Elmire térdeit, Pécuchet csendőri hangon reccsent rá:

„Hol jár ott a keze?”

Bouvard sietve, cukros hangon fuvolázta:

„Ruháját illetem, a drága, puha kelmét.”

Pupillái elmeredtek, száját félrehuzta, lihegett, rettentő módon alakította a kéjsóvárt s végre már Bordinné felé fordulva szavalt.

Az özvegy feszengett a heves pillantások alatt s a vallomásra, mikor Bouvard alázatosan és remegve abbahagyta, már-már a válasz szavait kereste.

Pécuchet azonban belenézett a könyvbe:

E forró vallomás fölöttébb szép s hizelgő...

- Igen, igen, - kiáltotta Bordinné, - ugyancsak érti a csábítást!

- Ugye! - felelte büszkén Bouvard. - De hallgassa meg csak ezt a másikat: ez modernebb! - S föltépve kabátját, az egyik kódarabnak dőlt, fejét hátravetette, szavalt:

Szemedből tüzpatak fakad s pillámra árad.

Dalolj egy dalt nekem, tünt, régi alkonyok

Dalát, melytől sötét szemedben könny ragyog...

- Rám illik, - gondolta az özvegy.

Üdvözlünk! igyunk! borát dus mámor önti,

Mert ez a perc miénk! - és örület a többi!

- De milyen fura is maga!

A csiklandós nevetéstől Bordinné keble hullámot vetett, fogai szétnyíltak.

- Ugye, mily jó, meleg,
Szeretni s tudni, hogy előtted térdelek!

Bouvard letérdelt.

- Jaj, hagyja már abba!

Oh, hadd aludjam el: álmodni kebleden,
Dona Sol, angyalom, szerelmem!

- Most megszólalnak a harangok s egy hegyi lakó megzavarja a szerelmeseket.

- Ideje is! mert különben még...

S Bordinné elmosolyogta a mondat végét. Esteledett. Az özvegy fölkel.

Esett az imént s a bükkös ut nem lévén kényelmesen járható, tanácsosabb volt a mezők felé kerülni. Bouvard lekísérte vendégét a kertbe, hogy kinyissa az ajtót.

Eleinte, míg a guzsalyfák mentén haladtak, szótlanok voltak. Bouvardban még a szavalat izgalma rezgett, az özvegy pedig különös meglepetést érzett lelke mélyén: az irodalom varázsát. A művészet, bizonyos körülmények közt, fölrázza a középszerű lényeket s világok nyilatkozhatnak meg a legesetlenebb tolmácsolás hallatára is.

A nap újra megjelent, fölvillogtatta a leveleket, s itt-ott ragyogó foltokat vetett a sűrűbe. Egy kidöntött, vén hárs tönkjén három csiripelő veréb ugrándozott. Virágbaborult túskebokor tárta szét rózsás szíromkévéit, sulyos orgonafürtök bólogattak.

- Ez aztán a jó! - szivta Bouvard teletüdőre a levegőt.

- Vigyázzon! csak meg ne ártson!

- Tudja, nem mondom, hogy tehetség vagyok, de tűz, az van bennem!

- Látni,... - felelte a nő, szüneteket tartva szavai közt, - látni, hogy... maga... tudott... szeretni... valamikor...

- Csak valamikor? azt hiszi?

Az özvegy megállt:

- Honnan tudjam?

- Mit akarhatott ezzel mondani? - s Bouvard érezte, hogy a szíve kalapál.

A porond közepén pocsolya volt, melyet ki kellett kerülni: a gyertyános utra vágtak át.

Az előadásról kezdtek beszélni.

- Hogy is hívják az utolsó darabjukat?

- *Hernani*-ből szavaltunk, - dráma!

- Oh, - s az özvegy halkabbra fogta a szót, mintegy önmagához intézve, - nagyon kellemes lehet ám, mikor egy ur ilyen szépeket susog valakinek, - ugy bizony!

- Parancsoljon velem! - felelte Bouvard.

- Önnel?

- Velem hát!

- Persze csak tréfál!

- A világért sem!

S egy pillantást vetve körül, hátulról derékon ölelte az özvegyet s cuppanós csókot nyomott a nyakszirtjére.

Bordinné nagyon sápadt lett, mint akit ájulás környékeztet, - s egyik kezével egy fához támaszkodott. Majd fölnyitotta a szemét és megrázta a fejét:

- Elmult...

Bouvard bámészan nézett rá.

A kis rácskapu kinyílt, az özvegy a küszöbre lépett, melyen túl esővizecsatorna folydogált. Bordinné összefogta szoknyája ráncait s tanácstalanul állt meg a folyóka szélén.

- Segíthetek?

- Fölösleges!

- Miért?

- Oh, maga nagyon veszélyes!

Ugrás közben kivillant fehér harisnyája.

Bouvard szemrehányást tett magának, hogy elszalasztotta a jó alkalmat. Eh, - majd adódik másik, - az asszonyok különben sem egyformák. Az egyikkel szemben vakmerőnek kell lenni, a másikinál kész balsiker a merészség. Végeredményben meg volt elégedve magával, - Pécuchet-vel azonban nem közölte kilátásait: korántsem lovagi titoktartásból, inkább a korholó megjegyzésektől félt.

Ettől kezdve Mélie és Gorju jelenlétében szavaltak s nagyon sajnálták, hogy nem áll rendelkezésükre műkedvelői színpad.

A kis cseléd, noha egy szót sem értett az egészből, jól mulatott: a különös nyelvezeten elálmélkodott, a versek tam-tam-ja elandalította. Gorju megtapsolta a tragédiák filozófiai helyeit s mindazt, ami a melodramákban a nép iránt mutatott rokonszenvet; - végre is, izlésétől elragadtatva, arra kezdtek gondolni, hogy órákat adnak neki, legyen színész belőle. Ez a lehetőség elkábitotta a munkást.

Tevékenységüknek híre ment. Vaucorbeil gunyosan beszélt velük a dologról. Általában megvetették őket.

A két barát önérzete annál magasabbra nőtt. Művészekké ütötték magukat. Pécuchet bajuszt növesztett, - Bouvard pedig, kerek képével és kopasz tarkójával nem tehetett egyebet, mint hogy „Béranger-fej”-jé lépett elő!

Végre elhatározták, hogy darabot irnak.

A főnehézség: tárgyat találni!

Már reggeli közben is ezt keresték: előbb kávét ittak, amely föltétlenül szükséges az agymunka fokozására, aztán két-három pohárka szeszt. Szundítottak egyet ágyukon, majd sétára mentek a gyümölcsösbe, végül künn a szabadban várták az ihletet, szorgalmasan gyalogolva egymás mellett s kimerülten térve ismét haza.

Vagy bezárkóztak, kétszer is ráfordítva a kulcsot. Bouvard letörölgette az asztalt, papírt készített maga elé s tollát bemártva, a mennyezetre szögezte szemeit, míg Pécuchet, aki a karosszékekben ült, lábait kinyújtva, fejét lehorgaszta, gondolkodott.

Olykor megborzongtak: mintha az eszme szele érte volna őket; már-már megragadták s ebben a pillanatban eltűnt.

Azonban módszeresen is lehet tárgyakat fölfedezni. Találomra választunk valamely címet s cselekvény buggyan ki belőle; egy-egy közmondást fejlesztünk tovább, kalandos mozzanatokot sűrítünk egybe. - Egyik eljárás sem vezetett eredményre. Hasztalan lapozták át az anekdotagyűjteményeket, híres esetek tárait, történetek halmazát.

Pedig már elképzelték, hogy az Odéonban játsszák őket, a színházakról álmodoztak, Párisért sóvárogtak.

- Szinpadra sikerekre születtem, nem pedig arra, hogy a vidéken temessem el magam! - mondta Bouvard.

- Én is ezt érzem! - felelte Pécuchet.

Hirtelen világosság támadt benne: ennyi bajlódásnak csak az lehet az oka, hogy nem ismerik a szabályokat.

Tanulmányozták tehát d'Aubignac „A Szinpad Gyakorlata” című művét, néhány kevésbé elavult könyvvvel együtt.

Fontos kérdések megvitatását találták: Lehet-e vigjátékot versben írni? - a tragédia nem lépi-e túl határait, ha meséjét az ujkori történetből meríti? - a hősöknek erényeseknek kell-e lenniök? - mily fajtájú gonosztevők szerepelhetnek? - mily fokig engedhetők meg a borzalmas mozzanatok? - a részletek közös cél felé irányuljanak, az érdeklődés fokozatosan emeltessék, a darab vége feleljen meg az elejének, feltétlenül!

Találjatok fogást, mely megkap és leköt,

- mondja Boileau.

De hogyan lehet kitalálni a fogásokat?

Szenvedélyt öntsetek a büszke szóba mindig,
Ez fűti a szívet és mély érzésre indít.

De hogyan kell fűteni a szívet?

A szabályok ilyenformán elégtelenek. Egyéb is kell: a lángész.

És a lángész se minden. Corneille, a francia Akadémia szerint, nem értett a szinpadhoz. Geoffroy ledorongolta Voltaire-t. Racine-nal Subligny bánt el. La Harpe elpirult Shakespeare nevétől.

A régi kritikától megundorodva, az újat akarták megismerni: meghozatták az ujságok színházi beszámolóit.

Mennyi nagyképűség! Milyen megátalkodottság! Mily romlottság! Remekművek ócsárlása, izetlenségek magasztalása, - ugynevezett tudósok számbölcösségei és kikiáltott szellemeskedők ostoba sziporkái.

Talán inkább a közönséghez kellene igazodni! Azonban az ünnepezt darabok néha nem tetszettek nekik, a kifütyöltekben viszont olykor megkapta őket valami.

A hozzáértők véleménye tehát csalóka, a tömeg ítélete pedig értelmetlen.

Bouvard Barberou elé terjesztette a dilemmát. Pécuchet a maga részéről Dumouchelnek írt.

Az egykori kereskedelmi utazó csodálatát fejezte ki a vidéki élet elkoptató hatásán: öreg Bouvardját igen ódivatunak találta, egyszóval: barátja „elmaradt a világtól”.

A szindarab csakolyan fogyasztási szükséglet, mint bármi más. Most ez a divatos párisi felfogás!

- Az ember szórakozni megy a színházba. Ami mulattat, jó is.

- Oh, adta számara! - fakadt ki Pécuchet, - ami téged mulattat, engem ugyan nem fog mulattatni s magad is rá fogsz unni, a többiekkel együtt! - Dehát, ha a darabokat azért írják, hogy előadásra kerüljenek, hogyan van az, hogy a legjobbakat mindig csak olvassuk?

S várta Dumouchel válaszát.

A professzor szerint egy-egy színmű közvetlen sorsa még nem bizonyít semmit. A *Mizantróp* és *Athalie* megbuktak. *Zaïre*-t már senki sem érti. És ki beszél még manapság Ducange-ról vagy Picard-ról? Fölsorolta a közelmúlt összes nagy sikereit, *Franchon*, a *citerásleány*-tól, *Gaspardo*, a *halász*-ig, színpadunk hanyatlásán sopánkodva. Az ok: az irodalomnak, vagy tán inkább a stílusnak megvetése.

A két barát most ezt a kérdést vetette föl: miben áll hát, pontosan meghatározva, a stílus? - és a Dumouchel ajánlotta szerzők jóvoltából tanulmányozták minden stílfaj titkát.

Hogyan érünk el fenséges, mérsékelt, naiv hatást, melyek az előkelő fordulatok, melyek a parlagi szók? *Chiens* (= ebek) mellé kitünően illik a *dévorants* (= falánk) jelző. A *vomir* (= hányni) igét csak átvitt értelemben szabad használni. A *fièvre* (= láz) szó a szenvedélyeket festheti. *Vaillance* (= „hős-erény”) versbe való.

- Irjunk verseket? - vetette föl Pécuchet.

- Majd később! Előbb a prózával foglalkozzunk!

Némelyek határozottan ajánlják, hogy az ember válasszon ki magának egy klasszikust s az ő stílusára gyurja a mondatait, - azonban itt is sok a veszély, mert a remekírók is vétének a stílszabályok, sőt a nyelvtan ellen is.

Ez a megállapítás zavarba hozta Bouvard-t és Pécuchet-t, nekiültek hát a grammatikának.

Nyelvünkben a határozott és határozatlan névelő latinos alakulat-e? Vannak, akik igennel válaszolnak, vannak, akik nemmel. A két barát nem mert dönten.

Az alany mindig egyezik az állitmánnyal, kivéve azokat az eseteket, mikor nem egyeznek.

Rége nem tettek különbséget a melléknévi igenév és a participe présent között; - az akadémia megkülönböztetését viszont nehéz megérteni.

Szivesen megtanulták, hogy a *leur* névmás személyekre vonatkozik, bár igaz, hogy néha tárgyak helyett is áll. Viszont az *où* meg az *en* tárgyakat jelöl, noha olykor személyeket is.

Hogyan jobb az egyeztetés? Így-e: „Cette femme a l’air bon”, vagy így: „l’air bonne?” - „une bûche de bois sec”, vagy „de bois sèche?” - A „ne pas laisser” után *de* következik, vagy inkább *que de*? „Une troupe de voleurs survint”, vagy „survinrent?”

Más nehézségek: *autour* és *à l’entour* (= körül) közt Racine és Boileu nem éreztek különbséget; *imposer* (= ráhelyezni, tiszteletet kelteni) és *en imposer* (= rászédni) Massillon-nál és Voltaire-nél még synonymák! Lafontaine összezavarja a *croasser* (= károgni) szót a *coasser*-val (= brekegni), már pedig bizonyára nem nézte a hollót békának!

A nyelvtanirók bizony nem igen férnek meg egymással. Ahol az egyik szépséget lát, ott a másik hibát szimatol. Tételeket állítanak föl, de a belőlük folyó következtetéseket elvetik; következtetéseket hangoztatnak, melyeknek nem ismerik el a szülőtételeit: a hagyományra támaszkodnak, lecáfolják a mestereket, mindenféle bizzar finomságot sütnek ki. Ménage a *lentilles* és *cassonade* szavak helyett a *nentilles*-t és *castonade*-ot részesíti előnyben.

Bouhours *jérarchie*-t akar *hiérarchie* ellenében és Chapsal ilyen többesszámképzést tart jónak: „*oeils de la soupe*”.

Pécuchet főleg Jénin-en ütődött meg. Hogyan, a hehezetlen *z’annetons* jobb volna, mint a *hannetons*, vagy *z’aricots*, mint a *haricots*? - s XIV. Lajos alatt csakugyan hosszú „ú”-t ejtettek a *Rome* és *Lionne*-féle szavakban?

Litrétől kapták a kegyelemdöfést! Azt állítja, hogy sohasem volt döntő érvényü a helyesírás, és hogy nem is lesz az sohasem!

Ebből azt következtették, hogy a mondatban ábránd s az egész nyelvtan illúzió.

Ezidőtájt különben egy új retorika jelent meg, mely azt hirdette, hogy úgy kell írni, amint beszélünk; minden jól fog menni, föltéve, hogy előzőleg az embernek voltak érzései és megfigyelései.

Mivel érzéseik voltak s úgy hitték, hogy megfigyelni is tudnak, alkalmasnak vélték magukat az írásra: a szindarab, korlátainál fogva, feszélyezte őket, de ott van a regény, abban több szabadság kínálkozik. Hogy hozzáláthassanak, végigkutatatták emlékeiket.

Pécuchet emlékezett egyik hivatalfőnökére, aki nagyon ronda uriember volt, - könyvben akart bosszút állani rajta.

Bouvard megismerkedett annakidején a kis kávéházban egy öreg, részeges, züllött szépírástanárral. Keresve sem lehetne furább regényalakot találni!

Egy hét leteltével össze akarták olvasztani a két témát, - itt aztán el is akadtak velük; - mások következtek: - egy asszony, aki egész családot visz romlásba, - egy asszony, a férj és a szerető, - egy asszony, aki erényes marad, mert hibás a termete, - egy nagyravágyó, rossz lelkipásztor.

Ezekhez a bizonytalan elgondolásokhoz oda próbálták illeszteni emlékeiket, - elvettek belőlük, hozzájuk toldottak.

Pécuchet az érzelem és az eszme embere volt, Bouvard a képet és a szint szerette, - kezdték meg nem érteni egymást, külön-külön csodálkozva a másik korlátoltságán.

Talán az esztétikai tudomány dönti el a vitás pontokat. Dumouchelnek egy barátja, aki filozófiai doktor volt, elküldött nekik egy idevágó könyvcimjegyzéket. Külön-külön tanultak, aztán közölték egymással észrevételeiket.

Először is: mi a Szép?

Schelling szerint: a véges által kifejezett végtelen. Ried szerint: titkos tulajdonság. Jouffroy szerint: a szét nem bontható. De Maistre szerint: ami az erénynek tetszik. P. André szerint: ami összefér az értelemmel.

Aztán meg, a Szépnek több fajtája is van: a tudomány szépsége, - a geometria például szép; az erkölcsöké, - tagadhatatlan, hogy Socrates szépen halt meg. Van szépség az állatvilágban is: a kutya szépsége a szaglása. A disznó nem lehet szép, mert ocsmány szokásai vannak, a kigyó sem, mivel alantas gondolatokat ébreszt bennünk.

A virágok, pillangók, madarak szépek lehetnek. Végül: a Szép első kelléke a változatosságban megnyilvánuló egység. Ez a döntő elv!

- Igen ám, - mondta Bouvard, - de hiszen két kancsal szemben több a változatosság, mint két rendes szemben, mégis kellemetlenebb a hatásuk, - rendszerint kellemetlenebb.

A fenséges kérdését kezdték bolygatni.

Bizonyos dolgok önmagukban véve fenségesek: vizesés robaja, sötét szakadékok, vihar ki-döntötte fa. A jellem szép, ha győz, - fenséges, mikor küzd.

- Értem, - szólt Bouvard, - szép az, ami szép, a fenséges pedig a nagyon szép. - De hogyan válasszam szét őket?

- A jóérzék segítségével, - felelte Pécuchet.

- S miből származik a jóérzék?

- Az izlésből.

- És mi az izlés?

- Sajátos megkülönböztető képességnek mondják, gyors ítélőtehetségnek, bizonyos viszonylatok ügyes fölismerésének.

- Vagyis az izlés: izlés, - és mindez nem világosít föl arról, hogy hogyan is lehet rá szert tennünk!

Ügyelni kell az illendőségre is, ámde ennek a szabályai is változnak, - s bármily tökéletes valamely mű, mindig lehet efféle gáncsot vetni ellene. Mindazáltal kell lenni egy megronthatatlan Szépnek, csak hogy annak a törvényeit sohasem fogjuk megismerhetni, mert eredete homályba vész.

Mint hogy valamely eszmét nem lehet az összes formák útján kifejezni, meg kell ismernünk a művészetek elválasztó határait s az egyes művészeteken belül elkülönülő fajokat. Viszont akárhányszor keveredik egyiknek az előadási módja a másikéval, mert különben a művészi cél nem érhető el s a műből hiányozni fog az igazság.

Az Igaz tulságosan szigorú alkalmazása árt a Szépnek s a Szépség tulsúlya megronthatja az Igaz érvényesülését; - viszont eszmény nélkül nincs Igaz; innen van, hogy a típusok maradandóbb realitásuk, mint az arcképek. A művészet különben is csak a valóságosságra törekszik, a valóságosság pedig magától a megfigyelőtől függ s így igen relatív, futólagos értékű.

Belebonyolódtak ezekbe az okoskodásokba. Bouvard egyre kevésbé hitt az esztétikában.

- Ha nem szélhámosság az egész, akkor példákon kell igazolódnia érvényességének. Figyeld csak ide!

S fölolvasta jegyzeteit, melyeket nem kis fáradsággal gyűjtött össze:

- Bouhours azzal vádolja Tacitust, hogy nincs meg benne a Történelem által követelt egyszerűség. Droz professzor ur Shakespearet rózza meg, amiért keveri a komoly és bohókás elemeket. Egy másik professzor, Nisard, úgy találja, hogy Chénier, mint költő, alatta marad a XVII. század színvonalának. Az angol Blair siralmasnak ítéli Vergiliusnál a hársiák rajzát. Marmontel Homérosz szabadosságai miatt sópánkodik, Lamotte pedig nem tartja hőseit halhatatlanoknak. Vida a görög énekes hasonlatain botránkozik meg. - Száz szónak is egy a vége: szerintem ezek a retorika-, poétika- és esztétika-csinálók egytől-egyig vadszamarak!

- Tulozol! - vetette ellen Pécuchet.

De őt is kételyek kintázták: - mert ha a közepszerű szellemek, - mint ahogyan Longinus véli, - nem követhetnek el hibákat, akkor a hiba a mesterek tulajdonságául tekintendő: viszont őket csodálnunk kell! Ez már igazán sok! Azonban a mesterek mégis csak mesterek! Pécuchet össze akarta egyeztetni a műveket a tantételekkel, a költőket a kritikusokkal, - meg akarta ragadni a Szép lényegét, - hiába: pedig epéje is belekavarodott az emésztő munkába. Sárgaságot kapott.

Betegsége éppen a tetőpontot érte el, mikor Marianne, Bordinné szakácsnője, jelentette, hogy urnője szeretné meglátogatni Bouvard urat.

Az özvegy a dráma-szavalásos együttlét óta nem mutatkozott. - Mostani üzenete közeledést jelentett? De akkor mi szükség van Marianne közvetítésére? Bouvard az egész éjszakát elcsapongó képzelődések közt töltötte.

Másnap, két óra tájban, a folyosón sétált le-föl s ki-kinézett az ablakon: csengettek. A jegyző érkezett.

Áthaladt az udvaron, föllépkedett a lépcsőkön, leült a karosszékre. A bevezető udvariasságok után elmondta, hogy megunt várni Bordinnét s előre jött. Az „Écalles” megvétele ügyében tesznek látogatást.

Bouvard-t lehütötte a jegyző kijelentése. Átment Pécuchet-hez.

Pécuchet nem tudott mit válaszolni. Egyéb baja volt most, - minden percben várta Vaucorbeilt.

Végre megjelent az özvegy. Késedelmességét gondos toalettje magyarázta: kázsmir-kendő, kalap, glacé-keztük, - komoly alkalmakhoz illő viselet.

Sok kerülgetés után megkérdezte: ezer tallér elég lenne-e?

- Egy holdért? Ezer tallér! Soha!

Az özvegy kacsintott: - No, de az én kedvemért!

Mind a hárman elhallgattak. Faverges gróf lépett be.

Hóna alatt, mint valami ügyvéd, maroquin-irattáskát hozott s letette az asztalra:

- Röpiratok! A Reformról van bennük szó, - égető kérdés! Aztán itt van még valami, ami bizonyára az önök tulajdona!

Az *Ördög emlékiratai*-nak második kötetét nyújtotta át Bouvardnak.

Mélie éppen most olvasta a konyhában s a gróf, aki szeretett örködni az erkölcsök fölött, jónak látta elkobozni a könyvet.

Bouvard kijelentette, hogy ő adta kölcsön a kötetet a leánynak. Irodalomról kezdtek csevegni.

Bordinné szerette a regényeket, föltéve, hogy nem szomorúak.

- Az írók, - jegyezte meg de Faverges, - ingerlő színekben festik előttünk az életet!

- De festeni kell! - vetette ellen Bouvard.

- A példa azonban követésre csábít!...

- Nem a példa a fontos!

- Azt azonban mégis csak beláthatja ön, hogy ezek a könyvek fiatal lányok kezébe is kerülhetnek. Nekem is van leányom!

- És milyen bájos! - szólalt meg a jegyző, miközben arca olyan kifejezést öltött, mint a házassági szerződések napjain.

- Nos igen! ő miatta, sőt még inkább a környezet miatt, nem tűröm a házamban a regényeket! Mert uraim, a Nép...

- Mi van már megint a szegény Néppel? - szólt közbe Vaucorbeil, aki e pillanatban jelent meg a küszöbön.

Pécuchet, az orvos hangjának hallatára, szintén bejött.

- Fenntartom azt a nézetemet, - kezdte újra a gróf, - hogy bizonyos olvasmányoktól meg kell óvni!

Vaucorbeil szembeszállt: - Ön tehát a nép oktatása ellen van?

- Dehogyan is! Azonban engedelmet kérek...

- Hiszen mindennap támadják a kormányt, - mondta Marescot.

- Ki a hibás érte?

A főúr és az orvos Louis-Philippe-et kezdték ócsárolni, a Pritchard-ügyet emlegetve, valamint a szabad sajtót korlátozó szeptemberi törvényeket.

- Hát a szinpad szabadsága! - tette hozzá Pécuchet.

Marescot nem türtőztethette magát: - Az a maguk színháza már igazán tulságba megy!

- E tekintetben Önnel tartok! - mondta a gróf, - vannak szindarabok, melyek magasztalják az öngyilkosságot!

- Az öngyilkosság szép! Kátó rá a bizonyosság! - kakaskodott Pécuchet.

Az ellenérvet feleletre sem méltatva, Faverges megbélyegezte „ezeket a műveket”, melyek gunyt üznek a legszentebb dolgokból is: a családból, a magántulajdonból, a házasságból!

- És Molière? - szólt Bouvard.

Marescot a műértő fölényével jelentette ki, hogy Molière elavult, s különben is, mindig értékén fölül méltatták.

- Kérem, - folytatta a gróf, - Victor Hugo kegyetlen volt, igen, kegyetlen, mikor Mária-Antoinette királynői alakját úgy meghurcolta a Tudor Mária személyesítésében.

- Hogyan! - kiáltotta Bouvard, - nekem, mint szerzőnek, ne lehetne jogom...

- Nem, uram, önnek nincs joga szinpadra vinni a bünt, csak ha javítani, ha tanítani tud általa!

Vaucorbeil is úgy találta, hogy a művészetnek csak egy célja lehet: a tömegek fölemelése! - A tudományt, a fölfedezéseket, a hazaszeretetet kell megénekelni! - és csodálta Casimir Delavigne-t.

Bordinné Foudras marquist dicsérte. - A jegyző közbevágott:

- De hát a nyelve! Arra nem gondol ön?

- A nyelvére? Hogy-hogy?

- A stílusáról van szó! - kiáltotta Pécuchet. - Ugy találja, hogy Foudras jól irt?

- Kétségkívül, nagyon érdekesen!

Pécuchet vállat vont; az özvegy belepirult ebbe a szemtelenségbe.

Bordinné többször is megpróbálta, hogy alkujára terelje vissza a szót. De már későre járt, nem végezhetek. Marescot karján távozott.

A gróf szétosztotta röpiratait s további terjesztésüket kérte.

Vaucorbeil is menni készült, de Pécuchet visszatartotta:

- Elfeledkezik rólam, doktor ur...

Nagy bajusza s a fején rosszul átkötött kendő alól kikandikáló fekete haja siralmasan illették sárga arcához.

- Csak hashajtót! - mondta az orvos és gyöngén meglegyintgette kétoldalt az arcát, mint egy gyermekét: - Nagyon ideges, nagyon is művészkedélyű!

Ez a bizalmaskodás jól esett Pécuchetnek, megnyugtatta, - s mihelyt egyedül maradt barátjával, kérdezgette:

- Te is azt hiszed, hogy nincs komoly baj?

- Persze hogy nincs! biztos vagyok benne!

Összefoglalták a hallottakat. A művészet erkölcsi tartalma mindenki számára azon a ponton nyilatkozik meg, amely érdekeiknek a legkedvezőbb. Az emberek nem szeretik az irodalmat.

Átlapozták a gróf nyomtatványait. Valamennyi az általános szavazati jogot követelte.

- Ugy érzem, - mondta Pécuchet, - hogy rövidesen nagy fölfordulás lesz.

Szegény, mindent fekete színben látott, talán éppen sárgasága miatt.

VI.

1848. február 25-ének délelőttjén egy Falaise-ből érkező ember elmondta Chavignolles-ban, hogy Páris barrikádokkal van tele. Másnap a köztársasági kiáltványt kiragasztották a polgármesteri hivatalra.

A nagy esemény fejbekólintotta a polgárságot.

Mikor azonban megtudták, hogy a semmitőszék, a feljebbviteli tábla, a számvevőszék, a kereskedelmi bíróság, a jegyzőegyesület, az ügyvédi kamara, az államtanács, az egyetem, a tábornokok, sőt maga de la Rochejacquelein ur is csatlakozott az átmeneti kormányhoz, a keblek fölszabadultak. Mivel Párisban fákat ültettek a szabadság tiszteletére, a községtanács elhatározta, hogy Chavignolles-ban is ez a teendő.

A fát Bouvard ajánlotta föl, akinek hazafiságát fölöttébb megörvendeztette a nép diadala. Ami pedig Pécuchet-t illette, a királyság bukása sokkal inkább beigazolta előérzetét, semhogy elégedett ne lett volna.

Gorju, buzgón állva szolgálatukra, kiásta a Bütyök fölötti rét egyik szegélynyárfáját s a „Pas de la Vaque”-ra vitte, a község elejére, ez lévén a kijelölt hely.

A szertartásra kitűzött óra előtt hármában várták a menetet.

Dobszó perdült s egy ezüst kereszt tűnt föl, majd két karos gyertyatartó, melyeket a kórus énekesei emeltek, nyomukban a plébános ur, stólában, karingben, talárban, fején a papi süveggel. Négy ministráns fiú kísérte, az ötödik a szenteltvizhintőt hozta. A sekrestyés zárta be a sort.

A plébános szélére állt a gödörnek, melyből a nyárfa nyult elő, háromszinű szalagokkal diszitve. Szemközt a polgármester és két helyettese foglalt helyet: Beljambe és Marescot, utánuk az előkelőségek következtek: de Faverges, Vaucorbeil, álmos képével Coulon, a békebíró, a kis katonasipkás Heurtaux, végül Alexandre Petit, az új tanító, szegényes, kizöldült ünneplő kabátjában. A tűzoltók, Girbal vezetése alatt, egyetlen sort alkottak; a másik oldalon néhány fehérén csillogó ócska csákó a Lafayette-időket hirdette, - öt, vagy hat szál ember, mivel a nemzetőrség Chavignolles-ban határozottan züllésnek indult. Hátul parasztok zsufolódtak, feleségestül, valamint a szomszédos gyárak munkássága, meg a kamaszi népség. Plaquevent, az öt láb és nyolc hüvelyk magas mezőőr, karjait összefonva járt le-föl, tekintetével tartva féken a tömeget.

A plébános beszéde ugyanolyan volt, mint hasonló körülmények közt bármely más papé.

Először a királyok ellen mennydörgött, aztán a köztársaságot magasztalta. Eddig is beszéltünk a tudósok köztársaságáról, meg a kereszténység köztársaságáról. Képzelterhető-e ártalmatlanabb az egyiknél, vagy szebb a másiknál? Jézus Krisztus maga formulázta meg fenséges mottónkat: a nép fája egyszersmind a kereszt fája is. Hogy a vallás gyümölcsöket teremhessen, testvéri szeretettel kell öntöznünk s a lelkes ur, a testvéri szeretet nevében fölhívta hiveit, hogy ne kövessenek el semmiféle rendbontást, hanem békésen térjenek vissza otthonukba.

Azután meghintette a csemetét, Isten áldását kérve rá: „Terebélyesedjék s mindenha idézze emlékünke a szolgaságból való fölszabadulást, valamint a szent testvériséget, mely enyhet adóbb a fa árnyékos lombjainál is! Ámen!

A hallgatóság ismételte az áment, újra megperdült a dob s az egyház képviselője, Te Deum-ot énekelve, visszaindult a templomba.

Részvétele kitünő hatással járt. Az egyszerű lelkek jobb jövőre ígéretét érezték ki belőle, a hazafiak pedig engedékenységet, elveiknek szóló tiszteletadást.

Bouvard és Pécuchet azon a véleményen voltak, hogy a beszédben köszönet illette volna meg őket adományukért, egy rövid célzás legalább, ha nem több; ki is öntötték szívüket Faverges és az orvos előtt.

Ki törődnék most efféle csip-csup dologgal? Vaucorbeil el volt ragadtatva a köztársaságtól, a gróf nemkülönben. Utálta az Orléansiakat. Most már nem fogjuk többé viszontlátni őket: szerencsés utat! Ezentul minden a népért fog történni! S intézőjétől, Hureltól követve, a plébánoshoz szegődött.

Foureau a jegyző és a vendéglős közt lépkedett, lehajtott fejjel, bosszankodva a szertartás miatt s lázadástól tartva: ösztönszerűen visszafordult, a mezőőr felé, aki a kapitánnyal Girbal erélytelenségét s emberei siralmas fölkészültségét tárgyalta.

Az országuton munkások vonultak át, a *Marseillaise*-t énekelve. A tömeg közepén Gorju hadonászott botjával; mögöttük, kigyult szemekkel, Petit tűnt föl.

- Nem szeretem a dolgot, - mondta Marescot, - kiabálnak, felizgulnak...

- Oh, istenkém, - válaszolta Coulon, - hadd mulasson a fiatalság!

Foureau fölsóhajtott:

- Szép kis mulatság! A végén majd guillotine-ozás lesz belőle!

Már látta maga előtt a vérpadot, előre érezte a borzalmakat.

Chavignolles fölfogta a párisi mozgalmak lökéseit. A polgárok előfizettek az ujságokra. Reggelenként a postahivatal előtt torlódtak s a postamesternő nem győzte volna a munkát, ha olykor a kapitány nem segít neki. Később is a téren maradtak, beszélgetni.

Az első hevesebb vitát a lengyel kérdés okozta.

Heurtaux és Bouvard Lengyelország felszabadítását követelték.

De Faverges másként gondolkodott:

- Mi jönni mennénk oda? Magunkra zudítanak egész Európát! Csak semmi oktalanság!

A többiek egyhanguan helyeseltek, mire a két lengyelbarát elhallgatott.

Más alkalommal Vaucorbeil Ledru-Rollin körrendeleteit védte.

Foureau a 45 centime dolgával szállt sikra ellene.

- Meg kell adni azonban, - szólt Pécuchet, hogy a kormány megszüntette a rabszolgaságot!

- Mi közöm a rabszolgasághoz?

- No, és a politikai bűnökre kiszabott halálbüntetés eltörlése?

- Köszönöm szépen, - ellenkezett Foureau, - majd mindent eltörölnek! De mi lesz ebből? A bérlők máris olyan követeléseket támasztanak...

- Annál jobb! A birtokosok, - Pécuchet szerint, - úgy is sok kiváltságot élveztek. Akinek ingatlanja van...

Foureau és Marescot letorkolták, hogy ez kommunista beszéd.

- Én! kommunista?

Mindannyian egyszerre beszéltek. Mikor Pécuchet klubalapítás eszméjét vetette föl, Foureau nagyszerűen vágta ki, hogy Chavignolles-ban ilyesmi sohasem lesz!

Később Gorju jelent meg, puskákat követelve a nemzetőrség számára, melynek, a közóhaj szerint, ő lenne az oktatója.

Csak a tüzoltóknak volt puskájuk s ezekhez Girbal kötötte magát. Foureau világért sem akarta kiadni őket.

Gorju végignézett rajta:

- Pedig tudhatják, hogy értek a fegyverhez!

Sok egyéb mellett ugyanis a vadorzást is üzte s a polgármester meg a vendéglős nem egyszer vásárolt tőle nyulfélét.

- Hát isten nevében, vigye a puskákat, - mondta Foureau.

Még aznap este elkezdték a gyakorlatozást.

A templom előtti pázsiton vonultak föl. Gorju, kék zekében, dereka körül csavart színes nyakkendővel, gépiesen mutatta be a mozdulatokat. Vezényszavai nyersen csengtek:

- Be a hasakkal!

S Bouvard nyomban berántotta potrohát: lélekzete elakadt, hátsó fele kipuposodott.

- Nem azt mondtam, hogy ivbe kell görbülni, azt a hétszentséges...!

Pécuchet összezavarta a fedezéseket és kettősrendeket, eltévesztette a féljobbot és a félbalt. Legsiralmasabb azonban a tanító volt, suta, apró természetével, szőke körszakállával: tántorgott a puskálya alatt s szuronyával állandóan veszélyeztette szomszédait.

Mindenféle színű nadrágokban gyakorlatoztak, zsiros átvétőszíjakban, kinőtt, ócska katonabluzokban, melyek alól kikandikált az ing: kivétel nélkül azt állították, hogy nincs tehetségükben más felszerelést szerezni. Gyűjtést rendeztek a szegényebbek kiöltöztetésére. Foureau garaszkodott, az asszonyok viszont kitettek magukért. Bordinné öt frankot adományozott, noha utálta a köztársaságot. Faverges tizenkét embert szerelt föl s nem mulasztotta el a gyakorlatokat. Utánuk betért a fűszereshez s boldog-boldogtalannak pálinkát fizetett.

A hatalmasok mindenképpen kedvében jártak az alsóbb néposztályoknak. Mindenki csak a munkásság után következett. Mindenki közéjük akart számítani. Ők lettek az új idők nemessége.

A kantonbeli munkásság többnyire takácsokból telt ki, mások a tarkaszövet-gyárakban, vagy az ujonnan alapított papírmalomban dolgoztak.

Vezérük Gorju lett; nagyhangú beszédekkel szédítette őket s leckéket adott nekik a lábboxolásból. Bizalmasait iddogálni vitte magával Castillonéhoz.

A többséget mégis a parasztok alkották. Vásári napokon megjelent köztük a téren de Faverges, tudakozódott kívánságaikról, eszméivel térítgette őket. Felelet nélkül hallgatták, olyanok voltak, mint Gouy apó, készen bármely kormány elismerésére, csak az adókat szállítsák lejjebb!

Fecsegései révén Gorju hirre kapott. Talán még a nemzetgyűlésbe is bejuthat!

Faverges is hasonló gondolatokat forgatott, de vigyázva, nehogy tulságosan szint valljon. A konzervatívok Foureau és Marescot között ingadoztak. De mivel a jegyző ragaszkodott hivatalához, Foureau lett a vezér. Az a paraszt, az a félkegyelmű! Az orvos méltatlankodott.

Minden jobb helyről kibukva, lelke mélyén mégis Páris élt s félrecsuszott életének tudata állandóan savanyu kedvűvé tette. De ime most tágra nyílt előtte a pálya: most bosszút lehetne állani a sorson! - Fogalmazott egy hitvallásfélét s felolvasta Bouvard és Pécuchet előtt.

Gratuláltak neki: ők maguk is ezeket az elveket vallják. Azonban, ők jobban tudnak fogalmazni, ismerik a történelmet is, vajjon nem állnák-e meg inkább a helyüket a parlamentben? Miért ne? De melyikőjük lépjen föl? S elkezdődött az udvariaskodó harc.

Pécuchet maga helyett megfelelőbbnek vallotta barátját:

- Nem! Téged illet! Jobb a megjelenésed!

- Talán! - felelte Bouvard. - De a te föllépésed merészebb!

S anélkül, hogy megoldották volna a nehézséget, tervezgették, hogyan is kellene sikert aratniok.

A jelöltségi láz másokat is elragadott. Erről álmodozott a kapitány, katonasípkája alól pipa-füstöt eregetve, erről a tanító az iskolában, a plébános pedig két imádság közt azon kapta magát, hogy ég felé fordított szemekkel rebegi:

- Add, uram isten, hogy képviselő lehessek!

A doktor, többek bátorítása után, elment Heurtaux-hoz s föltárta előtte esélyeit.

A kapitány kertelés nélkül válaszolt: Vaucorbeilt kétségkívül jól ismerik, de kollégái, különösen pedig a gyógyszerészek, nem igen rajonganak érte. Ezek mind ellene csaholnának. A nép sem látna szívesen uriemberjelöltöt, legjobb betegei elhagynák. - Az orvos, mindezen érvek mérlegelése után, megbánta gyöngeségét.

Mihelyt távozott, Heurtaux Placquevent látogatására indult. Öreg hadfiak kell hogy megértsék egymást. A mezőőr azonban, teljesen Foureau hive lévén, kereken megtagadta a kapitány támogatását.

A plébános de Faverges urnak bizonyította be, hogy még nincs itt a gróf ideje. Várni kell, hadd kopják előbb egy kicsit a köztársaság!

Bouvard és Pécuchet Gorju elé tárták, hogy sohasem lehetne elég ereje a parasztok és polgárok szövetkezésének letörésére: az asztalos tele lett bizonytalansággal, hite elveszett.

Petit gögös nyíltsággal beszélt vágyairól. Beljambe azonban értésére adta, hogy bukás esetén elbocsáttatása bizonyosra vehető.

Végül pedig az érsek parancsolta rá a plébánosra a nyugtonmaradást.

Foureau maradt hátra egyedül.

Bouvard és Pécuchet őt is megbuktatták. Főlemlegették a puskaügyben mutatott rosszakaratát, a klubbal szemben tanusított ellenkezését, maradi eszméit, fös vénységét, - sőt Gouy gazdával azt is elhitették, hogy a polgármester a régi rendet akarja visszaállítani.

A paraszt előtt bármily homályos volt is ez a régi rend, mégis halálosan utálta, - az ősei lelkében tiz évszázad óta egybehalmazódott gyűlölettel, - s Foureau ellen fordította a maga és a felesége összes rokonait, sógorokat, ángyokat, komaságot, egy egész hordát.

Gorju, Vaucorbeil és Petit tovább folytatták a polgármester ledorongolását s a talaj így megtisztulván, Bouvard és Pécuchet, anélkül, hogy bárki is sejtette volna, a siker reményével próbálkozhattak.

Sorsot húztak, hogy melyikük lépjen föl. A sors nem jól döntött, - elhatározták tehát, hogy az orvostól kérnek tanácsot.

Tőle hallották az ujságot, hogy Flacardoux, a *Calvados* szerkesztője, hivatalosan is bejelentette jelöltségét. A két barát csalódása nagy volt: és mindegyik, a saját magáén kívül, a másikat is átérezte. De a politikai hév felülkerekedett bennük. A választások napján ellenőrizték az urnákat. Flacardoux győzött.

A gróf a nemzetőrségre vetette magát, de nem sikerült elnyernie a parancsnoki vállrojtot. A chavignolles-iaknak Beljambe jobban tetszett.

A nyilvános elismerésnek ily bizarr, kiszámíthatatlan természete fölbőszítette Heurtaux-t. Igaz ugyan, hogy kötelességeit hanyagul végezte, mindössze arra szoritkozván, hogy néha végignézte a gyakorlatokat s egy-két megjegyzést tett. Mindegy! De mégis csak hallatlannak találta, hogy egy fogadóst előnyben részesítsenek a Császárság volt kapitányával szemben. A parlament május 15-iki megrohanása után meg is jegyezte: „Ha a katonai rangokat a fővárosban így osztogatják, a következményeken nincs okom csodálkozni!”

Megkezdődött a reakció.

Suttogták, hogy Louis Blanc ananász-puréet eszik, Flocon arany ágyban hál, Ledru-Rollin királyi orgiákat tart. Mivel pedig a vidék mindig pontosan tudni véli, mi történik Párisban, - Chavignolles polgársága nem kételkedett ezekben a koholmányokban, sőt hitelt adott a legképtelenebb híreszteléseknek is.

Favergeres egy este fölkereste a plébánost. Közölte vele, hogy Chambord gróf Normandiába érkezett.

Joinville, - Foureau értesülése szerint, - még mindig rendelkezik tengerészeivel s letörni készül a szocialistákat. Heurtaux erősítette, hogy legközelebb Louis Bonaparte lesz a konzul.

A gyárak megállottak. A szegények nagy csapatokban bolyongtak a vidéken.

Egy vasárnap (junius első napjaiban) hirtelen egy csendőrt menesztettek Falaise-ba. Az acqueville-i, liffard-i, pierre-pont-i és saint-rémy-i munkásság fölvonulása Chavignolles-t fenyegette.

A zsaluk lecsukódtak. A községtanács összegyűlt s azt határozták, hogy nagyobb szerencsétlenség elkerülése végett, nem tanusítanak semmiféle ellenállást. A csendőrséget is tétlenségre parancsolták, azzal a meghagyással, hogy ne is mutatkozzék.

Nemsokára viharzugásszerű zaj hangzott föl. Majd a girondisták dala reszkettette meg az ablaktáblákat. Kari-karba fonó széles embersorok tódultak be a caen-i országut felől, porosan, izzadtan, lerongyolódva. A tér megtelt velük. Hangos össze-vissza kiabálás kezdődött.

Gorju és két társa beléptek a terembe. Az egyik sovány, alattomos arcu alak volt, kötött-mellényben, melynek madzagjai kioldva fityegtek. A másik, fölfelé meredő haju, bozontos szemöldökű munkás, széntől feketéllett, - nyilván gépész lehetett, - s posztópapucsokban lépkedett. Gorju huszárosan, panyókára vetve viselte zubbonyát.

Mindhárman állva maradtak, míg a tanácstagok, a kék posztóju asztal körül ülve, aggodalomtól sápadtan bámulták őket.

- Polgárok! - szólalt meg Gorju, - munkát adjatok!

A polgármester reszkettett; hangja cserben hagyta.

Helyette Marescot felelte, hogy a tanács nyomban intézkedni fog. - A küldöttség kiment s bent megkezdődött a fölvetődő eszmék megvitatása.

Először is kavicsfejtést indítványoztak.

A kavicsot, Girbal ötlete értelmében, egy Angleville és Tournebu közt építendő ut céljaira lehetne fölhasználni.

De mikor a már meglévő bayeux-i ut is teljesen megfelel!

Ki kellene tisztíttatni a községi vízmedencét! - ez azonban nem adna elég munkát! vagy tán egy másik vízmedencét ásassunk? de hol?

Langlois úgy vélekedett, hogy a „Mortins” mentén töltést kellene emelni, áradások esetére. Beljambe az ugaros földek föltörését ajánlotta. Sehogy sem tudtak megállapodni. A tömeg lecsendesítése végett Coulon lement az oszlopok elé s jelentette, hogy jótékonyági foglalkoztató helyeket fognak berendezni.

- Jótékonyág? Köszönjük szépen! - kiáltotta Gorju. - Le az arisztokratákkal! Mi a munka jogát követeljük!

Ez volt a kor szállóigéje: az asztalos népszerűséget meritett belőle, megtapsolták.

Amint megfordult, Bouvard-ba ütődött, akit Pécuchet idáig cipelt: beszélgetni kezdtek. Elvégre a dolog nem sietős, a községháza körül lévén zárva. A tanács nem szökhetik meg.

- De hát honnan lehetne pénzt előteremteni? - kérdezte Bouvard.

- A gazdagoktól! Különben is, a kormány rendeljen el közmunkákat!

- S ha nincs szükség ilyesmire?

- Tessék előre dolgoztatni!

- A munkabérek azonban csökkenni fognak! - vitatkozott Pécuchet. - A munkahiány oka a tultermelés! És maguk még fokozni akarják!

Gorju a bajuszába harapott: - Azonban... a munka megszervezésével...

- Szóval az állam legyen a gyáros!

A körülállók fölmordultak: Nem! nem! csak semmi gyáros, semmi főnök!

Gorju ideges lett: - Mindegy!... tőkét adjanak a munkások rendelkezésére, - vagy legalább hitelt!

- De hogyan?

- Mit tudom én!... de hitelt kell biztosítani!

- Elég lesz már! - vágott közbe a gépész, - mit hallgatjuk ezeket a buta fickókat!

Fölment a lépcsőkön, azzal, hogy betöri a kaput.

Placquevent, jobbtérdét behajtva, ökölbe szorított kezekkel fogadta: - Gyere csak!

A gépész visszahőkölt.

A tömeg ordítása behallatszott a terembe. Mindannyian fölemelkedtek, futásra készen. A falaise-i segítség késett! A gróf távolléte is nagyon nyomasztóan hatott. Marescot egy tollszárat kinezott. Coulon apó nyögött, Heurtaux dühösen követelte a csendőrség közbelépését.

- Vezényelje ki őket! - mondta Foureau.

- Nincs rá parancsom!

A zaj közben megkétszereződött. A tér tele volt emberekkel s mindenki a községháza első emeletét nézte, mikor egyszerre csak a középső ablaknál, az óra alatt, Pécuchet vált láthatóvá.

Ügyesen lopózott be a hátsó lépcsőn s most Lamartine-t akarta utánozni, szólni a néphez!

- Polgártársak!

Azonban sipkája, orra, hosszú kabátja, egész mivolta, híjján volt minden tekintélynek.

A kötött ujjasu rákiáltott:

- Tán maga is munkás?

- Nem!

- Vagy inkább munka-főnök?

- Az sem!

- Akkor takarodjék!

- Miért? - kérdezte Pécuchet főnhéjazó hangon.

De abban a pillanatban már el is tűnt az ablakmélyedésben; a gépész rántotta hátra. Gorju jött segítségére:

- Hagyd békén! Ez derék ember! - s birokra kelt a támadóval.

A főkapu megnyílt s Marescot kihirdette a küszöbről a tanács határozatát. Hurel megoldása volt.

A tournebu-i utról Angleville felé elágazás létesül, amely a Faverges-kastélyhoz fog vezetni.

A község ezzel a munkásság érdekében áldozatot vállal magára.

Szétoszoltak.

Hazatérve, Bouvard és Pécuchet fülét női hangok ütötték meg: a cselédek és Bordinné kiabáltak. Az özvegy hangja volt a legerősebb. Amint megpillantotta őket:

- Hálistennek! - kiáltotta, - három órája várok már magukra! Szegény kertem! Nem maradt egy tulipánom sem! A pázsiton mindenfelé ocsmányságok! S az istennek se tágit!

- De kicsoda?

- Gouy apó!

A paraszt trágyás talyigával jelent meg az özvegy kertjében s csak úgy odaborította a fű közepébe. Most pedig már ássa is a földet!

- Siessenek, hagyassák abba vele!

- Önnel megyek! - mondta Bouvard.

Kivül, a kerti lépcsők alján, kifordítható ládájú talyiga állt, rudjai közt egy ló harapdálta az eléje halmozott leander-lombokat. A kerti ágyak szélén a talyigakerekek kegyetlen horzsolását agyongázolt örökzöld-bokrok, egy letört rhododendron s tönkresilányított georginák jelezték. A pázsiton vakondturásforma trágyarögök csomósodtak. Gouy buzgón ásott.

Bordinné ugyanis egyszer odavetőleg azt mondta neki, hogy szeretné átforgattatni kertje földjét. A paraszt most nekiállt a munkának s az özvegy tiltakozása ellenére is folytatta. Így értelmezte a munkához való jogot, mely Gorju beszédei nyomán, alaposan megzavarta agyvelejét.

Végre is, csak Bouvard indulatos fenyegetéseire távozott el.

Bordinné, hogy némi kárpótláshoz jusson, megtagadta a végzett munka kifizetését s a trágyát visszatartotta. Helyes ítéletű nő volt: az orvosné, sőt a jegyző felesége is, noha rangban fölötte álltak, nagyrabecsülték ezért.

A jótékonyági foglalkoztatóhelyek egy hétig tartottak. Nem történt semmi rendzavarás. Gorju elhagyta a környéket.

A nemzetőrség azonban állandóan talpon volt: vasárnaponként szemlét, olykor katonai felvonulásokat tartottak, - éjszakáról-éjszakára pedig őrzőjáratok cirkáltak. A község nem nyughatott tőlük.

Becsengettek, tréfából, a házakba; rányitották az ajtót a közös párnán horkoló házastársakra, vaskos megjegyzéseket röpitve feléjük, - a föltápászkodó férjtől pár kupica itókát kértek. Majd a központi őrségre vonultak vissza egy-egy játszma dominóra, közben almabort ittak, sajtot ettek s a künn silbakoló poszt, elunva az álldogálást, minden percben be-bekukkantott az ajtón. Teljes fegyelmetlenség uralkodott, hála Beljambe erélytelenségének.

A juniusi zavargások kitörésekor mindannyian egy szívvel-lélekkel szavalták, hogy „röpülni kell Páris segítségére!” Foureau azonban nem hagyhatta el a községházát, Marescot az irodáját, az orvos a betegeit, Girbal a tűzoltókat. Faverges Cherbourgban volt. Beljambe ágy-nak esett. A kapitány dörögött: „Engem persze nem akartak, ám lássák most már!” Bouvard pedig bölcsen visszatartóztatta Pécuchet-t.

A környékre rendezett őrzőjáratokat nagyobb területre terjesztették ki.

Egy-egy boglya árnyéka, egy-egy furcsa rajzu faág pánikot keltett a nemzetőrökben: nyomban szétszaladtak. A holdfényben puskáját célzásra emelő alakot véltek fölfedezni az almafák közt.

Más alkalommal, sötét éjszaka volt, a bükkfasor alatt pihenő csapat lépéseket hallott maga előtt.

- Mi a jelszó?

Semmi felelet!

Hagyták, hogy az illető tovább haladjon, csak távolról követték, mert hátha pisztoly van nála, vagy furkósbót. Amint azonban a községbe értek, ahol segítséget kaphattak, mind a tizenkét katona egyszerre rohanta meg, kiabálva: „Elő az okmányával!” - Ütlegelték, szidták. A központi őrség is kiszaladt. Bevonszolták a szobába: a kályhán égő gyertya fényében Gorju-ra ismertek.

Rossz gyapjuködmén csapkodta vállait. Csizmáiból kikandikáltak lábujjai. Arca karmolásoktól és zuzódásoktól vérzett. Borzasztóan le volt soványodva s szemei úgy forogtak, mint egy farkasé.

A gyorsan előkerített Foureau kikérdezte, hogyan került a bükkfasorba, miért jött vissza Chavignolles-ba, mit csinált hat hét óta?

Senkinek semmi köze hozzá! Szabad ember!

Plaquevent kikutatta a zsebeit: történeteket keresett. - Egyelőre le fogjuk csukni.

Bouvard közbelépett.

- Fölösleges! - válaszolta a polgármester, - Ismerjük az ön gondolkodását!

- De kérem!...

- Csitt! jó lesz vigyázni! figyelmeztetem! Jó lesz vigyázni!

Bouvard nem akadékoskodott tovább.

Gorju most Pécuchet-höz fordult: „És ön, kedves gazdám? Nincs egy szava sem védelmemre?”

Pécuchet lehajtotta a fejét, mintha kételkednék az asztalos ártatlanságában.

A szegény ördög keserűen mosolygott:

- Pedig én megvédtem magukat!

Hajnalban két csendőr bevitte Falaise-ba.

Nem állították haditörvényszék elé, de a kerületi bíróság három hónapi börtönre ítélte, a társadalomra veszélyes szónoklatok tartása miatt.

Falaise-ből levelet irt régi gazdájának, küldjenek neki bizonyítványt, hogy jól viselte magát. Aláírásukat vagy a polgármesterrel, vagy helyettesével hitelesíttetniük kellett és ők inkább Marescot-tól akarták kérni ezt a kis szivességet.

Az ebédlőbe vezették be őket, melyet régi porcellánok díszítettek: a legkeskenyebb falmezőt egy Boule-készítményű óra foglalta el. A leterítetlen mahagóniasztalon két szervéta pihent, egy teáskanna, csészékkel. Marescot-né, kék kázmér-fésülőköpenyében, átment a szobán. Párisi nő volt, aki unatkozott a vidéken. Majd a jegyző lépett be, egyik kezében házisipkáját, másikban ujságját hozva. Rögtön a bizonyítványra nyomta pecsétjét s igen szeretetreméltó volt vendégeivel, noha védencük „veszedelmes ember”.

- Ugyan, - ellenkezett Bouvard, - egy-két nagyhangú szó miatt...

- Engedjenek meg, kedves uraim, de az ilyen szavak vezetnek a bűnre!

- De hát, - szólalt meg Pécuchet is, - hol van a határ az ártatlan és a veszélyes kijelentések közt? Amit ma eltiltanak, holnap megtapsolják!

S kárhoztatta a lázadók ellenében tanusított szigort.

Marescot természetesen a társadalom védelmére hivatkozott, a közjó épségben tartására, mint legfőbb törvényre.

- Pardon! - vitatkozott Pécuchet, - az egyén joga épp oly tiszteletreméltó, mint az összesé s ha ez az okoskodás önök ellen fordul, nem szögezhetnek ellene egyéb fegyvert, mint a nyers erőszakot!

Marescot felelet helyett megvetően vont a föl szemöldökét. Ránézve az volt a fő, hogy nyugodtan készíthesse okiratait, kedvére élhessen porcellánjai közt, kedves kis otthonában: ezen túl, mit sem törődött semmiféle igazságtalansággal. - Szabadkozott: igen sok a dolga. Az urak megbocsátanak...

A két barát fölháborodott a jegyző „közjó”-elméletén. Ime, most a konzervativok beszélnek úgy, mint annak idején Robespierre.

Másik meglepő fordulat: Cavaignac megingott. A nemzetőrség gyanús színbe kezdett keveredni. Ledru-Rollin még a Vaucorbeil szemében is lehanyatlott. Az alkotmányviták senkit sem érdekeltek s december 10-én minden chavignolles-i polgár Bonapartéra szavazott.

A hat milliónyi szavazat lehütötte Pécuchet lelkesedését a nép iránt s Bouvard-ral együtt az általános szavazati jog kérdését tanulmányozták.

Mivel mindenki megkapta, nincs értelme az egésznek. Mindig akad stréber vezető, akinek a tömeg nyáj módjára fog engedelmeskedni, hiszen a választójogosultaknak még olvasni sem kell tudniuk: - Pécuchet szerint ez okozta az elnökválasztás sok visszaélését.

- Dehogy voltak visszaélések, - vitatkozott Bouvard, - én inkább azt hiszem, hogy a Nép egyszerűen csak buta. Gondolj csak a milliónyi emberre, akik a „Revalessière”-tápszeret vásárolják, meg Dupuytren-pomádét, meg a várkisasszony elixirjét. Ilyen szamarakból telik ki

a választói tömeg s mi meghajlunk akaratuk előtt. Miért nem lehet házinyul-tenyésztéssel háromezer livre évi jövedelmet elérni? Mert a tulságos szaporaságba beledöglik a nyul! Éppen így: a tömegben, éppen tömegváltánál fogva, megvannak az ostobaság csirái s elhatalmasodva kiszámíthatatlan következményeket eredményeznek.

- Szkepticizmusod elrémit! - felelte Pécuchet.

Később, tavasz táján, de Faverges-zsal találkoztak, aki a római expedíció hírét közölte velük. Nem fogjuk megtámadni az olaszokat, de biztosítékokra van szükségünk. Különben elvész a befolyásunk! Ez a beavatkozás föltétlenül jogos!

Bouvard nagy szemeket meresztett:

- De hiszen a lengyelországi ügy idején ellenkező véleményen tetszett lenni!

- Igen! De ez egészen más! Most a pápáról van szó!

S Faverges egy nagy párthoz való tartozás önérzetével mondta: „Igy akarjuk, így is lesz, a mi számításunk a helyes!”

Bouvard és Pécuchet undort érzett minden párt iránt, akár kicsi, akár nagy. A plebs, vég-eredményben, egyértékű az arisztokráciával.

A beavatkozás jogát nem látták tisztának. Tekintélyt kerestek rá Calvo, Martens, Vatel műveiben s Bouvard leszűrte az eredményt:

- Közbe szokás lépni valamely fejedelem trónrasegitése érdekében, a nép fölszabadítása céljából, vagy pedig óvatosságból, esetleges veszély elkerülésére. De mindkét esetben merényletet követünk el mások jogai ellen, visszaélünk erőnkkel, kétszínű hatalmaskodást üzünk!

- Igen, - jegyezte meg Pécuchet, - de a népek, akárcsak az emberek, szolidárisak!

- Talán... - És Bouvard eltűnődött.

Nemsokára megkezdődött a római expedíció.

Idehaza, a fölforgató eszmék gyűlöletétől sarkalva, a legelőkelőbb párisi polgárság lerombolt két nyomdát. Megalakult a nagy rend-párt.

A kerületben a gróf ur, Foureau, Marescot és a plébános lettek a párt fejei. Mindennap, négy óra tájban, le-föl sétáltak a főtéren, az eseményeket tárgyalva. Fődolog a röpiratok osztogatása volt. A címek zamattól csöpögtek: *Isten akarata*, - *A földosztó*, - *Ki a kátyuból!* - *Hová és meddig?* - Legépületesebbek voltak bennük a népies párbeszédok, melyek káromkodásokkal és rossz franciasággal nevelgették a paraszti lelkeket. Egyik új törvény a prefektus kezébe utalta a lapterjesztést, - Proudhont a Sainte-Pélagie-ba dutyízták: - óriási győzelem!

A Szabadság fáit mindenfelé kidöntögették. Chavignolles is engedelmeskedett az ítéletnek. Bouvard saját szemeivel látta, amint nyárfája romjait targoncára vetették. A csendőrök befűtöttek vele, tönkjét pedig a plébános urnak adták, - aki annak idején fölszentelte! Micsoda gyalázat!

A tanító nem titkolhatta el, hogyan gondolkodik minderről.

Mikor egyszer az iskola előtt mentek el, Bouvard és Pécuchet gratuláltak Petit-nek.

Másnap megjelent náluk. Egy hét múlva visszaadták a látogatást.

Esteledett, az iskolás gyerkőcök az imént széledtek haza s a tanító, kabátja ujjára védővásznat huzva, az udvart söpörte föl. Felesége, fején felselyemkendőjével, csecsemőjét szoptatta. Szoknyájába apró lány kapaszkodott, egy csunya kis fiu pedig a lábainál játszott a porban. A konyhából szappanlé csorgott ki a ház elé.

- Látják, - kezdte a tanító, - így bánik velünk a kormány!

S azonnal a gaz tőkét kezdte szidni. Demokratizálni kell, fölszabadítani az anyag forgalmát!

- Hiszen ha lehetne! - válaszolta Pécuchet.

- Vagy legalább a részesedési jogot kellene biztosítani.

- Még egy jog! - kiáltotta Bouvard.

- Mindegy! Az átmeneti kormány erőtelen volt, nem merte megvalósítani a testvériséget!

- Próbálja meg maga!

Már egészen besötétedett s Petit nyers hangon szólt oda feleségének, hogy hozzon föl gyertyát a szobájába.

A meszelt falakat a baloldali szónokok könyomatu arcképei fedték, gombostűvel föltüzdelve. A fenyőfairoasztalon könyvekkel megrakott rekesz emelkedett. Az egyetlen széken kívül egy magas zsámolyra, vagy egy ócska szappanosládára lehetett leülni. A tanító nevetni próbált nyomorán, mely azonban kiült szomorú ábrázatára. Keskeny halántéka a faltörő-kos makacs keménységét mutatta, kérlelhetetlen gőgöt. Ő ugyan sohasem fog meghátrálni!

- Ezekből meritem az erőt!

Egy deszkapolcra nagy halom ujságot szedett elő s lázas szavakkal hadarta hitvallása pontjait: a csapatok lefegyverzését, a hatóságok megszüntetését, a munkabérek egyenlőségét: azt az általános, átlagos színvonalat, melyhez ragaszkodva, aranykor köszönt reánk; a nagy Köztársaság, diktátorral az élén, aki simán, zökkenő nélkül terel előre!

Aztán ánizspálinkás üvegét szedte elő, három pohárral, hogy köszöntőt mondhasson a hősre, a halhatatlan áldozatra, a nagy Maximilienre!

A küszöbön a plébános fekete reverendája jelent meg.

A pap, miután szíves hangon üdvözölte a társaságot, halkított hangon szólította meg a tanítót:

- Nos, a Szent-József-segéllyel hogyan állunk?

- Nem adtak semmit, - válaszolta az iskolamester.

- A maga hibája!

- Én minden tőlem telhetőt megtettem...

- Igazán?...

Bouvard és Pécuchet udvariasan félre akartak vonulni. Petit kérte őket, hogy csak üljenek le megint, aztán a plébánoshoz fordult:

- Ez az egész?

Jeufroy tisztelendő ur habozott, majd mosollyal tompította dorgálását:

- Az a vélemény, hogy ön elhanyagolja a bibliai történetet.

- Oh, oh! a bibliai történetet! - szólt közbe Bouvard.

- Mi kivetni valót talál benne uraságod?

- Én? semmit! De hát hasznosabb dolgok is képzelhetők a Jónás-tréfánál meg a zsidó királyoknál!

- Az ön dolga! - felelte szárazon a lelkész.

S nem törődve az idegenekkel, vagy tán éppen jelenlétük miatt szigorubban:

- A katekizmusórák nagyon kurták!

Petit vállat vont.

- Vigyázzon! Kosztos diákjait is elveszitheti!

A bentlakók havi tiz frankja volt a tanító állásának legkomolyabb jövedelme. De a reverenda fölbőszítette:

- Bánom is én! Tessék bosszut állani!

- A magam fajtáju ember nem áll bosszut, - mondta higgadtan a pap. - Azonban figyelmeztetnem kell, hogy a március 15-iki törvény ránk bizza az elemi oktatás ellenőrzését.

- Jól van, jól! tudom! - kiabált a tanító. - Még a csendőrezredesek is beleszólhatnak! Miért nem mindjárt a mezőőr is? Az volna csak az igazi!

S a gyalogszékre hanyatlott, öklét harapdálva, dühét fojtogatva, tehetetlensége keservétől fulladozva.

A pap szeliden megérintette a vállát:

- Nem akartam megbántani, kedvesem. Csillapodjék! Legyen esze! Nézze, husvét közeledik! Remélem, jó példával fog előljárni s buzgón megáldoz!

- Ez aztán igazán szörnyű! Hogy én! én alávessem magam ilyen ostobaságoknak!

A plébános belesápadt az istentelenségbe. Szemei villámlottak, álla remegett:

- Szerencsétlen! hallgasson! hallgasson! S hozzá még az ő felesége gondozza az egyházi fehérműt!

- Hát vele mi baj van? Mit követett el?

- Soha sincs ott a misén! És persze, ön sem!

- Hát aztán? Ilyesmiért nem csapnak el egy tanítót!

- De áthelyezhetik!

A pap nem beszélt tovább. Hátralépett, a szoba homályos sarkában. Petit, mellére csüggedt fejjel, maga elé meredt.

Franciaország másik végére kell újra hurcolkodniuk; utolsó sous-jukat is el fogja nyelni az utazás. És ott, - csak a nevek lesznek mások, - ugyanaz a plébános, ugyanaz a tanfelügyelő, ugyanaz a prefektus várja őket, föl egész a miniszterig, a rettenetes láncnak ugyanazok a szemei! Már eddig is volt része dorgálásban, most ujak jönnek. És aztán? Már látta magát, - szörnyű hallucináció! - amint butyrával a hátán lohol az országuton s körülötte szerettei, akik esdően nyujtják kezüket a postakocsi ülései felé.

Ebben a pillanatban felesége köhögési rohama jajdult föl a konyha felől, az ujszülött visitani kezdett, a kis fiú sirt.

- Szegény porontyok! - szólalt meg a pap szelid hangja.

Az apa zokogásban tört ki:

- Igen! igen! mindent megteszek, amit csak akarnak!

- Számitok rá! - felelte a plébános.

Meghajolt: - Uraim, jó éjszakát!

A tanító ülve maradt, arcát kezeibe temetve. Elhárította Bouvard-t:

- Csak hagyjanak! Legjobb volna megdöglenni! Jaj, milyen nyomorult vagyok!

A két barát hazatért s boldogok voltak, hogy ők legalább függetlenek. Az egyház hatalmát rémitőnek találták.

És most ezzel akarják újra megerősíteni a társadalmi rendet. A köztársaság hamarosan meg fog bukni.

Három millió lélek kimaradt az általános választójogból. Az ujságok óvadékát fölemelték, a cenzurát visszaállították. Még a lapok folytatásos regényeit is rossz szemmel nézték. A klasszikus filozófia veszély-számba ment. A polgárok az anyagi érdekek védelméről prédikáltak s a nép elégedettnak látszott.

A vidék tömegei visszatértek régi gazdáikhoz.

Faverges gróf ur, az Eure-départementban birtokai lévén, bekerült a Törvényhozó testületbe s előre bizonyos volt, hogy ismét bevásárlják Calvados megyei tanácsába.

Mindenesetre jónak látta, hogy a környék előkelőseit déjeuner-re hívja meg.

Az előcsarnok, ahol három inas szedte le a vendégek felöltőit, a billiárdterem és a két szalón egymásba nyíló sora, a kínai vázák növénydisze, a kandallók bronzékségei, a falburkolat arany cirádái, a vastag függönyök, a bő karosszékek: mindez a fényűző gazdagság úgy hatott rájuk, mint valamely külön az ő számukra megnyilatkozó kedveskedés s amint az ebédlőbe léptek, a terített asztal láttára, melyen ezüsttálakban várta őket a hus, poharak glédájával minden tányér mellett, - hellyel-hellyel hors d'oeuvre-ök s egy lazac a középén, - valamennyi arc fölragyogott.

Tizenheten voltak, köztük két nagy földbirtokos, a bayeux-i alprefektus és egy cherbourgi vendég. Faverges a társaság előtt kimentette a grófnőt, akit migraine-je akadályoz a megjelenésben. Miután a sarkokban álló négy tele kosár körtét és szőlőt illő áradozással megdicsérték, a nagy ujság került szóba: Changarnier angliai átkelésének terve.

Heurtaux katonai szempontból, a plébános a protestánsok elleni gyűlöletből, Foureau viszont a kereskedelem érdekében tartotta kívánatosnak a vállalkozást.

- Középkori fölfogások! - szólt közbe Pécuchet.

- A középkor kitűnő volt, - szállt szembe Marescot, - ott vannak például a székesegyházak!

- És a visszaélések!

- Mindegy! a forradalom nem következett volna be, ha...

- Igen, a forradalom! ez volt a főbaj! - sóhajtotta a pap.

- De hiszen mindenki elősegítette! sőt, - bocsásson meg a gróf ur, - még előkelőink is részesek benne, egyhuron pendülve a filozófusokkal.

- Hát mit tehattünk volna? XVIII. Lajos szentesítette az erőszakosságok eredményét! S ettől kezdve, a parlamentáris rendszer mindent aláás!

Marhasült következett s pár percig csak a villák csörögtek, szájak csámcsogtak, inasok lépései csusszantak a parketten s ez a két szó ismétlődött: „Madeirát! sauterne-it!”

A cherbourgi ur kezdte újra a társalgást. Hogyan lehetne megállni a lejtőn?

- Athénben, - szólt Marescot, - Athénben, melynek helyzete sokban egyezett a mienkkel, Solon a választói cenzus emelésével nyomta le a demokratákat.

- Többet érne, - jegyezte meg Hurel, - ha a képviselőket szednék ráncba! Minden rendetlenség Párisból jön!

- Decentralizációt! - mondta a jegyző.

- Minél nagyobb mértékben! - helyeselt a gróf.

Foureau azt hangoztatta, hogy a községi kormányzatot korlátlan hatalom illetné meg, úgy hogy még az országut használatát is eltilthassa a neki nem tetsző átutazóktól.

Miközben a fogások egymást érték: lére főtt tyuk, rákok, gombák, salátafőzelékek, sült pacsiták, - a beszélgetés tárgyai is váltakoztak: megvitatták a legjobb adózási módszert, az intenzív földművelés előnyeit, a halálbüntetés eltörlését. Az alprefektus nem feledte el idézni a szellemes és kedves mondást, hogy: „Kezdjék a gyilkos urak!”

Bouvard megütődött a szemei elé táruló és a fülét ostromló dolgok nagy ellentétén, - hiszen úgy várná az ember, hogy a szavak összhangban legyenek a környezettel s az előkelő mennyezet alatt nagyszerű gondolatok röppenjenek föl. Mindazáltal a csemegénél már erősen kipirult s a befőttés tálcák ködben derengtek előtte.

Bordeaux-i, burgundi és malagaborokat szolgáltak föl. Faverges, aki ismerte az embereit, pezsgőt bontatott. A vendégek koccintottak a választás sikerére s már elmúlt három óra, mikor feketézni átvonultak a dohányzóba.

Egyik asztalkán, az *Univers* több száma közt, a *Charivari* egy torzképe hevert: a rajta látható polgár kabátszárnyai alól farok nyult alá, melynek végére szem volt rajzolva. Marescot megmagyarázta. Hahotáztak.

Likőrívás következett, a szivarhamu behullt a butorpárnázatok gödreibe. A pap, Girballal vitázva, Voltaire-t szidta. Coulon szundikált. Faverges Chambordért lelkesedett: „A méhek is a monarchiára adnak példát!”

- A hangyabolyok viszont a köztársaságra! - Az orvos egyébként nem ragaszkodott az utóbbihoz.

- Igaza van! - mondta az alprefektus. - A kormányforma nem fontos!

- Ha van szabadság! - ellenkezett Pécuchet.

- Becsületes embernek semmi szüksége rá, - szállt sikra Foureau. - Én nem szavalok! Ujságíró se vagyok! De mondhatom, hogy Franciaország vaskezekben akarja látni a kormányt!

Mindannyian egy megváltó jöttét kívánták.

Távozás közben Bouvard és Pécuchet hallották, amint de Faverges ezt mondja Jeufroy tisztelendő urnak:

- Vissza kell állítani az engedelmességet. A tekintély elpusztul, ha vita tárgya lehet! Az isteni jog az egyetlen!

- Ugy van, gróf ur!

Az erdők mögül sápadt októberi napsugarak kusztak elő, nedves szél fűtt. A száraz avaron lépkedve, a két barát a fölszabadulás érzésével lélegzett föl.

Mindaz, amit nem mondhattak el, most fölkiáltásokban tört ki belőlük:

- Micsoda buta, aljas népség! Hihetetlen megátalkodottság! És mit jelent az az „isteni jog?”

Dumouchel tanárbarátja, aki annak idején esztétikai kérdésekben is fölvilágosításokkal szolgált, tudós levélben felelt nekik.

Az isteni jog elméletét II. Károly idejében az angol Filmer formulázta meg.

Igy szólt:

„A Teremtő az első embert tette a világ urává. Ez a jog átszállt utódaira s így az uralkodók hatalma Istentől ered: „A király az Ur képe”, - írja Bossuet. Az atya elsősége a családban ránevel az egyeduralkodó tiszteletére. A királyokat az atyák mintájára emelték.

„Locke megcáfolta ezt az okoskodást. Az atya hatalma különbözik az uralkodóétól, minden alattvalónak csak annyi joga lévén gyermekei fölött, mint a királynak a magáéi fölött. A királyság csak a nép választása útján képzelhető, aminek utóbb is nyoma maradt a föl-szentelési szertartásban, mert a két püspök, rámutatva a királyra, megkérdezte a nemességet és a népet, akarják-e őt uruknak?

„A hatalom tehát a néptől ered. Ilyenformán joga van, mint Helvétius mondja: „azt tenni, amit akar”, vagy Vattel szerint „megváltoztatni alkotmányát”, vagy, amint Glafey, Hotman, Mably és a többiek vitatják, akár föl is lázadni az igazságtalanság ellen! Aquinói szent Tamás a zsarnok lerázására buzdít! Sőt, Jurieu fejtegetései értelmében, a nép föl van mentve az alól is, hogy józan esze legyen!”

Elképedve ezen a tételen, Rousseau *Társadalmi szerződés*-ét vették elő.

Pécuchet végigolvasta; azután, szeméit lecsukva, hátrahajtott fejjel, analizált:

- Megállapodást tételezünk föl, melynek értelmében az egyén lemondott szabadságáról. Ugyanekkor azonban a Nép kötelezte magát, hogy a Természet egyenlőtlenségeivel szemben védelmet nyújt s az egyén szerzett javait tulajdonnak ismeri el.

- Mi bizonyítja ezt a szerződést?

- Semmi! a közösség még nem oltalmaz meg semmitől. Rousseau szerint a polgárság egyebet se tegyen, csak politizáljon! Minthogy azonban mesterségekre is szükség van, tehát rabszolgatartást javasol! A tudományok okozták az emberi nem vesztét. A színház erkölcsrontó, a pénz végzetes, az Államnak halálbüntetés terhe alatt kellene vallást parancsolni az emberekre!

- Hogyan? - kérdezték egymástól, - hát a demokrácia pápája beszél így?

És minden reformátor őt másolta! Megszerezték Morant könyvét „A szocializmus vizsgálata”-t.

Az első fejezet a Saint-Simon elméletet adta elő.

Legfölül az Apa áll, aki főpap és uralkodó egyszemélyben. El kell törölni az örökösödést, minden ingóság és ingatlan állami tőkét képezvén, mely hierarchikus rendben élveztesse. A közvagyon műszaki emberek igazgassák. Semmitől sem kell tartani; mindig az lesz a főnök, „aki legjobban szeret.”

Valami azonban hiányzik még: a Nő! Az ő megjelenésétől függ a világ boldogsága.

- Nem értem!

- Én sem!

S Fourier rendszerébe kezdtek.

Minden bajt a kényszer okoz. Mihelyt a szabad vonzódás érvényesülhet, tökéletes lesz az összhang.

Lelkünknek tizenkét főszenvedélye van: öt önző, négy lelki, három osztozó természetű. Az öt első csak az egyénnel törődik, a másik négy csoportos életre indít, az utolsó három pedig a csoportok csoportjait, vagyis az úgynevezett embersorokat eredményezi, melyek összesége

egy-egy közös palota ezernyolcszáz lakóját: a phalanxot alkotja. Reggelenként kocsik viszik ki a munkásokat a földekre, este megint visszazárlítják őket. Zászlók lesznek, ünnepnapok, nagy kalácsevések. Ha akarja, minden asszony három férfit választhat: a férjet, a szeretőt és a nemzőtársat. A nőtlen emberek számára bajadérok tartanak.

- Ez jó lesz! - mondta Bouvard s elábrándozott a harmonikus világrendről.

Az éghajlati eltérések kiigazítása után a föld csak még szebb lesz; a fajok kereszteződése meghosszabbítja az emberi életet. A felhőket úgy fogjuk kormányozni, mint most a villámot, a városokban éjszaka fog esni az eső, köztisztasági célokra. Az éjszakai fény iveri alatt hajók usznak át a fölolvadt sarki tengereken. Mert mindez megtörténhetik, ha majd a pólusok kétféle, him- és nő-fluidumai összeömlhetnek, a sarki fény nem lévén egyéb, mint bolygónk nemi gerjedelmének jele, szerelmi kivétel... „Ez meghaladja értelmemet”, - dünnyögte Pécuchet.

Saint-Simon és Fourier óta a problémák bérkérdésekké egyszerűsödtek le.

Louis Blanc, a munkások érdekében, azt kívánja, hogy töröltessék el a külkereskedelem, Lafarelle a gépek megadóztatását követeli, mások ismét az itálművek adómentesítését, a céhmesteri hatalom visszaállítását, levesek ingyen osztogatását. Proudhon egyenlő árszabást képzel el s az Állam számára kötné le a cukor egyedárusítását.

- A te szocialistáid, - jegyezte meg Bouvard, - voltaképpen mindig a zsarnokságért epednek!

- Dehogyan is!

- De bizony!

- Bolond vagy!

- Dühbe hozol!

Meghozatták a műveket, melyeknek eddig csak végeredményeit ismerték. Bouvard több helyet jegyzett ki belőlük s mutatta:

- Olvasd csak! Példák gyanánt állítják eléink az esszéusokat, a morva barátokat, a paraguay-i jezsuitákat, sőt még a börtönök rendtartását is! Az ikariánusoknál a reggeli husz percig tart, az asszonyok a kórházban betegednek le s könyveket csak a köztársaság engedélyével lehet kinyomtatni! De mondjuk, hogy Cabet hülye! Jó, de itt van Saint-Simon is: az újságírók munkáikat tartoznak előterjeszteni az iparüzők bizottságának. Hát Pierre Leroux! Szerinte törvénnyel kell kényszeríteni a polgárságot a szónokok meghallgatására. És Auguste Comte: a papok neveljék az ifjúságot, irányítsanak minden szellemi munkát s legyen joguk még a szaporodás szabályozására is!

Ezek az adatok elszomorították Pécuchet-t. Este válaszolt, ebéd közben:

- Elismerem, hogy az utópistáknál sok a nevetséges ötlet; azonban mégis megérdemlik szeretetünket. A sok ocsmányság bánattal töltötte el szívüket s szenvedtek a világ szebbé tételéért. - Gondolj Morus lefejeztetésére, a hétszer kinpadra vont Campanellára, a nyakán megláncolt Buonarottira, a nyomorban senyvedő Saint-Simonra s még annyi másra! Hiszen nyugodtan édegelhettek volna! s ők ahelyett bátran mentek utjukon, égnek emelt fővel, mint a hősök!

- És azt hiszed, - kezdte újra Bouvard, - hogy a világ majd meg fog változni egy-egy ilyen ur elméletétől?

- Mindegy az, - felelte Pécuchet, - a fő, hogy ne trespeljünk bele az egoizmusba! keressük ki a legjobb rendszert!

- S gondolod, hogy megtalálod?

- Bizonyára!

- Te?

Bouvard fölcsattanó nevetését válla és hasa rázkódása kísérte. Vörösebben a befőtteknél, hónaljába gyürt asztalkendővel, dühítően tagolta:

Hah-hah-ha-ha!

Pécuchet kiment a szobából, becsapva maga után az ajtót.

Germaine az egész házat végigkiáltozta utána, - végül szobája mélyén találtak rá: egy párnásszékre huzódva gunnyasztott, gyertya és kandallótűz nélkül, sipkáját szemébe huzva. Nem volt beteg, de félrevonulva akart gondolataiba merülni.

Haragjuk elpárologtával abban állapodtak meg, hogy tanulmányaiknak voltaképpen az alapja hiányzik: a nemzetgazdaságtan ismerete.

A kínálat és kereslet kérdéseit kezdték hát kutatni, a tőke és a bér, a behozatal és a védvám problémáit.

Pécuchet egy éjszaka arra riadt föl, hogy a folyosón csizma csikorog. Lefekvés előtt, szokása szerint, sajátkezüleg reteszelt el az ajtókat. Fölköltötte a mélyen alvó Bouvard-t.

Mozdulatlanul figyeltek takaróik alól. A zaj nem ismétlődött.

Kifaggatták cselédeiket: nem hallottak semmit.

Kertjükben járva azonban egyik ágy közepén, a rácskerítés közelében, nyomot találtak s a rács két léce ki volt törve. Nyilván ott mászott át valaki.

Értesíteni kell a mezőőrt!

Nem találta a községházán, Pécuchet tehát benézett a fűszereshez.

Kit pillantott meg a bolt hátsó részében, Placquevent és más ivók társaságában? Gorjut! - Gorjut, aki rendes ruhába volt öltözve s fizette a pajtásai pálinkáját!

A találkozás nem járt nevezetesebb következménnyel.

A két barát tanulmányaiban eljutott a Haladás kérdéséhez.

Bouvard nem kételkedett a tudomány előbbrejutásában. Az irodalomban azonban nem így világos a dolog. S ha megengedjük is, hogy a jólét általában fokozódik, viszont az élet ragyogó teljessége odavész.

Pécuchet, hogy meggyőzze, papirlapot vett elő:

- Iderajzolok egy ferdén emelkedő hullámos vonalat! Ha valaki ezen mozogna előre, minden völgyellésnél elveszitené maga elől a horizont. S a vonal mégis fölfelé megy, hogy elhajlásai ellenére is végre a csucsig jusson. Így ábrázolhatjuk a Haladást.

Bordinné lépett be.

1851 december 3-ika volt. Az özvegy ujságot hozott magával.

Gyorsan futották át, egymás mellett állva, a néphez intézett kiáltványt, a parlament feloszlását, a képviselők elfogatását.

Pécuchet elsápadt, Bouvard az özvegyre bámult.

- Hogyan? Egy szavuk sincs a történetekhez? Most már mi lesz?

Még csak székkal is elfelejtették megkínálni.

- És én egyenesen ideszaladok, hogy örömet szerezzek nekik! Eh, maguk ma igazán nem kedvesek!

Elment, megsértődve udvariatlanságukon.

A meglepetés elvette a szavukat. Aztán a faluba siettek, kiönteni fölháborodásukat.

Marescot, szerződéseinek közé temetkezve, másként gondolkodott. Hála istennek, vége a képviselők locsogásainak! Most már józan politika fog következni.

Beljambe még nem tudott az eseményekről s különben is, füttyült rájuk.

A piaci sátraknál Vaucorbeilt állították meg.

Az orvos már kiábrándult mindenből: - Ugyan, maguknak is kár ilyesmiken fönnakadni!

Foureau haladt el mellettük s gunyorosan szólt oda: „Befellegzett a demokratáknak!” - S a kapitány, Girbal karján, messziről kiáltotta: „Éljen a császár!”

Petitre gondoltak: a tanító meg fogja érteni őket; Bouvard bekopogott hozzá a tanterem ablakán. Kijött.

Fölöttébb mulatságosnak találta, hogy Thierst bedutyízták. Végre bűnhődik a népért! - „Ugy ám, képviselő urak, most önökön a sor!”

A boulevardokon eldördülő sortüzeket helyeselte Chavignolles. Ne kegyelmezzenek a legyőzötteknek, ne szánják meg az áldozatokat! Aki forradalmár, gonosztevő is!

- Adjunk hálát a Gondviselésnek, - mondotta a plébános, - és Louis Bonaparténak is! A legkiválóbb emberek gyűlnek köréje. Faverges gróf szenátor lesz.

Másnap Piacquevent nyitott be hozzájuk.

- Az urak sok mindent beszéltek össze. Most már ajánlatos lesz hallgatni.

Pécuchet odafordult barátjához:

- Tudod, mi a véleményem?... Mivel a polgári osztály kegyetlen, a munkásság féltékeny, a papság szolgai lelkületű, mivel a Népnek végeredményben minden zsarnok jó, csak engedjék az orrát a husosfazékba mártogatni, - Napoleon helyesen cselekedett! - csak hadd rakja szájukba a pecket, gázoljon beléjük, tapossa szét őket! - mindez csekély bűnhődés a joggyűlölő, gyáva, tehetetlen és elvakult tömeg számára!

Bouvard eltűnődött:

- Fúj! Az egész Haladás csak világcsalás!

S hozzátette:

- A politika pedig mocskos kis multság!

- Semmi köze a tudományhoz! - felelte Pécuchet. - A hadászat is többet ér nála: az ember előre kiszámítja a következményeket. Inkább ezzel foglalkozzunk!

- Köszönöm, elég volt! - kiáltotta Bouvard. - Utálok mindent. Legjobb volna eladni a vityillónkat s elmenni valahová az istennyilába, a vadak közé!

- Ahogy akarsz!

Az udvaron Mélie vizet huzott a kutból.

A szivattyúnak hosszú farkja volt. Hogy lenyomhassa, a leány kidomborította a csipőjét s kék harisnyái előtűntek, egészen lábikrája magasságáig. Aztán, gyors mozdulattal, fölemelte jobb karját, miközben feje kissé oldalra fordult: - s Pécuchet, rácsodálkozva, valami friss varázs, valami végtelen gyönyör ébredését érezte.

VII.

Szomoru napok kezdődtek.

Nem fogtak új tanulmányokba, előre félve a csalódásoktól. A chavignolles-iak kerülték őket, a megtört újságokból nem értesültek semmiről; - mélységes magány, teljes tétlenség szakadt rájuk.

Néha fölnyitottak egy-egy könyvet: újra becsukták, - miért olvassanak? Olykor kertjük tisztogatásába fogtak: negyedóra alatt belefáradtak. Utánanéztek a gazdaságnak: csömörrel kerültek haza. A háztartásba merüljenek? - Germaine lármázott: erről is lemondtak.

Bouvard katalógust próbált készíteni a muzeumról, aztán ostoba lim-lomnak találta az egészet.

Pécuchet kölcsönkérte Langlois puskáját, hogy pacsirtákra vadásson. A fegyver az első lövésnél fölrobbant s majdnem megölte.

Visszamerültek hát a vidéki élet unalmába, mely oly súlyosan boltozza a reménytelen szívekre a csöndes ég fehér egyhanguságát. Hallani, amint fapapucsos lábak surolják a falat, vagy esővíz csöpög a tetőről a földre. Olykor-olykor egy-egy holt levél ütődik az ablakhoz, kering egyet s tovább hull. Lélekharang csengésének foszlányait hozza a szél. Az istálló mélyén megbődul a jószág.

Egymás előtt ásitóztak, a naptárt nézegették, rámeredtek az órára, várták az étkezések idejét. S mindig ugyanaz a kilátás: szemközt a földek, jobbra a templom, balra nyárfasor: a fák csúcsa örök szomorúsággal ing jobbra-balra a ködben.

Dolgok, melyeket eddig elnéztek egymásnak, kinozni kezdték őket. Pécuchet kiállhatatlanná vált azzal a szokásával, hogy zsebkendőjét ráteszi az abroszra; Bouvard szájából nem jött ki a pipa s derekát himbálva beszélgetett. Minduntalan akadékoskodtak: egyszer a fogások nem izlettek, máskor a vaj volt avas. Ha együtt üldögéltek is, kétfelé gondolkodtak.

Pécuchet-t különös esemény rázta föl.

Két nappal a chavignolles-i zendülés után, amint éppen politikai elkeseredését szellőztette, sűrű szilfákkal borított utra tévedt s háta mögül kiáltást hallott: „Várj csak!”

Castillonné volt. Az út másik oldalán futott tovább, nem véve észre Pécuchet-t. Egy férfi járt előtte s most visszafordult. Gorju volt. Beszélgetni kezdtek, egy ölnyre Pécuchet-től, akit a fák sora eltakart.

- Igaz? - kérdezte az asszony, - bevonulsz?

Pécuchet az árokba lapult, hallgatózni.

- Hát igen! - felelte Gorju, - bevonulok! Mi bajod velem?

- Még kérdelek! - kiáltotta a nő, kezét tördelve. - Hátha megölnék, drága szerelmem! Ne menj el!

S kék szemei még szavainál is megindítóbban könnyörögtek.

- Hagyj békén! Mennem kell!

Az asszony hangjában dühös guny szisszent föl:

- Persze, az a másik elengedett? mi?

- Egy szót se!

A férfi fölemelte ökölbe szorított kezét.

- Nem, édesem, nem! Már nem szólok egy szót sem!

S kövér könnyek csordultak végig arcán, le, ruhája nyakfodrai közé.

Dél volt. Napfény tüzelt a gabonától sárguló sikon. Nagyon messzire egy kocsi vászonteteje siklott lassan tova. Zsibbadt csend ülte meg a levegőt, - nem szólt madár, rovar se zümmögött. Gorju pálcát hasított magának s kergét hántogatta. Castillonné nem tudta fölemelni a fejét.

Szegény asszony végiggondolta, mennyi haszontalan áldozattal törte magát, adósságokat fizetett ki, ujakat csinált, jóhírnevét elveszítette. De szemrehányások helyett szerelmük első idejének emlékeit idézgette a férfi elé: hogyan szökött ki hozzá éjszakánként a csürbe s férje, aki tolvajt sejtített, hogyan lőtt utána egyszer pisztolyával az ablakon át. A golyó még most is ott van a falban. - „Mihelyt megismertelek, olyan szépnek láttalak, mint egy királyfit! - Szeretem a szemed, a hangod, a járásod, a szagod!” - S halkabban tette hozzá: - „Megőrjitesz!”

Gorju mosolygott, a szavak önhittségét simogatták.

Az asszony két keze közé fogta a férfi csipőit, - fejét az imádat önkívületével vetve hátra.

- Drága szerelmem! drága szerelmem! lelkem! életem! szólj: mondd, mit kívánsz? - Pénz kell? Lesz! Nem volt igazam! megbántottalak! bocsáss meg! És rendelj új ruhát a szabónál, igyál pezsgőt, mulass, semmit se bánok, - semmit!

A végső erőfeszítés hangján susogta:

- Még azt a másikat se bánom!... Csak aztán gyere vissza hozzám!

Gorju a nő szájára hajolt; karjával átölelte derekát, hogy el ne zuhanjon. Az asszony dadogott: „Drága szerelmem, drága szerelmem! milyen szép vagy! istenem! milyen szép!”

Pécuchet, állával az árokszél magasságában, mozdulatlanul, lihegve nézte őket.

- Csak semmi gyöngesség! - szólalt meg Gorju, - még lekésném a gyorskocsit! Pedig nagy-szerű kutyahistória készül s én is benne vagyok! - Adj tiz sous-t, hogy pálinkás teát fizethessek a kocsivezetőknek.

Az asszony öt frankot vett ki erszényéből:

- Majd nemsokára megadod! Csak még egy kis türelem! Hiszen a férjemet szél érte, jól tudod! - Ha akarod, elmegyünk a Croix-Janval-kápolnába s megesküszöm neked, szerelmem, a Szent Szüz előtt, hogy feleséged leszek, mihelyt özvegységre jutok!

- Eh, a te férjed sohase hal meg!

Gorju sarkon fordult. Az asszony visszahuzta, válláiba kapaszkodott:

- Hadd menjek veled! Szolgálód leszek! Hiszen kell valaki körülöttem! De ugy-e nem mégysz el? Ne hagyj itt! Inkább meghalok! Ölj meg!

Térdein csuszott tovább s a férfi kezei után kapott, hogy csókolgassa őket. Előbb főkötője esett le, aztán a fésűje, rövid fűrtői szétlázálódtak. Füle körül már öszült a haj. Amint így alulról nézett föl szeretőjére s az megpillantotta a zokogó asszony kivörösödött szemhéjait s földagadt ajkait, hirtelen vad indulat lepte meg. Ellökte a nőt.

- Hátra, vénasszony! Jóccakát!

Castillonné föltápáskodott s letépve a nyakán függő aranykeresztet, Gorju után dobta:

- Nesze! gazember!

Az asztalos már messzi járt, pálcájával csapkodva a fák leveleit.

Az asszony nem sirt. Nyitva maradt szájjal, fénytelen szemekkel, mozdulatlanul állt, kővé váltan a kétségbeeséstől: - nem élőlény volt már, inkább romja önmagának.

Amit itt meglesett, új világ fölfedezéseként hatott Pécuchetre. Micsoda új világ! - tele vakító fényekkel, zilált virágzással, óceánokkal, viharokkal, kincsekkel s végtelen mélyű örvényekkel! A borzalom is lakója volt, - mindegy! Pécuchet ábrándozni kezdett a szerelemről, vágyódott az asszony érzéseire, a férfi csábító varázsára.

Gorjut azonban megutálta s kis hijja, hogy el nem árulta a nemzetőrségen.

Gyűlöletesnek találta ezt a karcsu fickót: milyen kackiásan bodorodnak a fűrtjei, milyen selymes pelyhű a szakálla, milyen hóditó a föllépése! Bezzeg az ő haja!... úgy tapad a koponyájára, mint valami nedves paróka! És a törzse!... gyászos gerenda a lötyögő ruhában! Két szemfoga hiányzott, arckifejezése komor. Igazságtalannak érezte az eget, kitagadott fiú, akit már a barátja sem szeret...

Mert Bouvard minden este elment hazulról. Elgondolta, hogy felesége halála után semmi akadály sem lett volna újabb házasságának s most becézgetnék, háza táját is rendben tartanák. Most már persze öreg az ilyesmire.

És Bouvard nézegette magát a tükörben. De hiszen arca még mindig pirosposzsgás, fűrtjei épp oly hullámosak, mint régen, egy foga sem hullt ki: - s arra a gondolatra, hogy még megtetszhetik valakinek, az ifjúság érzése bizsergette. Bordinné képe merült föl előtte. Hiszen kikezdett vele a nő: először a boglyák tüzvésze alkalmával, másodszor a kertbemutató lakomán, később pedig a muzeumi szavaláskor. És legutóbb három vasárnap is eljött egymásután látogatóba, a neheztelés minden jele nélkül! Meglátogatta tehát az özvegyet, újra meg újra, a csábítás lehetőségét forgatva magában.

Pécuchet viszont, mióta szemébe tűnt a vízmerítő kis cseléd, gyakrabban szóba elegyedett a leánnyal. Mélie a folyosót söpörte, fehérneműt teregetett, a tepsit forgatta, - s Pécuchet nem tudott betelni látásával. Ugy meg volt lepődve ellágyulásától, akárcsak fiatal korában. Lázassá vált és sovárgó, egyre Castilloné képe kísértette, amint Gorjut ölelgeti.

Kikérdezte Bouvard-t, hogy a nőhóditók miként hálózják be áldozataikat.

- Az ember ajándékokat vesz nekik, lakomáztatja őket a vendéglőben.

- Helyes! És aztán?

- Aztán... egyik nő ájulást színlel, hogy így vidd a kanapéhoz, a másik a zsebkendőjét ejti a földre. A legderekabbak nyíltan találkát adnak. - S Bouvard leírásokba ereszkedett, melyek fölizgatták Pécuchet képzeletét, mintha obszcén rajzokat nézegetne.

- Első és főszabály: egy szót se hinni a nőknek! Ismertem néhányat, akik szentek álarca alatt voltak valóságos Messalinák! Mindenek előtt: merész légy!

De mikor a merészség olyan bajos. Pécuchet napról-napra halogatta elhatározását s különben is, Germaine jelenléte bátortalanná tette.

Remélve, hogy a vén cseléd végre is fölmond, agyonterhelte teendőikkel; leszidta, valahányszor részegségen csipte; hangosan célozgatott piszkos voltára, lustaságára. Sikerként Germaine-t elküldték.

Pécuchet fölszabadult!

Mily türelmetlenül várta Bouvard távozásait! Hogy dobogott a szíve, mihelyt az ajtó becsukódott barátja mögött!

Mélie az ablak mellett álló asztalkán dolgozott a gyertyafényben. Olykor fogával tépte el a cérnát, majd hunyorító szemmel fűzte be a tű fokába.

Pécuchet először is azt tudakolta, milyen férfiak tetszenek neki? Talán az olyanok, mint Bouvard? - Egyáltalán nem; Mélie a soványakat szerette. Pécuchet merészebb kérdésre tért át: volt-e már szeretője? - „Soha!”

Közelebb lépett a leányhoz, nézegette finom orrocskáját, keskeny száját, arca gömbölyödését. Bókokat próbált s intette: vigyázzon magára!

Föléje hajolt s Mélie füzőjéből fehér formák integettek, langyos illat csapta meg, amitől hő lepte el az arcát. Egy este ajkaival megérintette a kedves nyakszirt pelyhecskéit s velőig ható remegés járta át. Más alkalommal állát csókolta meg s csaknem beleharapott, olyan jó ízt érzett. A leány visszacsókolta. A szoba nagyot fordult vele, szemei elsötétültek.

Ajándékuul vett egy pár cipőt. Gyakran töltött Méliennek egy-egy pohárka ánizspálinkát...

Hogy megkimélje, korán fölkel, fát aprított helyette, tüzet rakott, sőt odáig vitte a figyelmes-séget, hogy Bouvard cipőit is kitakarította.

Mélie azonban nem ájult el, a zsebkendőjét sem ejtette a földre s így Pécuchet nem tudta, mitévő legyen. A bátor cselekvéstől való félelem csak fokozta vágyódását.

Közben Bouvard állhatatosan udvarolt Bordinnének.

Az özvegy kissé agyonfűzve fogadta, szintjátzó selyemruhájában, mely úgy recsegett, mint holmi lószerszám. Előkelő szemérmességgel babrálta hosszú aranyláncát.

A chavignolles-iakról csevegtek, vagy a „boldogult Bordin ur” került szóba, aki valamikor végrehajtó volt Livarotban.

Az özvegy kérdezősködött Bouvard multjáról, firtatta a „fiatal ur csinyeit”, közbevetőleg vagyoni állapota iránt is érdeklődve, meg hogy mily szálak fűzik Pécuchethez.

Bouvard megcsodálta Bordinné lakását s mikor ebédre is ott maradt, a felszolgálás tisztasága, a konyha kitünősége ragadta el. Pompás zamatu fogások fogyasztása közben, melyet egyenlő időközökben szakított félbe egy-egy pohár burgundi óbor, jutottak a csemegéig s hosszan üldögéltek a kávé mellett. Bordinné kitáguló cimpákkal mártotta a lapos csészébe husos ajkait, melyekre fekete pihék könnyű árnya borult.

Egyizben mély kivágással jelent meg. Vállai megboszorkányozták Bouvard-t. Zsámoly-félén ült a nő előtt s kezeit végigsimitotta a csupasz karokon. Az özvegy megneheztelt. Lovagja nem merészkedett tovább, de képzelete elé hatalmas vonalu, csodás tömörségű gömbölyűségek rajzolódtak.

Egy este, mikor Mélie főztje megfeküdte a gyomrát, a vigasztalódás gyönyörével lépett be Bordinné szalónjába. Igen, itt volna élet az élet!

A lámpa rózsaszín papírral letakart gömbje nyugalmas fényt árasztott. Az özvegy a tűz mellett ült, lába hegye kikandikált a szoknya alól. Egy-két bevezető szó után a társalgás elakadt.

S az asszony ránézett, félig lehunyt pillák alól, szinte epedőn, makacs kitartással.

Bouvard nem bírta tovább! A fényezett padlóra térdelve dadogta: „Szeretem! Legyen a feleségem!”

Bordinné hevesen vett lélekzetet, majd egyszerű közvetlenséggel felelte, hogy Bouvard ur bizonyára tréfál. Az emberek föltétlenül mulatnának a dolgon s ez rossz volna. A vallomás váratlan és meghökkentő.

Bouvard erősítgette, hogy nincs szükségük senki fia beleegyezésére! „Mi akadály lehetne? Talán a kelengye? Hiszen a fehérnemünk betűjele ugyanaz, egy *B* betű! Közös monogrammba fonjuk a nevünket!”

Az özvegynek tetszett az érv. De bizonyos fontos ügy miatt nem nyilatkozhatik a hónap vége előtt. Bouvard fölnyögött.

Bordinné oly kedves volt, hogy hazakisérte, - Marianne fedezete alatt, aki a lámpást vitte.

A két barát eltitkolta egymás előtt szerelmét.

Pécuchet mindvégig homályban akarta tartani a kis cseléddel szőtt viszonyát. Ha Bouvard mégis szembeszállna vele, kész volt elköltözni választottjával, akár Algirba is, ahol olcsóbb az élet! De csak ritkán gondolt efféle lehetőségekre: fülíg szerelmesen eszébe se jutottak a következmények.

Bouvard a muzeumot akarta nászi szobává átalakítani. Ha Pécuchet akadékoskodik, át fog hurcolkodni leendő feleségéhez.

A következő hét egyik délutánján ismét együtt volt imádottjával, az özvegy kertjében. Már nyiladoztak a rügyek s a felhők közt nagy kék foltok tűntek elő. Bordinné ibolyákért hajolt le, aztán átnyújtotta a virágokat.

- Üdvözlje Bouvardné önagyságát!

- Hogyan! Igaz volna?

- A legnagyobb mértékben!

Karjaiba akarta zárni, a nő ellenkezett: „Micsoda ember!” - Majd elkomolyodva közölte Bouvard-ral, hogy nemsokára nagy szivességre kéri meg.

- Mondhatnék-e nem-et?

- Házassági szerződésüket a jövő csütörtökön fogják aláírni.

Senkinek sem szabad tudni a dologról, egészen az utolsó pillanatig!

- Rendben!

Bouvard távozott. Szemei az égen kalandoztak; virgoncnak érezte magát, mint egy őzike.

Pécuchet ugyanannak a napnak reggelén tette föl magában, hogy vagy meghal, vagy része lesz a kis lány kegyeiben s lekísérte Méliet a pincébe, remélve, hogy a sötétben megjön a bátorsága.

A kis cseléd már többször is vissza akart indulni, de Pécuchet tartóztatta: üvegeket számláltatott vele, léceket válogattak, a hordók fenekét kopogtatták. Sokáig tartott a dolog.

A leány szemközt állt Pécuchet-vel, a világítólyukból fény tűzött lesütött szemhéjaira, kissé félrehuzott szájára.

- Szeretsz? - kérdezte Pécuchet hirtelen nyerseséggel.

- Igen, szeretem önt!

- Hát akkor lássuk, bizonyítsd be!

S balkarját ölelésre tárva, másik keze az ingváll kapcsait bontogatta.

- Bántani akar?

- Dehogy, angyalom! Ne félj!

- Ha Bouvard ur megtudja...

- Nem szólok neki semmit! Légy nyugodt!

Mögöttük rőzsehalom állott. A leány ráhanyatlott, ingéből kibuggyanó keblekkel, fejét hátraejtve. Arcát eltakarta egyik karjával. Bárki más észrevette volna, hogy már van némi gyakorlata.

Nemsokára megjött Bouvard; ebédidő volt.

Csöndben étkeztek; mindegyikük félt, hogy el találja árulni magát. Mélie nyugodt közömbösséggel szolgált föl, mint rendesen. Pécuchet elfordította a szemeit, kerülve a lány tekintetét; Bouvard pedig, a falakat bámulva, szebb jövőről ábrándozott.

A következő csütörtökön dühöngve rontott haza.

- Átkozott nőténye!

- Kicsoda?

- Hát Bordinné!

És elmesélte, hogy bolondjára már majdnem feleségül vette! Most azonban, egy negyedórával ezelőtt, Marescotnál vége lett az egésznek.

Az özvegy ugyanis az „*Écalles*”-t kívánta nászajándéknak, holott Bouvard kijelentette, hogy nem rendelkezhetik a birtokrésszel, lévén az is, mint a tanya, Pécuchet-vel közösen szerzett birtok.

- Persze! - felelte Pécuchet.

- És én olyan bolond voltam, hogy előre megígértem neki, bármit kíván! Hát ezt kívánta! Én persze megkötöttem magam! Ha szeret, ő engedjen!

Az özvegy ellenben dühbe jött, ócsárolta Bouvard külsejét, a potrohát!

- A potrohomat! kérlek alássan!

Pécuchet közben többször kiment, szétvetett lábakkal lépkedve.

- Fáj valamid? - kérdezte Bouvard.

- Hm, igen... fáj...

S becsukva az ajtót, sok kerülgetés után Pécuchet kirukkolt a vallomással. Titkos betegséget észlelt magán.

- Te?

- Én, én!

- Szegény öregem! és kitől kaptad?

Pécuchet még jobban elvörösödött s még halkabb hangon mondta:

- Csak Mélie lehetett...

Bouvard elképedt.

Először is elkergették a leányt.

Mélie ártatlan arccal tiltakozott.

Pécuchet állapota meglehetősen súlyos volt; mivel azonban nagyon szégyelte a csunya esetet, nem mert az orvoshoz fordulni.

Bouvardnak az jutott eszébe, hogy Barberouhoz kell folyamodni.

Részletes leírást küldtek neki a betegségről, hogy közölje valamelyik orvossal, aki levelezés útján kezelhetné. Barberou szorgalmasan eljár a dologban, azt hívén, hogy Bouvard-ról van szó. Vén kujonnak nevezte s gratulált neki.

- Az én koromban, - sóhajtott Pécuchet, - nem szomorú az ilyesmi? Miért is tette velem ezt az a lány!

- Tetszettél neki!

- Legalább szólt volna a bajáról!

- A szenvedély nem okoskodik! - És Bouvard ismét Bordinné miatt kesergett.

Gyakran kapta rajta az özvegyet, amint az „Écalles” szélén áll, Marescot társaságában, vagy Germaine-nel tárgyalva, - mennyi fondorkodás egy maréknyi földért!

- Kapzsi lélek! Itt a magyarázat!

Igy rágódtak csalódásukon, a kis szalónban, a tűznél üldögélve. Pécuchet az orvosságot kortyolgatta, Bouvard pipát pipára szitt, - s a nőkről beszélgettek.

- És mégis, szükség volna rájuk? Furcsa egy szükséglet! Bűnbe sodor, hősiségre lendít, állati sorba aláz! A szoknya poklot takar s egyetlen csókban ott az egész paradicsom! - Turbékoló galambok, csuszva gyűrűző kigyók, karmoló macskák, - tengerek csalfasága, a hold változandósága, - minden közhelyet elmondogattak, ami csak forgalomban van a női nemről.

S az értük való vágyódás szakította meg barátságukat! Megbánás furdalta őket.

- Elég volt a nőkből, ugy-e? Nélkülük fogunk élni!

S meghatódva csókolóztak össze.

Rendbe kell jönni! - s Bouvard, Pécuchet meggyógyulása után, azzal állt elő, hogy a vizgyógymód nagyon jól tenne mindkettőjüknek.

Germaine, akit a lány távozása után rögtön visszafogadtak, reggelenként fölcipelte a fürdőkádat a folyosóra.

S a két derék barát, vademberi meztelenségben, nagy vödör vizet loccsantott egymásra, aztán visszaszaladtak, ki-ki a maga szobájába. A rácskerítésen át sokan látták meg őket, - közbotrányt okoztak.

VIII.

Elégedetten új életrendjükkel, tornázni is akartak, javítani testi erőiket.

Amoros kézikönyvét vették meg s végigfutották képmellékleteit.

Mennyi fiatal fickó! Guggolnak, hátradőlnek, kiegyenesednek, térdet hajlítanak, karjukat szétvetik, öklükkel fenyegetőznek, súlyt emelnek, rudon lovagolnak, kötelekre másznak, trapézeken ugrálnak, - az ügyesség és erő ennyi megnyilvánulása követésre serkentette őket.

Elszomorodtak azonban az előszóban leírt gyakorlóterem nagyszerűségein. Mert nekik sohasem lesz előcsarnokuk a tornaszerek számára, körpályájuk a futógyakorlatokra, medencéjük az uszásra és a „dicsőség ormá”-t sem tudják megszerezni, a harminckét méteres magasságu mesterséges emelvényt.

A kitömött ugróbak is költségesek voltak, le kellett mondaniuk róla. Kertjükben a kidöntött hárs vízszintes gerendául szolgált s mikor már ügyesen tudtak egyik végétől a másikig lépkedni, függőleges rud után néztek, újra fölállítva a spalérfal egyik támaszgerendáját. Pécuchet szerencsésen meg is mászta, míg Bouvard újra meg újra lecsuszott s végre abbahagyta a kísérletezést.

Jobban tetszettek neki a „csontegyenészeti botok”, vagyis azok a seprőnyelek, melyekre két-két kötélrészlet volt erősítve: egyik a hónalj alá, másik a csuklóhoz rögzítve a rudakat. Bouvard órák hosszáig tartotta magán ezt a szerkezetet, fölszegett állal, kidüllesztett mellel, oldalához szorított karokkal.

Súlyzóik nem lévén, a bognár négy kőrisfabunkót esztergályozott számukra, melyek cukorsüvegekhez hasonlítottak, üvegnyakszerű nyéllel. Ezekkel jobbra-balra, előre-hátra kellett lökéseket tenni s mivel igen nehezek voltak, gyakran csusztak ki az ujjak közül, tönkerezéssel fenyegetve a két barát lábait. Ők azonban ragaszkodtak a „perzsa buzogányok”-hoz, sőt, nehogy megrepedjenek, minden este viasszal s rongydarabbal dörzsölték kedvenceiket.

Később árkot választottak. Mikor megfelelőre találtak, fenekére hosszú póznát nyomtak le s ballábukkal lendületet véve, a másik partra szökkentek, aztán újra kezdték. A sík mezőn messziről látni lehetett őket s a falusiak eltűnődtek: mi az isten csudái lehetnek azok a látátháron ugráló valamik?

Az őszi beköszöntével szobatornára adták magukat, de hamar beleuntak. Miért is nincs olyan „rezgetőszék”-ük vagy „gyorskocsiülőké”-jük, amilyet Saint-Pierre abbé talált föl XIV. Lajos idejében? Jó volna tudni a szerkezetét; de ki ismeri? Dumouchel válasza sem méltatta kérdezősködésüket.

Ekkor a sütőházban karhuzós hintát rendeztek be. A mennyezetre két csigát szereltek föl s ezeken átvetve hosszú kötél két szára csüggött lefelé, egy-egy fogózkodó keresztfában végződve. Egyikük lábujjhegyre kapaszkodva nyult fölfelé, másikuk a földnek feszített karokkal tartotta a maga kötélvégét. Majd az első huzta lefelé, testsúlya nehézkedésével, a hintaszárát, miközben a másik, engedve a kötél emelkedésének, fölegyenesedett előrehasaló helyzetéből. Öt percen belül dőlt róluk az izzadság.

Hogy hivek legyenek a könyv utasításaihoz, igyekeztek a kettős kézügyesség megszerzésére, olyannyira, hogy egyideig teljesen mellőzték a jobbkezüket használatát. Tovább mentek: Amoros versek éneklését ajánlja a gyakorlatok ütemezésére s Bouvard és Pécuchet a 9-ik számú himnusz dallamára ropogtatták járásukat: „Ál-dás a jó ki-rály!” - Mellkasuk dögönyözése közben:

„Ba-rá-tim, dics ra-gyog...” - Futólépésre pedig:

A gyors nyulat legyőzzed!

Hagyd el a fürge őzet!

Föl! győzelemre juss!

Fuss! fuss! fuss!

S lihegésükkel szégyenben hagyva bármely vadászebet, föllesküdtek hangjuk pattogásától.

A testgyakorlás egyik külön ága fölöttébb érdekelte őket: az első segélynyújtás ügyességei!

Gyermekekre lett volna szükségük, akiket zsákban tanuljanak elszállítani, - a tanítótól akartak tehát nebulókat kérni. Petit mentegetőzött, hogy a szülők megharagudnának. Erre a sebesültek ápolására vetették magukat. Egyikük ájulást mimelt s a másik targoncán tolta maga előtt, a legóvatosabb kimélettel.

Katonai mászógyakorlatok tekintetében a szerző Bois-Rosé módszerét ajánlotta, arról a kapitányról elnevezve, aki így kuszott föl a fécampi sziklafalra.

A könyvben lévő rajz szerint egy kötél hosszára közepén átcsomózott botokat erősítettek s az egészet a nyitott szín tetejéről függesztették alá.

Rá kellett ülni, jobbra-balra vetett lábakkal, az első keresztfokra s megkapaszkodni a harmadikban. Huzódzkodás következik s a lábak a második fokig emelkednek, amely előbb a mell magasságában foglalt helyet. Most a negyediket ragadjuk meg: új huzódzkodás. És így tovább. A két barát a legképtelenebb csipőficamokat mesterkedte végig, mégsem sikerült a második fokig sem jutniuk.

Talán könnyebb lenne a falrovátkákon való fölkapaszkodás, ahogy Bonaparte katonái rohanták meg Fort-Chambray-t? Erre a célra Amoros tornatermében külön toronyépítmény szolgált.

Esetleg a bedőlt kerti fal helyettesíthetné... Megpróbálták a rohamot.

Bouvard azonban, tulságosan gyorsan rántva ki lábát az egyik üregből, félni kezdett és megszédült.

Pécuchet szerint rossz módszerrel kísérleteztek: elhanyagolták az ujjperecek edzését, - vissza kell térniük az elemi gyakorlatokhoz.

Bouvardnak azonban hiába beszélt. Végre is, dölyfös elbizakodottságában, egyedül tért át a falábon való lépegetésre.

Ugy érezte, hogy a természet is erre teremtette s azonnal a magasabbik fajta póznát választotta, melynek talpnyugtatója négy lábnyi magasságban volt a földtől. Egyensúlyba helyezkedett s öles lépésekkel mérte végig a kertet, mint valami óriási, sétálgató gólya.

Bouvard az ablakból nézte: Pécuchet egyszerre csak ingadozni kezdett s bezuhant a bab közé, melynek összezuzódó ágai enyhítették a bukás hevesességét. Fölszedték: trágyás rögök borították, orra vérzett, arca fakó volt. Azt jajgatta, hogy sérvet kapott.

Hiába, a torna nem való már az ő korukban lévő emberekhez... Abbahagyták tehát, a balesektől félve mozdulni sem mertek, csak ültek egész nap a muzeumban, új foglalatosságokról ábrándozva.

A hirtelen változás megártott Bouvardnak. Elnehezedett, étkezések után bálnamódra szuszogott, sóványodni akart, kevesebbet evett, legyöngült.

Pécuchet szintén „letört”-nek érezte magát, bőrét szuró viszketések bizsergették, torkában kiütések mutatkoztak.

- Ennek nem jó vége lesz, - mondogatta.

Bouvard azt sütötte ki, hogy a fogadóból hoz valami jóféle spanyol bort: megkenni egy kicsit a rozoga gépezetet.

Mikor kifelé igyekezett a fogadóból, Marescot irnokával találkozott, aki három emberrel egy nagy diófa-asztalt vitt haza Beljambe-nak, mondván, hogy a jegyző ur köszönteti szépen, az asztal kitűnően bevált.

Igy ismerkedett meg Bouvard az új divattal, az asztaltáncoltatással. A jegyzőbojtár előtt gunyosan nyilatkozott.

Igen ám, de Európa-szerte, sőt Amerikában, Ausztráliában, még az Indiákon is, millió meg millió ember tölti el életét azzal, hogy az asztalokat táncra bírja. Fölfedezték, hogyan lehet jövődőt mondatni kanárimadarakkal, hangversenyt rendezni hangszerek nélkül, csigabigák útján üzenetet váltani. A sajtó, komoly terjesztőjévé szegődve e hazug kitalálásoknak, csak öregbítette olvasói hiszékenységét.

A kopogó szellemek először a de Faverges kastélyában szálltak meg, onnan lepték el utóbb az egész községet s főleg a jegyző tett föl nekik kérdéseket.

Megütközve Bouvard kételkedésén, meghívta a két barátot egy asztaltáncoltató estére.

Hátha kelepce az egész? Bordinné is ott lehet! Csak Pécuchet ment el.

Megjelentek: a polgármester, az adóbeszedő, a kapitány, néhány polgár a feleségével, Vaucorbeilné, s csakugyan: Bordinné is! Azonkívül Marescotné régi házvezetőnője is részt vett: Laverrière kisasszony, aki kissé kancsal teremtés volt s ősz tincsei csigákba sodorva csüngtek vállaira, az 1830-ik év divatja szerint. Egyik karszékből egy párisi unokafivér ült, akinek kék ruhája és szemtelen modora volt.

A két bronzlámpára, a ritkaságokat emelő polcokra, a zongorán heverő cifra címképű hangjegyekre, valamint a roppant keretekbe foglalt aprócska vízfestményekre mindenha csudálattal bámult egész Chavignolles. Ezen az estén azonban minden szem a mahagóni asztal felé fordult: alig várták a próbát s az asztal, mint fontos, titkokat rejtő lény állt előttük.

Tizenkét vendég foglalt helyet körülötte, előrenyújtott kézzel, kis ujjaikkal érintkezve. Csak az óra ketyegése hallatszott. Az arcokon mélységes figyelem tükröződött.

Tíz perc múlva egyesek panaszkodni kezdtek, hogy zsibbadás állt a könyökükbe. Pécuchet kényelmetlenül érezte magát.

- Ön tolja az asztalt! - szólt oda a kapitány Foureau-nak.

- Dehogysis!

- De igen!

- De hova gondol!

A jegyző csendesítette le a szóváltást.

A fülek erőlködtek s mintha reccsenést hallottak volna. - Képzlődés! Semmi sem mozdult.

Pedig a minap, mikor Lisieux-ből belátogattak Aubert-ék és Lormeau-ék s egyenesen a Beljambe asztalát kérték kölcsön, minden olyan kitűnően ment! Ez az asztal ellenben makacs-kodik... Miért?

Bizonyára a szőnyegben akad meg... Átvonultak tehát az ebédlőbe.

Ezuttal egy egylábu asztalt választottak s Pécuchet, Girbal, Marescotné meg Alfréd ur, az unokafivér, ülték körül.

A széles asztalka lábán kerekék voltak: gurulni kezdett, jobb felé. A résztvevők, ujjaikat mereven tartva, követték az elmozdulást s a butor még két fordulatot tett. Álmélkodtak.

Alfréd ur fennhangon kérdezett:

- Szellem, milyenek találod az unokanővéreket?

Az asztal, lassan himbálózva, kilencet koppantott.

A betűket jelentő koppanásokat egy táblázatról olvasták le: a kilenc ütés értelme „bájos” volt. Brávó-kiáltások hangzottak föl.

Ezután Marescot hívta a szellemet s hogy Bordinnét tréfálja meg, az özvegy pontos életkorára tette föl a kérdést.

Az asztalláb ötször emelkedett föl.

- Hogyan? Öt éves? - kiáltotta Girbal.

- Az évtizedek elhanyagolandók, - felelte Foureau.

Az özvegy kinosan mosolygott.

Négy következő kérdés válasz nélkül maradt, mert a betűjelzés nagyon szövevényes volt. Persze, az asztalnál többet érne a könnyebben kezelhető kopogólemez, amelyet Laverrière kisasszony szokott használni, aki ennek a segítségével gyűjtötte albumába XII. Lajos, Clémence Isaure, Franklin, Jean-Jacques Rousseau és mások közvetlen kinyilatkoztatásait! Ilyet az Aumale-utcában lehet vásárolni. Alfréd megígérte, hogy majd küld egyet, aztán a házvezetőnőhöz fordult:

- No, most még egy negyedóráskáig zongorázunk! Jó? Mazurkát kérnék...

Két, erősen leütött akkord zendült föl. Alfréd átfogta unokanővére derekát, tovalejtett vele, aztán vissza. A lengő szoknya surolta az ajtókat s friss légáramot csapott az arcokba. Marescotné hátravetette a fejét, táncosa ölelőre hajlította a karját. Megcsudáltak a hölgy bájos mozdulatait s a lovag világfias könnyedségét. Pécuchet nem várta be a cukros süteményeket; hazavonult, az est élményeitől elkábultan.

Hiába ismételte: „De ha mondom, hogy láttam! Láttam!” - Bouvard kétségbevonta a tényeket, mindazáltal beleegyezett, hogy ő is végezzen kísérleteket.

Két hétig egész délutánokat üldögéltek át, szemközt egymással, asztalukra helyezett kezekkel, majd kalapot, kosarat, tányérokat vettek elő. Egyik sem mozdult.

A táncoló asztalok tüneménye mindazáltal kétségtelen. A tömeg szellemek művének tartja, Faraday az idegmunka átvitelének, Chevreuil öntudatlan erő kifejtésnek. Vagy talán, mint Ségouin véli, a résztvevők együttléte jár bizonyos eredő lendülettel, valamely delejes kiáramlással?

Pécuchet eltűnődött ezen a magyarázaton. Előszedte könyvtárából Montcabère „Magnetizáló vezérfonalá”-t, figyelmesen átolvasta s Bouvard-t is beavatta az elméletbe.

Minden élő test fölfogja s továbbadja az égitestek befolyását. Olyasmi ez, mint a mágnesvas ereje. S ennek az energiának az irányításával betegeket is gyógyíthatni, - ime a főelv! A tudomány, Mesmer óta, nagyot haladt, - a fődolog azonban továbbra is a fluidum átvitele, kézvonások végzése, melyek elsősorban altató hatásuk.

- No jó, altass el! - szólt Bouvard.

- Nem lehet! - felelte Pécuchet, - a delejes hatás fölvételéhez és továbbadásához föltétlenül szükséges a hit!

Nézegette Bouvard-t:

- Pedig milyen kár!

- Hogy-hogy?

- Igen, mert ha akarnád, egy kis gyakorlattal a legkitünőbb delejező lehetnél!

Mert Bouvard-ban megvolt minden kellék: megnyerő, rábeszélő hang, tekintélyes termet, biztos szellemi fölény.

Bouvardnak hízelt ez a megállapítás. Titokban belemerült Montcabère-be.

Egy este aztán hanyagul odaszólt Germaine-nek, akinek gyakran voltak süketséggel járó fülzugásai:

- Próbáljuk meg a delejezést!

A cseléd nem ellenkezett. Bouvard szembe ült vele, kezébe vette Germaine hüvelykujjait s merőn bámult betegére, mint aki egész életében ezt csinálta.

A jó asszony, lábmelegítő fazekával a talpai alatt, bóbiskolni kezdett. Szemei lecsukódtak s szép csöndesen horkolásba fogott. A két barát teljes óráig figyelte, végre Pécuchet halkan megkérdezte:

- Mit érez?

Fölébredt.

Idővel kétségkívül megjön a tudat megvilágosodása is!

Sikerüktől nekibátorodva, nagy lendülettel kezdték újra orvosi gyakorlatukat. Kezelték Chamberlant, a bordafájós egyházfit, Migraine-t, az ideges gyomorbajban szenvedő köművest, Varin anyót, akinek a kulcsontja alatt támadt daganatot hustapaszokkal kellett érlelni, Lemoine-t, a kocsmák körül lődörgő köszvényes öreget, továbbá egy tüdővészest, meg egy féloldali hűdéses beteget s még sok más. Náthát és fagyást is gyógyítottak.

A betegség megállapítása után összenéztek: milyen kézvonások alkalmazandók, nagy vagy kis hullámvonalak-e, föl- vagy lefelé ívelők, hosszantiak, átlósak, két, három vagy éppen öt ujj igénybevételeivel? Ha egyikük elfáradt, a másik folytatta. Hazatérve bevezették megfigyeléseiket a kezelési naplóba.

Kenetes hókus-pókuszaik nagyon tetszettek. Főleg Bouvard-t szerették s híre Falaise-ig is eljutott, miután meggyógyította Borbálát, Barbey apónak; a veterán hosszujáratu hajóskapitánynak leányát.

Borbála úgy érezte, mintha szöget vertek volna feje hátulsó részébe, rekedt hangon beszélt, napokon át koplalt, majd mohón falt gipszet és szenet. Ideges rohamai zokogással kezdődtek, könnyáradattal végződtek. Már végigpróbáltak vele a herbateáktól az égetőszerekig mindent, végre, agyonfáradva, elfogadta Bouvard ajánlkozását is.

Bouvard, miután kiküldte a szolgálot s elreteszelte az ajtót, dörzsölni kezdte a lány hasát, a petefészek táját nyomogatva. A páciens sóhajokkal és ásítózással jelezte, hogy jól érzi magát. Bouvard az orr fölső töve fölé illesztette ujját, a két szemöldök közé s Borbála azonnal elernyedtt. Ha karjait fölemelték, visszahulltak; feje úgy maradt, ahogy Bouvard igazította. Félig lehunytt pillái görcsösen rebegtek s alattuk lassan fordultak oldalt a szemgolyók, hogy a sarkokban megmerevedve akadjanak föl.

Bouvard megkérdezte: fáj-e valamije? Nemmel felelt. Mit érez hát? Meg tudja különböztetni teste belső részeit.

- És mit lát?

- Egy férget.

- Mivel lehetne elpusztítani?

A leány összeráncolta a homlokát:

- Mindjárt... nem... nem tudom...

A második altatásnál csalánlevest rendelt magának, a harmadiknál macskagyökeret. Rohamai enyhültek, elmaradtak. Igazi csuda volt.

Másoknál viszont nem vezetett eredményre az orrtő megérintése. Hogy előidézzék az alvó-állapotot, a két barát Mesmer-féle battériákat akart fölszerelni. Pécuchet már össze is gyűjtött némi vasreszeléket s kiöblített vagy husz palackot, mikor egyszerre csak gondolkodóba esett. Női betegek is lehetnek!

- S mit csinálunk, ha dühös szerelmi rohamot kapnak?

Bouvard ezzel nem törődött volna, azonban pletykák, sőt zsarolások következhetnének, ajánlatosabb volt tehát lemondani erről a módszerről. Megelégedtek egy üveg cimbalomocskával, melyet magukkal vittek a lakásokba, a gyermekek nagy örömére.

Mikor egyszer Migraine rosszabbul lett, hozzá siettek. A kristályos hangok gyötörték a beteget, de Deleuze rendelése szerint nem szabad megijedni a tiltakozásoktól: a zene tovább szólt.

- Elég! elég! - kiáltotta Migraine.

- Türelem! - ismételte Bouvard.

Pécuchet gyorsabban ütögette az üveglemezeket: a hangszer zengett s a szegény beteg ordított. A lármára egyszerre csak megjelent az orvos.

- Mi az? már megint maguk! - kiáltotta, dühösen, hogy mindig betegeinél kapja őket.

Kifejtették delejező módszerüket. A doktor mennydörgött a magnetizmus ellen, amely csupa szélhámosság s amelynek minden sikere csak képzelődésből ered.

De hiszen állatokat is lehet delejezni! Montcabère legalább erősen állítja s Fontaine-nek sikerült is magnetizálni egy nőtény oroszlánt. Oroszlánjuk nem volt, de a véletlen révén másfajta állattal kísérletezhettek.

Másnap reggel hat órakor ugyanis béres szaladt értük a majorból, ahol egy tehén kinlódott.

Odasiettek.

Az almafák virágjukban álltak s az udvar füve gőzölt a fölkelő napban. Az itatógödör szélén, félig letakarva, bőgött a tehén, dideregve a rázuditott vedrek vizétől. Roppantul földagadva, vizilóhoz hasonlított.

Kétségkívül mérges fűbe harapott, a lóherésben legelészve. Gouy apó és anyó kétségbe voltak esve, mert az állatorvos nem jöhetett, a bognár pedig, aki értett a ráolvasáshoz, kényelmeskedett a megjelenésben. Az uraságoknak híres könyvtáruk lévén, bizonyára tudnak valami bűvös titkot!

Föltürve kabátujjaikat, elhelyezkedtek, egyik a szarvak előtt, másik a tehén faránál. Nagy belső erőlködések s viharos karlendítések közt tárták szét ujjaikat, hogy fluidummal árásszák el az állatot, miközben a bérlő, a bérlőné, a béres és a szomszédok csaknem rémülten bámulták őket.

A beteg pára hasából hangzó szörtyögő zaj rotyogássá erősödött a belekben: a tehén szelet eresztett. Pécuchet megszólalt:

- Ajtó nyílt a megkönnyebbülésnek, talán remélhetünk!

A megkönnyebbülés végbement, a remény sárga anyagok képében vált valóra, melyek lövedék sebességével robbantak egy dézsába. A szorongó szívek fölszabadultak, a tehén oldala lelappadt. Egy óra múlva nem volt többé baj.

És ez kétségkívül nem lehetett a képzelődés eredménye! A fluidumnak tehát igenis különös ereje van. Össze lehet sűriteni bizonyos tárgyakba, ahonnan aztán ha el is vezetünk belőle, mégsem apad. Ily módon nem is kell személyesen járnunk-kelnünk. Ezen elv alapján a két barát mindenféle delejezett holmit küldött szét betegeinek: játékpénzeket, zsebkendőket, magnetizált vizet és kenyeret is.

Utóbb, tanulmányaik folyamán, abbahagyták a kézvonásokat s Puységur módszerére tértek át, ahol a delejező személyét odvas fa helyettesíti, kötéllel áthurkolt ócska tönk.

Züllött telkük egyik körtefája, mintha egyenesen ily föladatra várt volna! Többszörösen körülölegették, hogy átjárja az áram. Alája padot állítottak. Ezen üldögéltek egymás mellett a páciensek s az eredmény oly kitűnő volt, hogy Vaucorbeil megsemmisítése céljából meghívták egy „séance”-ra az orvost, a környék összes előkelőségeivel egyetemben.

Senki sem maradt el.

Germaine fogadta őket a kis szalonban s „engedelmet kért”: az uraságok mindjárt jönnek.

Olykor-olykor csengetés hallatszott. A betegek voltak, akiket a cseléd másfelé vezetett be. A vendégek könyökükkel mutogattak a poros ablakokra, a falburkolat faltjaira, a pattogzó festésre; - a kert is siralmas képet nyújtott. Csupa kiszáradt fa! A gyümölcsös falán két lécs próbálta takarni a rést.

Pécuchet megjelent:

- Parancsoljanak, uraim!

S a háttérben, az Édouin-körtefa alatt, egymás mellett ülő alakok tűntek föl.

Chamberlan, beretvált, papos arcával, reverendaszerű kabátjában, kerek fejbúcsipkában, megmegremegett az oldalát szagató kinoktól. Mellette a gyomrafájós Migraine vágott keserves fintorokat. Varin anyó többszörösen körülcsavart kendővel takarta el daganatát. Lemoine apó, mezitlen lábára huzott papucsokban, térdhajlása alá csusztatta mankóit. Borbála, vasárnapiasan kiöltözve, rendkívül sápadt volt.

A fa másik oldalán ültek a többiek. Egy albinóképű asszony gennyes nyakmirigyeit törölgette. Mellette fiatal lányarc tűnt el félig, nagy kék szemüvegek mögött. Merevvé görbült gerincű aggastyán következett, önkénytelen rángásaival meg-meglökve Marcellt, a rongyos zekéjű, agyonfoldott nadrágu hülyét, akinek rosszul összenőtt nyulajka alól kilátszottak metszőfogai s roppant keléstől dudoros arcát rongyok foglalták keretbe.

Mindegyik beteg egy-egy zsinegvéget szorongatott, melyek a fáról csüngtek le. A madarak énekeltek, meleg pázsitillat áradt a levegőben. Az ágak közt áttűzött a nap. A vendégek a mohán lépegettek.

A páciensek azonban elalvás helyett kerekre nyitották a szemüket.

- No, ez eddig nem valami érdekes! - jegyezte meg Foureau. - Csak kezdjék el, én egy pillanatra távozom.

Mikor visszajött, uj Abd-el-Kader füstölt szájában, a pipás ajtó utolsó maradványa.

Pécuchet kitűnő delejezőfogásra emlékezett. Sorra szájába vette betegek orrát s beszívta lélekzetüket, hogy így vezesse magába az elektromosságot. Közben Bouvard a fát ölelgette, a fluidummennyiség megnövelése céljából.

A kőműves csuklásai félbeszakadtak, az egyházfi kevésbé rángatózott, a meredtgerincű sem lökdösődött tovább. Most már közelükbe lehetett lépni, próbákat tenni velük.

Az orvos érvágó pengéjével Chamberlan füle alá karcolt. Gyöngye rázkódás jelentkezett. A többiek nyilvánvalóan érzékenyek maradtak, a köszvényes fölkiáltott. Borbála azonban álmodó arccal mosolygott, miközben a vérszalagocska végigfolyt állkapcsán. Foureau, személyesen akarva kísérletezni, az érvágókés után nyult, mivel azonban az orvos ellenszegült, ujjjaival csipett bele, jó erősen, a betegbe. A kapitány tollpihével csiklandozta orrlíkait, az adószedő gombostűt akart szurni a bőre alá.

- Ugyan, hagyják már! - szólt Vaucorbeil, - végre is, nincs semmi különös az egészben! Hisztérika! Az ilyeneken az ördög se tud eligazodni!

- Ez a másik, - mutatott Pécuchet Viktóriára, a skrofulás asszonyra, - valóságos orvos! Fölismeri a betegségeket s orvosságot rendel rájuk.

Langlois égett a vágtyól, hogy megkérdezze hurutja felől, de nem merte. Coulon bátrabb volt s érdeklődött, mi lenne jó a csúza ellen?

Pécuchet a Coulon jobbát Viktória baljába helyezte. Az alvó nő, lehuny szemekkel, gyengén kitüzesedett arccal, remegő ajkakkal tördelte a szokat s végre „valum bécum”-ot rendelt.

Valamikor a bayeux-i gyógyszertárban szolgált. Vaucorbeil ebből kikövetkeztette, hogy alkalmasint „album graecum”-ot akart mondani, amit a patikában láthatott fölírva.

Aztán Lemoine apót szólította meg, aki, Bouvard szerint, tömör testeken át is látja a tárgyakat.

Az öreg régente iskolamester volt s iszákosságba süllyedt. Arcát zilált fehér haj körítette s a fának dőlve, nyitott tenyerekkel, királyi mozdulatlanságban aludt a zuhogó napfényen.

Az orvos kétszeresen összehajtott nyakkendőt kötött Lemoine szemeire s Bouvard, ujságlapot tartva elé, parancsolón szólt rá:

- Olvasson!

Az öreg lehajtotta a homlokát, rángatta arcizmait, majd fejét hátravetve sillabizált:

- „Az-al-kot-mány-ba-rát-ja!”

Szép, szép! De hát egy kis ügyességgel minden köteléket arrább lehet csusztatni!

Az orvos ellenkezései dühbe sodorták Pécuchet-t. Merészen vágta ki, hogy Borbála képes megállapítani, mi történik e percben az orvos lakásában!

- Jó! - felelte Vaucorbeil.

S óráját előhuzva:

- Mit csinál most a feleségem?

Borbála sokáig habozott, majd fanyar hangon felelte:

- Hogy mit?... Igen, már tudom!... Szalagokat varr egy szalmakalapra!

Vaucorbeil lapot tépett ki noteszből s levelet firkantott, mellyel Marescot segédje készségesen rohant el.

A séance-nak vége volt, a betegek elmentek.

A két barát végeredményben nem aratott sikert. Talán a hőmérséklet okozta, vagy a dohány-szag, vagy Jeufroy tisztelendő ur esernyője, melynek rézdrótjai akadályoztatták a fluidum szabad áramlását?

Vaucorbeil a vállát vonogatta.

Mindazáltal nem akarta kétségbevonni Deleuze, Bertrand, Morin, Jules Cloquet jóhiszeműségét. Már pedig ezek a kitünőségek határozottan állítják, hogy sok elaltatott beteg jószolt meg eseményeket, vagy állt ki, fájdalom nélkül, súlyos műtéteket.

A pap még csudálatosabb történeteket beszélt el: Egy hittérítő olyan brahmánokat látott, akik fejfelé mentek át egy bolthajlás ivén. A tibeti dalai-láma saját beleit metszi föl, azokból jósol.

- Tréfálni tetszik? - kérdezte az orvos.

- Semmiképpen!

- De kérem! Ilyen képtelenséget!...

S a beszélgetés elkalandozott, ki-ki külön történetekkel állván elő.

- Nekem, - mondta a fűszeres, - volt egy kutyám, amely mindannyiszor beteg lett, ha a hónap pénteki nappal kezdődött.

- Mi tizennégyen voltunk testvérek, - vette át a szót a békebíró. - Tizennegyedikén születtem, tizennegyedikén házasodtam s a nevemnapja is tizennegyedikére esik! Ezt magyarázza meg valaki!

Beljambe akárhányszor előre megálmodta a másnap hozzá szálló vendégek számát. Petit elmesélte Cazotte vacsorájának anekdotáját.

Most a plébános megjegyezte:

- Miért ne lássunk mindezekben egyszerűen...

- Démonokat, nemde? - vágott közbe Vaucorbeil.

A pap, felelet helyett, bólintott.

Marescot a delphi-i Pythiáról beszélt.

- Kétségkívül a kigőzölgések...

- Püff neki! most meg már a kigőzölgések!...

- Én elfogadok bizonyos fluidumot, - folytatta Bouvard.

- Amely nervoso-siderális! tette hozzá Pécuchet.

- De bizonyítsák be, mutassák meg a fluidumjukat! Különben is ez az elmélet már kiment a divatból, higyjék el!

Vaucorbeil arrább ment, árnyékosabb helyre. A többiek követték.

- Ha azt mondjuk egy gyereknek: „Farkas vagyok, megeszlek!” - a gyerek csakugyan farkasnak fog képzelni s félni fog: szavak útján kikényszerített lelkiállapot. Az elaltatottak éppen így fogadnak el bármely különös parancsot. Azonban csak emlékeznek, maguktól nem találhatnak ki semmit! Engedelmeskednek s csak testi érzékléseik vannak gondolkodás helyett. Ily módon bűnökre lehet rábírní őket s becsületes emberekből vadállatok és emberevők válhatnak.

Mindenki Bouvard-ra és Pécuchet-re nézett: tudományuk veszélyt rejt a társadalomra nézve!

Marescot bojtárja visszaérkezett a kertbe, Vaucorbeilné feleletét lobogtatva.

A doktor föltörte a pecsétet, elsápadt s végre hangosan olvasta:

„Szalagokat varrok egy szalmakalapra.”

Elképedésük miatt nevetni sem tudtak.

- Eh, a körülmények véletlen találkozása! Ez nem bizonyít semmit!

S mivel a két delejező ragyogott a diadaltól, az orvos még visszafordult a kapuból:

- Hagyják abba! veszélyes multság az efféle!

A plébános az egyházfival ment s keményen pirongatta:

- Megbolondult? Engedélyem nélkül ilyesmit! Hiszen az Egyház is tiltja!

A vendégek elszéledtek. Bouvard és Pécuchet a szőlősdombon beszélgetett még a tanítóval, mikor a gyümölcsösből Marcel tört elő, állkendő nélkül, dadogva:

- Meggyógyultam! meggyógyultam! Jó bácsikák!

- No jó! de most már eredj! hagyj békén bennünket!

Petit, a haladás embere, földhözragadtnak, nyárspolgárinak találta az orvos érvelését. A tudomány is a gazdagok kiváltsága lett, a népet kizárták belőle. Pedig itt az ideje, hogy a középkor ósdi analizisére széles, friss lendületű synthézis következzen! Az igazságot a szívnek kell diktálnia! A tanító spiritisztának vallotta magát s több ily tárgyú könyvet ajánlott, melyek, ha bizonyára fogyatékosak is, mégis új hajnalt jelentenek.

Meghozatták a könyveket.

A spiritizmus dogmái szerint az emberi faj egyre javul, mert a sors eleve így rendelte. A föld lassanként mennyországgá változik! A tanítót elbűvölte ez az elmélet, mely, noha nem szegődik a katholicizmushoz, magáénak vallja szent Ágostont és szent Lajost. Sőt Allan-Kardec eme szentektől eredő kinyilatkoztatásokat is közöl, melyek a kor eszméinek színvonalán állanak. A spiritizmus, amellet, hogy igen gyakorlati és jótékony, felsőbbrendű világokat tár föl előttünk.

A halál után, a gyönyörben égő szellemek fölemelkednek ezekbe a felsőbb régiókba. Olykor azonban visszaereszkednek a földre, ahol butorokat recsegtetnek, résztvesznek szórakozásainkban, élvezik a természet szépségeit s a művészetek adta örömeit.

Vannak aztán köztünk emberek, akiket ugynevezett asztráltölcsérrel áldott meg a sors, vagyis egy hosszú csővezetékkel, mely koponyájuk hátulsó részén emelkedik a hajfűrtök közül egész a bolygóig: ezek a Saturnus-beli szellemekkel is cseveghetnek. Így a megfoghatatlan dolgok is érzékelhetők s a földről a csillagokig, a csillagokból a földre, örökös a járás-keles, a helycsere, az üzengetés.

Pécuchet keble elcsapongó vágyaktól feszült s Bouvard éjszakánként azon kapta, hogy ablakának dőlve szemléli a szellemektől népes, ragyogó végtelenséget.

Swedenborg bejárta ezeket a tereket! Egy évnél rövidebb idő alatt fölkutatta a Vénuszt, Marsot, Saturnust s huszonháromszor járt a Jupiteren. Mi több, Londonban látta Jézus Krisztust, szent Pált, szent Jánost, Mózeszt, sőt 1736-ban az utolsó ítéletet is végignézte!

Tőle valók az égi tájak leírásai.

Ott is virágok, paloták, piacok és templomok vannak, akárcsak nálunk.

Az angyalok, - valamikor emberek! - gondolataikat papirlapokra jegyzik, háztartási dolgokról, a szellemi anyagvilág tárgyairól beszélgetnek, az egyházi teendőket viszont azok látják el, akik földi életükben a Szentírást buvárolták.

A pokolban undok bűz között csupa silány viskó, mindenféle ocsmányságok, áporodott mocsarak, züllött ruhájú népség.

Pécuchet agyongyötörte magát, csakhogy valami szépet érezhessen ki ezekből a kinyilatkoztatásokból. Bouvard egy hülye agyvelő lázálmainak mondta őket. Az ilyesmi tulmegy a természet korlátain! De hát hol vannak ezek a határok? S a következőket okoskodták végig:

Szemfényvesztők egész tömegeket elvakíthatnak, szenvedélyes emberekről másokra is átcsap az indulat: de lehetséges-e, hogy a pusztá akarát befolyásolhassa a tehetetlen anyagot? Egy bajor ember állítólag éresre tudta kényszeríteni a szőlőt, Gervais új életre keltett egy napraforgót s Toulouse-ban él valaki, aki még a felhőket is szétkergeti.

Talán van valami közvetítő substancia köztünk és a világ tárgyai közt? Lehet, hogy éppen az ujonnan föltételezett, nem érzékelhető, villamosságszerűnek képzelt *od* ez a substancia! Ennek a kiáramlásaival megmagyarázhatjuk a fénytűneményeket, melyeket a delejezettek látni vélnek, a temetők bolygótűzeit, a kísérteti jelenéseket.

Az utóbbiak ily módon nem a képzelgés termékei s mindaz a sok különös képesség, melyről a „megszállottak” és alvajárók ismeretesek, fizikai okokból vezethető le.

Van tehát, - bármily eredetű is, - van valamely, az egész világot átjáró titkos hatóanyag. Ha ezt leigázhatnók, feleslegessé válnék minden erőfeszítés és időpazarlás. Századok művét végezhetnők el egy pillanat alatt, minden csudát megtehetnénk s kényűnkre igazgathatnók a világegyetemet.

A mágia az emberi szellem eme örök vágyából sarjadt. Nem teljesen hazugság, noha kétségkívül erősen túlozták jelentőségét. Tény, hogy Keleten csudákat művelnek általa a beavatottak. Minden utazó tud erről s Dupotet a Palais-Royalban ujjja közelítésével téríti ki a delejezett tűt.

Hogyan lehetne mágussá válni? Eleinte örülségnek tartották, de az ötlet egyre visszatért, kinozta őket s végül engedtek ingerének, azt színlelve, hogy mulatnak a dolgon.

Elengedhetetlen az előkészítő életrend!

Izgékonyságuk fokozására éjszaka voltak fönn, böjtöltek s Germaine médiumi képességeit azzal akarták finomabbá tenni, hogy adagolva kapott enni. Az öreg nő itallal kárpótolta magát s a sok pálinkakortyolástól rohamosan alkoholistává súlyedt. Éjjelenként fölriadt gazdáinak a folyosón kongó sétájától s lépteiket összezavarta saját füle zugásával, meg a falakban elképzelt szellemek hangjaival. Egy reggel, mikor a szitát vitte le a pincébe, úgy látta, hogy tüzet fog s ettől kezdve rosszabbul lett; végül azt hitte, hogy gazdái megboszorkányozták.

Bouvard és Pécuchet, hogy vízióik legyenek, kölcsönösen nyomogatták nyakszirtjüket, nadragulyás zacskókat szagolgattak s végül mágusi szelencét is hordtak, vagyis egy apró skatulyát, melyből szögekkel kivert apró bunkó dudorodik elő s melyet a szív fölött kell őrizni, a mellre lecsüggő szalagon. Semmi eredmény! Áttérhettek a Dupotet-féle varázskörre.

Pécuchet szénnel fekete karikát kent a földre, hogy körülzárja az „állati” szellemeket, melyek így segíteni kényszerülnek a „környező” szellemeknek. Boldogan, hogy most ő az ur, főpapi szigorral parancsolt rá Bouvard-ra:

- Megtiltom, hogy kimozdulj a körből!

Bouvard a körülkerített helyre meredt. Szíve egyszerre csak hevesen kezdett verni, szemei elfátyalosodtak.

- Jaj! hagyjuk abba!

S kiugrott, mert elviselhetetlen rosszullét nehezedett rá.

Pécuchet egyre dühösebb hévvel a halottidézzést akarta megpróbálni.

Hiszen a direktórium idejében egy Échiquier-utcai ember meg tudta jelentetni a terror áldozatait! Hazajáró lelkekről számtalanszor hallunk. Hogy mindez csak csalóka látszat? Jó, - de idézzük elő!

Minél közelebb állt hozzánk a halott, annál készségesebben engedelmeskedik hívásunknak. Pécuchet-nek azonban nem volt semmiféle családi ereklýe, gyürýe, miniatürje, vagy akár hajfürte sem, míg Bouvard számára ott van elhunyt atyja! Mivel Bouvard huzódózott, Pécuchet megkérdezte:

- Mitól félsz?

- Én?... igazán semmitól!... tégy, ahogy jónak látod!...

Megvesztegették Chamberlant, hogy titokban adjon el nekik egy régi halálfejet. A szabóval két hosszú, fekete szoknya-félét varrattak, fölül szerzetesi kámzsával. A falaise-i postakocsival hosszú tekercs-csomagot kaptak. Most aztán munkának estek: az egyik kíváncsian, vajjon sikerül-e, a másik nem merve hinni a félelem miatt.

A muzeum feketébe volt vonva, mint a halottasszobák. A falhoz tolt asztal szélén, Bouvard atyjának arcképe alatt, három gyertya égett, fölýe pedig a halálföt akasztották. A koponya belsejében is elrejtettek egy gyertyát s a két szemüregböl sugarak lövelltek.

Középen, egy melegítóróstélyon tömjén füstölgött. Bouvard hátul állt, míg Pécuchet, elfordulva, marékszámra ként dobált a kandallóba.

Halott-idézés előtt meg kell nyernünk a démonok hozzájárulását. A mai nap, - péntek! - Beheté lévén, először is Behettel kellett foglalkozni. Bouvard, jobbra és balra eszközölt meghajlások után, leszegte a fejét s karjait fölemelve, kezdte:

- Éthaniel, Anazin, Ischyros...

Itt belesült.

Pécuchet lihegve hadarta tovább egy teleirt lapról:

- Ischyros, Athanatos, Adonáj, Sadaj, Éloj, Messiasos (hosszu démon-névsor volt) nevében hivlak, idézlek és kényszeritlek, óh Behet!

Majd halkabb hangon:

- Behet, hol vagy? Behet! Behet! Behet!

Bouvard a karosszékbe hanyatlott s nagyon kedvére volt, hogy Behet nem jelentkezik. Ösztöne úgy érezte, hogy kísérletezésük szentségtörés. Hol is lehet atyja szelleme? Vajjon hallja őt ez a lélek? Jaj, ha hirtelen csak megjelenne!

A függönyök lassan himbálózta a halk légáramban, mely az egyik törött ablaktáblán szűrődött be; a gyertyafény árnyakat ingatott a halálfej és a festett arc körül. Mindkettőnek agyagos színe volt. Az arckép pofacsontjai körül penész pusztított, a szemekről lekopott a fény, de fön, az üres koponya nyílásaiból láng lövellt. Néha úgy rémlett, mintha a halálfő ülne az arckép kabátgallérjai közt s neki volnának pofaszakállkái. A laza szögezésű fekete vászon remegett, ide-oda csapódott.

Lassanként úgy érezték, mintha lehelet surolná arcukat, mintha testetlen lények közelednének. Pécuchet homlokát verejték verte ki, Bouvard vacogni kezdett, gyomrába görcs állt. A padló mintegy folyékonnyá váltan siklott el talpai alól. A kandallóba vetett kén rotyogva puffadozott, denevérek csaptak át. Egyszerre kiáltás hangzott föl... Ki volt?

S kámzsás arcuk úgy eltorzult, hogy ijedelmük ettől is nagyobb lett. Nem mertek se mozdulni, se beszélni. Az ajtó mögül neszt hallottak: mintha kárhozott lélek nyöszörögne.

Végre kimerészkedtek.

Öreg cselédjük volt előttük, aki egy repedésen belesve, azt hitte, hogy az ördögöt látja. A folyosón térdelve egyre-másra hánnya magára a keresztet.

Hiába beszéltek neki. Még azon az estén otthagya őket, nem akarva tovább ily emberek szolgálatában állni.

Germaine fecsegett. Chamberlan elveszítette állását s a két barát ellen néma szövetkezés támadt, melynek Jeufroy tisztelendő ur, Bordinné és Foureau voltak főmozgatói.

Életmódjuk, különbözvén a többi rendes emberétől, senkinek sem tetszett. Gyanusakká váltak, sőt valami homályos rettegést is keltettek.

A közvéleményben főleg új szolgájuk megválasztásával ártottak maguknak. Más híjján Marcelt vették magukhoz.

Nyul-ajka, valamint csunyasága s zagyva beszéde miatt mindenki kerülte. Elhagyatott gyermekül, a mezőkön nőtt föl, a véletlen kegyelméből, s hosszú nyomorgása kielégíthetetlen étvágyúvá tette. Betegségben elhullt állatok, rothadó szalonna, egy-egy elgázolt kutya, - minden izlett neki, csak kövér falat legyen. Birka-szelid, tökéletesen hülye teremtés volt.

A hála érzése hajtotta, mikor szolgául ajánlkozott Bouvardnál és Pécuchetnél; - azután meg, boszorkányoknak vélve őket, rendkívüli jutalmakat is remélt.

Mindjárt az első napokban titkot közölt velük. A Poligny-rónán valaki egyszer egy aranyrudat talált! A falaise-i történetírók csakugyan följegyezték ezt az anekdotát, melynek a végét azonban nem tudták: tizenkét fivér, valami utazás előtt, tizenkét egyforma aranyrudat rejtett el végig a Chavignolles-ból Bretteville-be vezető út mentén. Marcel könyörgött gazdáinak, kezdjenek ők is kutatni a kincs után. A rudakat, vélte a két barát, nyilván az emigrációk idején ásták el.

Ez kitünő alkalom volt a kutatóvessző alkalmazására. Csakhogy kétes a megbízhatósága! Mégis, tanulmányozták a kérdést s azt olvasták, hogy bizonyos Pierre Garnier tudományos érvekkel védi a kutatóvesszőket: a források és fémek apró részecskéket lövellnek ki, melyek rokonok a fával.

Ez ugyan nem igen valószínű, de hát, ki tudja? Tegyük próbát!

Mogyoróágból metszették ki villájukat s egy reggel elindultak a kincs föl kutatására.

- De ha vissza kell szolgáltatnunk! - mondta Bouvard.

- Ugyan! dehogy is!

Három órai gyaloglás után egyszerre csak megállottak: „A Chavignolles-ból Bretteville-be vezető út!” - igen ám, de melyik? A régi vagy az új? Bizonyára a régi!

Visszafordultak, - s bejárták, találmra, az egész környéket, a régi országut nyoma nem lévén könnyen föl ismerhető.

Marcel jobbra-balra ugrándozott körülöttük, mint a szimatoló vadászeb. Bouvard minden öt percben kénytelen volt visszahívni. Pécuchet lépésről-lépésre haladt, két ágánál fogva a villát, melynek hegyét fölfelé tartotta. Gyakran úgy érezte, mintha valamely erő horog módjára akaszknódna a szerszámba s huzná a föld felé. Marcel mindannyiszor sietve tett bemetéseket a szomszédos fákon, hogy utóbb ismét rátaláljanak a helyre.

Pécuchet azonban lassabban kezdett lépkedni. Szája kinyílt, szemgolyói fölakadtak. Bouvard szölongatta, vállait rázta, mégsem mozdult s ernyedten nyúlt el, akárcsak Borbála szokta.

Utóbb elmondta, hogy szíve körül szaggató fájdalmat érzett s ez a különös állapot nyilván a kutatóvesszőtől eredt, - érinteni sem akarta többé!

Másnap visszatértek a megjelölt fákhöz. Marcel lyukakat ásott, de egyszer sem mutatkozott eredmény, - mindannyiszor roppantul elképedtek. Pécuchet az árokszélen ült. Mialatt elgondolkozott, főszegett fejjel egyre a szellemek hangját lesve asztrálcsovén keresztül, melyről egyébként külön is eltöprengett, hogy voltaképpen van-e hát neki ilyesmije, szemei sipkája ellenzőjére szögeződtek: - ismétlődött a tegnapi roham. Most tovább tartott és rettentese volt.

A zabtáblák mögül az utról egy posztókalap tünt föl: Vaucorbeil kocogott arra kancáján. Bouvard és Marcel kiáltozva hívták.

Mire az orvos odaért, a görcsnek már vége volt. Hogy jobban megvizsgálhassa Pécuchet-t, leemelte homlokáról a sipkát, - rezes színű pattanások tüntek eléje.

- Oh, oh, *fructus belli*! - ezek vérbajos kiütések, barátocskám! az ördögbe is, kezeltesse ám magát! nem jó tréfálni a szerelemmel!

Pécuchet szégyenkezve vette föl újra sipkáját, melynek lapos nemezrész fehold alakú ellenző fölé dombosodott, - Amoros atlaszából másolta ki ezt a fejfödőt.

Az orvos szavai megdöbbenették. Eltűnődött rajtuk, a levegőbe meredő szemekkel, - hirtelen újra roham lepte meg.

Vaucorbeil nézte egy darabig, aztán lefricskázta róla a sapkát.

Pécuchet magához tért.

- Mindjárt gondoltam, - szólalt meg az orvos, - a fényezett ellenző tükör módjára hipnotizálta! Ez a jelenség nem ritka olyanoknál, akik merőn figyelnek valami ragyogó tárgyra.

Még elmondta, hogyan szokás efféle kísérleteket tyukokon végezni s lovacsájára kapaszkodva lassan tovább poroszkált.

Félmértföldnyi távolságban valamely gúla-szerű tárgyat pillantottak meg, mely egy major udvarából emelkedett a láthatárra. Roppant, fekete szőlőfürtnek lehetett volna mondani, melyen itt-ott vörös pontok villogtak. Normandoknál szokásos, hosszú pózna volt, kereszt-rudakkal, melyeken mellüket a napfénybe pöffesztő pulykák kuporogtak.

- Gyerünk be! - S Pécuchet megszólította a majorost, aki beleegyezett kérésébe.

Spanyol mésszel egyenes vonalat húztak a présház földjén, összekötötték egy pulyka láb-szárait s az állatot hasra fektetve, csőrét a fehér csikra nyomták. A pulyka behunyta a szemeit s kis idő múltán teljesen élettelennek látszott. A többivel is így tettek. Bouvard gyorsan adogatta őket Pécuchetnek, aki a már elkábultak mellé sorakoztatta az újabbakat. A tanyasiak fészkelődni kezdtek. A majorosné kiabált, egy kis leány sirva fakadt.

Bouvard az összes szárnyasokat föloldozta. Fokozatosan életre keltek, viszont nem lehetett tudni, később nem lesz-e valami bajuk? Pécuchet kissé goromba kifakadására a majoros villát ragadott:

- No most már tisztuljanak, az áldóját! különben fölnyársalom a begyüket!

Odább álltak.

Nem baj! de a probléma meg volt oldva! a révületet anyagi föltételek okozzák!

Mi hát az anyag? És mi a szellem? Hogyan hathat egyik a másikra, - és viszont?

Hogy feleletet kapjanak, végigkutatatták Voltaire-t, Bossuet-t, Fénelont, - sőt újra előfizettek egy kölcsönkönyvtárra.

A régi mestereket emészthetlenné tette műveik hosszadalmassága vagy nyelvük nehézsége, Jouffroy és Damiron azonban bevezették őket a modern filozófiába s találtak olyan szerzőket is, akik a múlt század bölcselmét ölelték föl.

Bouvard Lamettrie-ből, Locke-ből, Helvétiusból merítette érveit; Pécuchet Cousinból, Thomas Reidből és Gérandoból. Egyik barát a gyakorlatra esküdött, a másik az eszményt dicsőítette. Ez Aristotelest érzett magában, amaz Plátót, - és vitáztak.

- A léleknek nincs anyaga! - szólt az egyik.

- Dehogyan is nincs! - felelte a másik, - az örület a kloroform, az érvágás elkábítja a lelket s mivel nem is gondolkozik állandóan, nem lehet kizárólag gondolkodó substanciónak tekinteni.

- Azonban, - ellenkezett Pécuchet, - bennem van valami, ami fölötte áll a testnek s olykor szembe is száll vele.

- Külön lény a lényben? a *kettős ember*! ugyan! Különböző törekvések ellentétes indító okokra mennek vissza, - ennyi az egész.

- De ez a valami, a lélek, ugyanaz marad a külső jelenség változásai közt is. Mert a lélek egyszerű, oszthatatlan s ennél fogva szellemi!

- Ha a lélek egyszerű volna, - vitatkozott Bouvard, - az újszülöttnak ugyanolyan emlékezete és képzelő képessége volna, mint a felnőttnek. A gondolkodás ellenben az agyvelő fejlődésével tart lépést. Ami pedig az oszthatatlanságot illeti, a rózsza illata vagy a farkas étvágya csakugy nem vágható ketté, mint az akarás vagy állítás tényei.

- Ez nem jelent semmit! - szólt Pécuchet, - a lélek nincs alávétve az anyag tulajdonságainak!

- Elfogadod a nehézkedés törvényét? - folytatta Bouvard. - Nos, ha az anyag eshetik, éppen úgy gondolkodhatik is! Ha lelkünknek kezdete volt, végének is lenni kell s szerveinktől függvén, velük együtt vár rá pusztulás.

- De én halhatatlannak állítom! Isten nem akarhatja, hogy...

- De ha nincs Isten?

- Hogyan? - És Pécuchet elsorolta a három cartésiusi bizonyítékot: - Primo: Isten már benne foglaltatik a róla való fogalmunkban; secundo: létezése lehetséges; tertio: véges lévén, hogyan lehetne fogalmam a végtelenről? - minthogy azonban ez a fogalom mégis megvan bennünk, csakis Istentől kaphattuk, tehát Isten van!

És áttért a lelkiismeretből, a népek hagyományaiból s a teremtettség szükségességének elvéből merithető bizonyítékokra.

- Ha például egy órát látok...

- Jó, jó, tudom! de hol van az óracsináló apja?

- Oknak mégis csak lennie kell.

Bouvard kételkedett az okokban. - Abból, hogy egyik esemény a másik után következik, azt szűrjük le, hogy belőle is származik. De bizonyítsátok be!

- A világegyetem szemlélete azonban bizonyos törekvést, bizonyos tervszerűséget mutat!

- Miért? A rossz éppen olyan jól meg van formálva, mint a jó. A féreg, mely a juh fejébe furódik s megöli, anatómiailag épp oly tökéletes, mint a juh. Torz folyamatok fölül is multhatják a rendes életműködéseket. Az emberi testet jobban is meg lehetett volna alkotni. A földgömb háromnegyed része meddő terület. A Hold lámpása nem mindig világít! És azt hiszed, hogy az Óceán a hajók kedvéért keletkezett, a fák fűtési célokra nőnek?

Pécuchet megfelelt:

- Igen ám, de a gyomor emésztésre való, a láb járásra, a szem látásra, ha előfordulnak is savtúltengések, törések és hályogok. Nincs egyetlen céltalan alkotás sem! Rendeltetésük előbb-utóbb kiderül. Minden a törvényektől függ. Mert vannak végső okok!

Bouvard azt gondolta, hogy Spinozából talán érveket merithet, irt tehát Dumouchelnek a Saisset-féle fordításért.

Dumouchel küldött is egy példányt, mely barátjáé, Varelot professzoré volt, aki december másodikán száműzetésbe ment.

Az ethika elrémitette őket axiómaival és corollariumaival. Csupán a ceruzával megjelölt helyeket olvasták el s a következőket értették ki belőlük:

Substantia az, ami magától, a maga útján való, ok és eredet nélkül. Ez a substantia Isten.

Ő egyedül a kiterjedés - és a kiterjedésnek nincsenek határai. Mivel határolhatnók?

Ám, noha végtelen, mégsem a Kiterjedés az abszolút végtelen, mivel csak egyfajta tökéletessége van, az abszolút pedig minden tökéletességet magában foglal.

Gyakran megállottak, hogy jobban gondolkodhassanak. Pécuchet burnót-csipeteket szippantgatott s Bouvard kivörösödött a figyelemtől.

- Érdekesnek találod?

- Igen! Hogyne! Folytasd!

Isten a jellemző tulajdonok végtelenségét egyesíti, melyek, ki-ki a maga módján, kifejezik lényé végtelenségét. Mi csak kettőt ismerünk belőlük: a kiterjedést és a gondolatot.

A gondolatból és kiterjedésből számtalan létezési lehetőség folyik, melyek ismét újabbakat tartalmaznak.

Aki egyszerre tudná fölfogni a teljes kiterjedést és a teljes gondolatot, nem látna bennük semmi esetlegességet és véletlenséget, hanem szigorú geometrikus sorozatot, melyet szükségyszerű törvények fűznek össze.

- Oh, mily szép volna ez! - szólt Pécuchet.

Tehát szabadságról sem az embernél, sem Istennél nem lehet szó.

- Hallod? - kiáltotta Bouvard.

Ha Istennek akarata vagy célja volna, ha bizonyos oknak engedelmeskednék, ez azt jelentené, hogy szükségletei is vannak, vagyis hogy nem teljesen tökéletes. Szóval nem volna Isten!

Világunk ily módon csak egyetlen pont a dolgok összességében s a világegyetem, mely megismerésünk számára megközelíthetetlen, maga is csupán része más világegyetemek végtelenségének, melyek a miénk mellett sorakoznak, végtelen változatokban. A mi világunkat átfogja a kiterjedés, ezt viszont Isten öleli át, kinek gondolatában az összes lehető világegyetemek bennfoglaltatnak; viszont a substantia az ő gondolatát is magában foglalja.

Ugy rémlett, mintha léghajóban sodródának, végtelen irammal a jeges éjszakában, feneketlen örvények felé, - köröttük semmi, csak a megfoghatatlan, a mozdulatlan örökkévalóság. Nem bírták ki. Lemondtak Spinozáról.

Kevésbé súlyos művet kívántak s Guesnier „Filozófiai tankönyvét” vették meg, mely az iskolák számára készült.

A szerző ebben fölveti a kérdést: melyik módszer a jobb: az ontologiai vagy pszichologiai?

Az első jól illett a társadalmak zsengebb korához, mikor az ember inkább csak a külvilágot figyelte. Ma azonban a buvárlás önmagunkba mélyedvén, „tudományosabbnak véljük a másik módszert” s Bouvard és Pécuchet emellett döntöttek.

A pszichologia célja „az én belsejében” történő tények tanulmányozása, ami megfigyelés útján történik.

„Tegyük megfigyeléseket!” - És két hétig, rendesen déjeuner után, tudatukat vizsgálták, találomra, nagy fölfedezések reményében. Semmit sem fedeztek föl. Igen elcsudálkoztak.

Az „én”-nek egy főfoglatotossága van, tudniillik a fogalomképzés. Mily természetű ez? A régiek úgy képzeltek, hogy a tárgyak tükröződnek agyunkban, mely e képeket közli szellemünkkel s ez készíti belőlük a megismerést.

De ha a fogalom szellemi valóság, hogyan dolgozhat anyaggal? Ilymódon kétely fér a külvilág helyes fölfogásához! Viszont ha a fogalom anyagi, akkor meg a szellemiekkel nem tud mit kezdeni. Vagyis kétely fér a belső világ helyes megismeréséhez is!

„Egyébként ne törődjünk ezzel! ily föltevések atheizmushoz vezetnének.”

Hiszen a képzet véges valami s így nem tükrözheti a végtelent.

- Igen ám, - ellenkezett Bouvard, - de ha én elgondolok magamnak egy erdőt vagy egy személyt, vagy egy kutyát, látom is őket. A fogalmak tehát tudnak tükrözni.

S tanulmányozni kezdték a fogalmak keletkezését.

Locke szerint két módja van: az érzéklés és az elgondolás, - Condillac az érzéklésre viszi vissza az egészet.

Mert enélkül az elgondolásnak nem volna mire támaszkodnia: szüksége van az érző alanyra s egyedül a nagy alapigazságokat sem tudja közölni velünk: Istent, az érdem és érdemetlenség, az igaz, a szép fogalmait, melyek velünk születnek, azaz megelőznek minden tényt, tapasztalást és általánosak.

- Ha általánosak volnának, már születésünkkel tudnunk kellene róluk.

- Az általánosság itt csak annyit jelent, hogy megvannak előfeltételeink a megismerésükre; Descartes szerint...

- A te Descartes-od ellentmondásba keveredik! Egyszer azt állítja, hogy a magzat már tulajdonukban van; más helyen viszont bevallja, hogy csak „implicite” kell érteni ezt a birtoklást.

Pécuchet elbámult:

- Honnan szeded ezt?

- Gérardoból! - S Bouvard hetykén bökött barátja hasa felé.

- Elég! - szólt Pécuchet. S bírálta Condillacot: - Gondolataink nem csupán az érzéklés átváltozásai! Ez csak eszközül szolgál, gépezetül. De hogy a gép járjon, indítóra van szükség. Az anyag pedig önmagától nem indulhat el, - s ezt a te Voltaire-edből tudom, - tette hozzá Pécuchet, mély pukkedlit vágva barátja előtt.

Igy ismételték ugyanazokat az érveket s mindegyikük lenézte a másik véleményét, viszont nem tudta elfogadtatni a magáét.

A filozófia azonban megnövelte önbecsülésüket. Szánakozva gondoltak vissza gazdálkodó meg politizáló multjukra.

Most éppen a muzeumot utálták meg. Be jó is lenne eladni ezt a sok zsibárut, - s áttértek a második fejezetre: a lélek képességeire.

Három ilyen van, se több se kevesebb! Nevezetesen: az érzés, a megismerés, az akarat.

Az érzés képességén belül megkülönböztetjük a fizikai és a szellemi érzékenységet.

A fizikai érzések természetesen öt csoportra oszlanak, az érzékszervek rendjében.

A szellemi érzés tényei viszont semmi közösségben sincsenek a testtel. „Mily egyezés volna elképzelhető Archimedes közt, amint a súlyviszony-törvények fölfedezésének örül, meg Apicius közt, amint a levágott disznófejet falja alantas kéjjel?”

A szellemi érzéseknek négy csoportja van. A második csoport a „szellemi vágyak”-é, melyek ismét öt alosztályra oszlanak, míg a negyedik csoport „szeretetérzései” két fajra különülnek s ezek közül az önszeretet „kétségkívül jogos hajlandóság, de ha tulzásba megy, egoizmusnak nevezzük”.

A megismerés képességei közt első az értelmi fölfogás, melynek két főiránya s négy fokozata van.

Az elvonás segítségével meggátolhatjuk, hogy értelmünk képtelenségekbe tévedjen.

Az emlékezet a multtal kapcsol össze, az előrelátás a jövővel.

A képzelet inkább különleges képesség, *sui generis*.

Mennyi zürzavaros beszéd, lapos közhelyek kitalálására! A szerző nagyképű, fordulatai egyhangúak: „Készségesen elismerjük, hogy... Távol áll tőlünk azt gondolni, miszerint... Kérdezzük meg öntudatunkat...” És örökké Dugald-Stewartot dicséri! - Ugy belecsömörödtek, hogy az akarat képességét egyszerűen átugorva, a logikára tértek át.

Megtanulták belőle: mi az analízis, a synthézis, az indukció, a dedukció s melyek tévedéseink főokai?

A legtöbb a szavak rossz használatából ered.

„A nap lenyugszik, az idő szomorú, a tél közeleg”, - csupa hibás kifejezés, melyek személyi tulajdonságokra utalnak, holott egyszerű tárgyi eseményekről van szó! „Emlékszem erre vagy arra a dologra, tételre, igazságra”, - oktalan beszéd! - mert nem a dolgok, csak fogalmaik maradnak meg bennünk s a szabatosság ily mondatokat kíván: „Emlékszem erre vagy arra a szellemi tényemre, mellyel fölfogtam ezt vagy azt a tárgyat s melynek segítségével dedukáltam ezt az axiómát, mely által megállapíthattam ezt az igazságot.”

Mivel tehát az egyes élményeket jelző kifejezések nem meritik ki az összes mozzanatokat, a két barát ezentúl csak elvont szavakat használt, - ugyannyira, hogy ezek helyett: „Járjunk

egyed! - ebédelni kéne, - fáj a hasam”, - ilyeneket mondtak: „Üdvös lenne a helyválttatás, - ideje volna tápanyagokat fogyasztanunk, - tehermentesíteni kell beleimet.”

Elkészülvén a logikával, a különböző kritériumok tanára mentek át, először is a mindnyájunkkal közös józanész bizonyító erejére.

Ha az egyén nem tudhat meg semmit, az egyének összesége hogyan tudhat többet? Valamely tévedés, ha mindjárt százezer éves is, azért még nem föltétlenül igazság! A tömeg mindig a kitaposott utakat járja. Tehát, éppen ellenkezőleg, mindig csak kevesek vezetik a haladást.

Talán jobban megbizhatunk az értekek bizonyosságaiban? De hiszen gyakran vezetnek félre s mindig csak a látszattal ismertetnek meg! A lényeg kisiklik alóluk.

Az értelem több biztosítékot nyújt, változatlan és személytelen lévén; - igen ám, de hogy megnyilatkozhasnék, inkarnálódnia kell, vagyis az értelem az én értelmemmé lesz s mit ér bármely szabály, ha hamisan állítom föl? Már pedig semmi sem igazolja, hogy jól állítom föl.

Azt ajánlják, hogy ellenőrizzük értelmünket értekeinkkel. De ezek csak sűrűbbé tehetik a homályt! Zavaros érzéklésből zavaros törvényt vezetek le, mely aztán meggátolja a tiszta szemléletet.

Hátra volna még az erkölcs! Ez viszont Istent a hasznosság színvonalára alacsonyítja le, mintha bizony a mi szükségleteinkkel lehetne mérni az abszolútot!

Az evidencia elvét egyik filozófus tagadja, a másik vallja s nincs más kritériuma, mint önmaga: Cousin mutatta ki!

- Csak a reveláció segíthet, - mondta Bouvard, - a benne való hithez azonban két előzetes ismeret szükséges: a testé, mely érezte s az értelemé, mely fölfogta! Már pedig, ha az értekekhez és az észhez fordulunk, csak emberi marad a bizonyításunk, vagyis gyanus értékű.

Pécuchet elgondolkodott, keresztbefont karokkal. - Hiszen így a szkepszis rettentő örvényébe zuhanunk!

Nem rettentő az, vélte Bouvard, csak a szegény agyvelők számára.

- Köszönöm a bókot! - felelte Pécuchet. - Azonban mégis vannak letagadhatatlan tények. Bizonyos határig elérhetjük az igazságot.

- Miféle igazság lesz az? Hogy kétszer kettő négy? Hogy a tartalom valahogy mindig kisebb, mint a tartalmazó? Mit ér az ilyen majdnemigazság? Lehet elképzelni egy töredéket Istentől, egy részt a szét nem oszthatóból?

- Eredj! te szofista! - És Pécuchet, megharagudva, három napig duzzogott.

Ezalatt több könyvnek nézték végig a tartalomjegyzékét. Bouvard olykor-olykor mosolygott s egyszerre csak újra kezdte a társalgást:

- Hiába, nehéz nem kételkedni! Ime, ami Istent illeti, Descartes, Kant és Leibnitz bizonyítékai nem egyeznek, sőt kölcsönösen lerontják egymást. A világ teremtése, akár atomok útján, akár valamely szellem által, egyaránt érthetetlen.

Anyagnak és gondolatnak is érzem magam egyszerre, de nem tudom: mi az egyik és mi a másik?

Az áthatolhatatlanság, a szilárdság, a súly számomra ép oly titkok, mint saját lelkem, - hát még a lélek és a test közössége!

Hogy megmagyarázza, Leibnitz eleve megállapított összhangot, Malebranche velünk született fogalmakat, Cudworth valamely közvetítőt tételezett föl, Bossuet pedig örök csudát lát benne, ami ostobaság, hiszen az örökös csuda nem volna többé csuda!

- Csakugyan! - kiáltotta Pécuchet.

S mindaketten bevallották, hogy unják már a filozófusokat. A sokféle rendszer összezavarja az embert. A metafizika nem ér semmit. Egész jól meglehet lenni nélküle.

Egyébként anyagi gondjaik egyre sokasodtak. Beljambe-nak három hordó borral tartoztak, Langloisnak tizenkét kiló cukorral, a szabónak százhusz frankkal, a vargának hatvannal. Kiadásuk nőtt, Gouy apó pedig nem fizetett.

Marescothoz fordultak, kerítsen pénzt, akár az „Écalles” eladásával, akár a birtokra táblázandó kölcsönrel, akár házuk áruba bocsátásával, mely esetben évi törlesztést kérnének s a házat tovább is maguk laknák. - Marescot nem tartotta megvalósíthatónak a dolgot, ellenben jobb megoldást helyezett kilátásba, melyről majd idejében szólni fog nekik.

Később elárvult kertjük jutott eszükbe. Bouvard végig akarta nyírni a gyertyán-sövényt, Pécuchet a spalér-fákat kezdte nyesegetni, - Marcelre a kerti ágyak fölcsúszását bízták.

Negyedóra mulva megálltak, egyikük összecsukta kertészkeszét, a másik ollóját tette le s csön-des sétába fogtak: Bouvard a hársak árnyában, mellény nélkül, kidüllesztett mellel, mezitelen karokkal; Pécuchet a fal mentén, lehajtott fejjel, hátratett kezekkel, sipkája ellenzőjét elővigyázatosságból tarkója felé fordítva, - így ballagtak párhuzamosan, még csak Marcelt sem látva meg, aki a kalyiba tövén pihent, kenyérhéjat harapdálva.

Igy tűnődve, gondolatok merültek föl bennük, melyeket gyorsan közöltek egymással, nehogy elveszítsék őket, - s újra a metafizika került sorra.

Ez szólt hozzájuk mindenből: esőből és napsütésből, a cipőjükbe került kavicsokból, a pázsit virágaiból.

Ha az égő gyertyát nézték, azt kérdezték, vajjon a fény a tárgy tulajdonsága-e, vagy a szemé? Mivel megeshetik, hogy a csillagok már eltűnnek, mire ragyogásuk hozzánk érkezik, - nem lehetetlen, hogy oly dolgokban gyönyörködünk, melyek nem is léteznek.

Mellényük zsebéből egy Raspail-féle cigaretta került elő, melyet víz fölött dörzsöltek szét s a kámfor körben kezdett forogni.

Ime, az anyagban mozgás rejlik! S az élet talán magasabbrendű mozgás.

De ha pusztán az anyag mozgása vezetett volna lények teremtésére, ezek nem lehetnének ily változatosak. Mert kezdetben nem volt se föld, se víz, se emberek, se növények. Mi hát az az ősi, szűz anyag, amelyet még sohasem látott senki s amely különbözik a világ mostani elemeitől, noha valamennyi belőle eredt?

Olykor egy-egy könyvre lett volna szükségük. Dumouchel, belefáradva kiszolgálásukba, nem is válaszolt s ők elkeseredetten rágódtak problémáikon, különösen Pécuchet.

Igazságvágya égető szomjúsággá nőtt.

Bouvard érveitől megingatva, elejtette a spiritualizmust, hogy utóbb újra hozzá folyamodjék s ismét elvesse. Fölkiáltott, kezébe temetve fejét: „Jaj, a kétely, a kétely! inkább a megsemmisülést, mint ezt!”

Bouvard ráeszmélt a materializmus fogyatékoságára, de görcsösen ragaszkodott hozzá, miközben azt hangoztatta, hogy végre is bele fog bolondulni.

Biztos alapra igyekeztek fölépíteni okoskodásaikat, s az alap beomlott. Egyszerre oda volt minden eszme, elröpült, mint a légy, ha utána kapunk.

A téli estén muzeumukban beszélgettek a kandallózugban, a parazsat bámulva. A folyosón átsüvöltő szél megrázta az ablaktáblákat, a fák fekete tömbjei hajladoztak s az éjszaka szomorúsága növelte gondolataik komorságát.

Bouvard olykor végigment a szoba hosszán, aztán visszatért. A falak mentén sorakozó karosgyertyatartók s rézholmik ferde árnyakat nyújtóztattak a padlóra, a profilban álló Szent Péter orrának körvonala a mennyezetre vetült, idomtalan vadászkürtre emlékeztetve.

A muzeumi tárgyak közt nehezen lehetett járni s Bouvard, nem vigyázva lépéseire, gyakran nekiment a szobornak. Pöffedt szemeivel, fityegő ajkával, egész részegemberforma keszegségével Pécuchet-t is bosszantotta. Már régen meg akartak tőle szabadulni, de hanyagságból napról-napra halogatták eltávolítását.

Egy este, - éppen a monádokról vitatkoztak, - Bouvard odaütötte nagy lábujját Szent Péter bütykéhez. Rajta töltötte ki a haragját:

- Utálok ezt a ronda pofát! Lódítsuk ki!

A lépcsőn bajos lett volna levinni. Ablakot nyitottak s a szobrot szép lassan a könyöklő-deszkára akarták fektetni. Pécuchet letérdelt, hogy a sarkát emelje föl, míg Bouvard a vállakra nehézkedett. A kőatyafi nem mozdult s az alabárdot kellett aláfeszíteni emelőrudnak, hogy végre elnyújtóztathassák. Most keresztben feküdt, himbálózott, majd tiarájával előre, lecsusszant az ürbe. Tompa zaj puffant s másnap a régi trágyakisérleti gödörben találták meg a darabokra tört szentet.

Egy órával utóbb a jegyző lépett be, jó ujsággal. A községből valaki ezer tallért hajlandó előlegezni birtokuk zálogterhére. A két barát örült.

- Pardon! azonban az illetőnek van egy kikötése: Önök eladják neki 1500 frankért az „Écalles”-t! A kölcsönt még ma fölvehetik. A pénz irodámban van.

Mindketten szívesen beleegyeztek volna a dologba. Végre Bouvard felelt: „Istenem... hát nem bánom!”

- Helyes! - mondta Marescot. S közölte velük az üzletfél nevét. Bordinné volt.

- Sejtettem! - kiáltotta Pécuchet.

Bouvard megszégyenülten hallgatott.

Az özvegy vagy más, elvégre mindegy! Fő, hogy kikászolódjanak a bajból.

Amint a pénzt fölvtették (az „Écalles” vételára később volt esedékes), rögtön kifizették számláikat, aztán hazaindultak. A vásári sátrak fordulójánál Gouy apó állította meg őket.

Éppen hozzájuk igyekezett, hogy elbeszélje, milyen csapás érte az éjjel. A szél kitepte az udvarok husz almafáját, bedöntötte a pálinkafőzőbódét, elvitte a csür tetejét. A délután hátralevő részét a kár megállapításával töltötték, másnap az áccsal, a kőművessel és a fedelezővel tárgyaltak. A javítások legalább 1800 frank kiadást jelentettek.

Este pedig újra Gouy köszöntött be. Marianne azon melegében elbeszélte neki az „Écalles” eladását. Ezt a birtokrészt szerette legjobban a paraszt, pompás termelőképességű föld volt, melyet művelni is alig kellett, a birtok gyöngye, - Gouy tehát a bérleti összeg leszállítását kérte.

Földesurai elutasították. Az ügy a békebíró elé került, aki a bérlő javára döntött. Az „Écalles” elvesztése, - az egész hold értéke 2000 frankra becsültetvén, - évi 70 frank veszteséget okoz Gouynak s bizonyos, hogy ezt a felsőbb fórumoknál is megítélik.

Készpénzük leolvadt. Mit tegyenek? Idestova nem lesz miből élniük!

Mindketten leültek az asztal mellé, tele csüggedéssel. Marcel nem értett a főzéshez, mai ebédje pedig a szokottnál is ehetetlenebb volt. A leves mosogatóléhez hasonlított, a nyulpecsenye bűzlött, a bab nyers maradt. A tányérok ragadtak. Csemegénél Bouvard kitört s megfenyegette Marcellt, hogy a fejéhez vágja az egésztestet.

- Legyünk filozófusok, - csitította Pécuchet. - Pénzhiány, asszonyi ravaszság, a szolga ügyetlensége, - hát fontos ez? Nagyon is belemerülsz az anyagi világba!

- De ha bosszant! - kiáltotta Bouvard.

- Én nem veszek róla tudomást, - jelentette ki Pécuchet.

Legutóbb Berkeley egyik fejtegetését olvasta. Hozzátette még:

- Tagadom a kiterjedést, az időt, a teret, sőt még a substanciót is! Mert az igazi substantia a szellem, ez fog föl minden elképzelhető.

- Jó, - felelte Bouvard, - de ha a világ valóságát letagadod, Isten létezésének bizonyosságait is eltörölöd!

Pécuchet terjengősen tiltakozott, jóllehet beteg volt, mert a potassium-jodid használata náthássá tette; az állandó láz azonban csak fokozta heves vitatkozó kedvét. Bouvard aggódott miatta s elhívatta az orvost.

Vaucorbeil a jodid mellé narancs-szirupot rendelt s későbbre higanyulfidos fürdőket.

- Mire való mindez? - ellenkezett Pécuchet. - Ma vagy holnap ugyanis elpusztul a forma. Csak a lényeg nem veszhet el!

- Kétségkívül, - felelte az orvos, - az anyag elpusztíthatatlan! Azonban...

- De nem! dehogyis! A belső lényeg az elpusztíthatatlan! Ez a test, amely előttem van, az ön teste, doktor, ez akadályoz meg abban, hogy igazán megismerhessem Önt! A test, hogy úgy mondjam, csak: ruha, vagy helyesebben: álarc!

Vaucorbeil azt hitte, hogy betege megőrült:

- Jóestét! Viselje gondját az álarcának!

Pécuchet nem csillapult. Megszerezte a hégeli filozófia kivonatát s magyarázni próbálta Bouvardnak.

- Minden, amit elgondolunk, létezik. Nincs is más valóság, mint az eszme. A szellem törvényei a világegyetemnek is törvényei és az ember értelme azonos az Istenével!

Bouvard úgy tett, mintha értené.

- Mert az abszolút: alany és tárgy is egyszerre, egység, melyben minden különbözőség találkozik. Így oldódnak föl az ellentétek. Az árnyék enged a fénynek, a hideghez kevert meleg adja a hőmérsékletet, az organizmust az organizmus bomlása tartja életben, - mindenütt ott van a szétbontó elv, mely egyuttal összekapcsoló is.

A szőlősdombon ültek. A rácskerítés mellett a plébános haladt el, kezében breviáriumával.

Pécuchet megkérte, térjen be hozzájuk. Előtte akarta befejezni Hégel magyarázatát s kíváncsi volt, mit szól hozzá a pap?

A reverendás látogató leült melléjük. Pécuchet a kereszténységre tért át.

- Egyetlen vallás sem érvényesítette ily kitűnően azt az igazságot, hogy: „A természet csupán egy pillanata az eszmének!”

- Egy pillanata az eszmének? - mormogta elképedve a pap.

- Igenis! Isten, látható alakot öltve, föltárta vele való egylényegűségét.

- A természettel? oh, oh!

- Halála által pedig bizonyosságot tett a halálról, mint lét-formáról; mert a halál is megvolt benne s részét tette és teszi az istenségnek.

A pap összeráncolta a homlokát.

- Ez istenkáromlás! Az Ur az emberi nem üdvéért szenvedte el kinjait.

- Tévedés! A halált mindig az egyén szempontjából mérlegelik, amikor valóban csapást is jelent; azonban a dolgok egyetemére nézve más a viszony! Ne válasszuk el a szellemet az anyagtól!

- De, uram, a teremtés előtt...

- Teremtés nem volt. Az anyag is öröktől fogva való, mert különben azt kellene föltételeznünk, hogy utóbb jött létre s csatlakozott az isteni gondolathoz; - ez pedig képtelenség!

A pap fölállt, másfelé volt dolga.

- Azt hiszem, ennek jól megadtam, - diadalmaskodott Pécuchet. - Még egy szót! Miután a világ létezése csupán állandó átmenet az életből a halálba és a halálból az életbe, ennél fogva, távol attól, hogy bármi is léteznék, semmi sem létezik. De minden *lesz*! Érted?

- Igen, értem, vagyis inkább nem értem!

Az eszménytan végre is tönkretette Bouvard-t.

- Elég volt belőle; az a híres *cogito* már megcsömörít. A dolgok ideáit tekintik maguknak a dolgoknak s azt, amit alig lehet megérteni, olyan szavakkal magyarázzák, melyek viszont teljesen érthetetlenek: substancióval, kiterjedéssel, erővel, anyaggal és lélekkel! Csupa elvontság és képzelődés! Istenről lehetetlen tudni, miképpen van, ha egyáltalán van! Valamikor ő csinálta a szelet, a villámot, a földrengéseket. Ma lekicsinylik. Egyébként, nem látom be, hogy mindennek mi haszna is lehetne!

- Hát az erkölcs!

- Ugy? Annál rosszabb!

- Valóban, nem sok alapja van! - tünődött magában Pécuchet.

S csöndben maradt, zsákutcába szorítva, oly premisszák végső eredményei közé, melyeket maga állított föl. Ez meglepetés volt és teljes bukás.

Bouvard már az anyagban sem hitt.

A bizonyosság, hogy semmi sem létezik, - bármily szegényes is, - mégis legalább bizonyosság. És kevés ember képes arra, hogy eljusson idáig. Ez a magasabbrendűség göggel töltötte el őket: mások előtt is fitogtatni akarták. Hamarosán alkalom kínálkozott rá.

Egy reggel, amint éppen dohányt vásárolni indultak, csoportosulást láttak Langlois ajtaja előtt. A falaise-i személyszállító kocsik körül verődött össze a nép, bizonyos Touache-ról beszélgetve, a vidéket rettegésben tartó szökött fegyencről. A kocsivezető Croix-Verte-ben látta a

banditát, két csendőr között. A chavignolles-iek a megkönnyebbülés föllélekzésével fogadták a hirt.

Girbal és a kapitány a téren maradtak. Utóbb a békebíró is odaérkezett, kíváncsian az adatokra, valamint Marescot: bársony házisipkában, szattyánpapucsosan.

Langlois meghívta az urakat, tiszteljék meg boltját látogatásukkal. Ott kényelmesebben lehet csevegni. S csakugyan, noha a vevők ki-bejártak s a csengő egyre csengett, a társaság zavartalanul vitatkozott tovább Touache rémtetteiről.

- Istenem! - szólalt meg Bouvard, - rossz ösztönei voltak, ennyi az egész!

- Az erény legyőzi a rossz ösztönöket, - vetette ellen a jegyző.

- De ha valakinek nincsenek erényei?

S Bouvard határozottan tagadta az akarat szabadságát.

- Hogyisne! - tiltakozott a kapitány, - én azt teszem, amit akarok! Például szabadságomban áll mozgatni a lábszáramat!

- Nem, uram, csak akkor mozgatja, ha belső oka van rá!

A kapitány felelni akart, de nem tudott. Girbal azonban élcet sütött el:

- Egy republikánus, aki a szabadság ellen szónokol! Nagyon jó!

- Mulatságos história! - kacagott Langlois.

Bouvard rátámadt:

- Hát maga miért nem ajándékozza a vagyonát a szegényeknek?

A fűszeres ijedt tekintettel nézett végig a boltján:

- Nono! olyan számár mégse vagyok! inkább magamnak tartom!

- Bezzeg, ha maga volna szent Vincent de Paul, másképpen cselekednék, mert az ő jelleme ugy kívánná. Most azonban a maga jelleme szerint igazodik. Vagyis nincs szabad akarata!

- Szörszálhasogatás! - felelték karban a jelenlévők.

Bouvard nem tágitott. A pulton álló mérlegre mutatott:

- A mérleg mozdulatlan marad, míg valamelyik serpenyője üres. Az akarat is ilyen! És a mérleg ingadozása két, egyenlőnek látszó súly közt, példázza a mi szellemünk munkáját, mikor az indító okokat fontolgatja: míg végre az erősebbik győz s meghatározza szándékunkat.

- Ennek ugyan - szólt Girbal - nem sok köze van Touache-hoz s nem akadályozza meg őt abban, hogy kiválóan kötnivaló betyár ne legyen!

Pécuchet emelt szót:

- A bűnök éppenugy természetes jelenségek, mint az áradások vagy a zivatarok.

A jegyző félbeszakította, minden szónál lábujjhegyre emelkedve:

- Az önök rendszerét teljesen erkölcstelennek találom: utat enged minden zabolátlanságnak, megbocsátja a gonoszságot, fölmenti a bűnösöket!

- Teljes mértékben! - felelte Bouvard. - Az a boldogtalan, aki enged mohó ösztönének, éppen oly jogosan cselekszik, mint az, aki értelmére hallgat.

- Ne védje a szörnyetegeket!

- Miért szörnyetegek? Ha vak, hülye vagy gyilkos születik a világra, ezt mi rendellenesnek tartjuk, mintha bizony ismernők az igazi rendet, mintha bizony a természet valami cél szerint működne!

- Ön tehát kétségbevonja a Gondviselést?

- Igenis, kétségbe vonom!

- Nézzék csak a történelmet, - kiáltotta Pécuchet. - Mennyi benne a királygyilkosság, népek mészárlása, családok viszályai, az egyes emberek balszerencséje!

- És ugyanakkor, - tette hozzá Bouvard, mert kölcsönösen nekihevültek egymás beszédétől, - ugyanakkor ez a Gondviselés gondot visel a madarakra s újra kinőveszti a rákok lábait! Jó! - ha Gondviselés alatt valami olyan egyetemes törvényt értenek, amely mindent eleve meghatároz, nem bánom, abba beleegyezem!

- De uram, - ellenkezett a jegyző, - vannak bizonyos alapvető igazságok...

- Ugyan, mit hegedül ezekről! Valamely tudomány, Condillac szerint, annál jobb, minél kevésbé szorul rájuk! Hiszen csak összefoglalják a már megszerzett ismereteket s oly fogalmakhoz vezetnek, melyek nagyon is vitathatók!

- Vajjon önök, - folytatta Pécuchet, - áttanulmányozták, végigbuvárolták a metafizika titkait? Mert mi igen!

- Ugy bizony, uraim, ugy bizony!

S a társaság szétszéledt.

Culon azonban, félrevonva őket, atyai hangon mondta nekik, hogy noha ő igazán nem szenteskedő ember s mindig is utálta a jezsuitákat, de mégis, nem mehet el odáig, ameddig ők. Nem! Semmiesetre sem! - s a tér sarkán a kapitány előtt haladtak el, aki éppen dörögve gyújtott pipára:

- Csak azért is azt teszem, amit akarok, a teremtésit!

Bouvard és Pécuchet más alkalmakkor is előálltak szörnyű paradoxonaikkal. Kétségbe vonták a férfiak becsületességét, a nők erényét, a kormány eszét, a nép józanságát, egyszóval a társadalom alapjait robbantgatták.

Foureaux feldühödött s börtönnel fenyegette meg őket, ha folytatják szónoklataikat.

Nyilvánvaló fölényük sértő volt. Mivel erkölcstelen tételeket vitattak, maguknak is erkölcsteleneknek kellett lenniök. Rágalmak keltek szárnyra.

Igy fejlődött ki lelkükben egy sajnálatos képesség: meglátni a butaságot s nem tűrni el!

Jelentéktelen apróságokon is elkeseredtek: az ujságok reklámjai, egy-egy nyárspolgári arc, valamely véletlenül meghallott ostoba megjegyzés szomorúvá tette őket.

Ha elgondolták, mi mindent beszélnek a faluban s hogy az antipódusokig mindenfelé csak Coulonok, Marescotok és Foureaux laknak, az egész Föld rettentő súlyát érezték magukra nehezedni.

Nem jártak ki többé, látogatót sem fogadtak.

Egy délután szóváltás csattant föl az udvaron Marcel és egy uriember között, aki széles karimájú kalapot viselt és fekete szemüveget. Laroneur volt, az akadémikus. Mielőtt távozott volna, észrevette, hogy egy függöny szárnyai meglibbennek s ajtók csapódnak be. Pedig ő békülni jött! Dühösen rohant el, hagyva a szolgának, mondja meg urinak, hogy sült parasztok!

Bouvard és Pécuchet nem törődtek vele. A világ elveszítette fontosságát; úgy szemlélték, mint valami felhőn keresztül, mely agyukból szállt szemeikre.

Hiszen, ugy-e, nem is egyéb az egész ködképnél, rossz álomnál? Végeredményben talán a boldogság és a boldogtalanság egyenlő mértékben van a világon szétosztva! - Az egész közösség java azonban nem vigasztalhatja meg az egyest.

- Mit bánom a többieket! - mondta Pécuchet.

Barátja kétségbeesése leverte Bouvard-t. Hiszen ő juttatta idáig! S pusztuló házuk tája csak sajnóbbá tette szomorúságukat a mindennapra kijutó izgalmakkal.

Hogy helyre zökkenjenek, mindenféle módszert sütöttek ki, különböző munkálatokra fogták magukat, hogy aztán gyorsan még tompább lustaságba, tökéletes tétlenségbe zuhanjanak.

Étkezéseik végeztével ott maradtak az asztalnál, könyökölve és keserveseket sóhajtván. Marcel nagy szemeket meresztett rájuk, aztán visszament a konyha magányába s agyonfalta magát.

Nyár derekán ünnepélyes kartonlapot kaptak mely Dumouchel házasságát jelentette özvegy Olympe-Zulma Poulet urnővel.

- Isten áldása legyen vele!

S visszaemlékeztek boldogságuk idejére.

Miért is nem ügyelhetnek föl többé az aratásnál? Hova tűntek a szép napok, mikor bejárták a tanyákat, régiségeket kutatva? Semmisem idézheti vissza újra azoknak az óráknak édességét, melyeket szeszfőzéssel, meg irodalommal töltöttek. Most egy örvény választja el őket mind-ezeketől. Valami vissza nem fordítható szomorúság jött helyükbe.

Sétálni akartak egyet, mint régen, a mezőkön. Messze elkalandoztak, el is tévedtek. Az égen apró felhők gypja bodorodott, szellő ingatta a zab toklászait, egy rét mentén vizerecske csörgedezett, mikor hirtelen förtelmes szag állította meg őket s a kavicsokon, a gyalogszeder közt egy kutya dögteste tűnt elő.

Négy lába összeszáradt. A pofa merev fintora a fölhúzott kékes ajkak alatt elefántcsont fogsort tárt föl; a has helyén földszinű folt barnált, mely valósággal remegni látszott, annyi féreg nyüzsgött rajta. A tetem így bozsgott a vad napsütésben, zümmögő legyek közt, türhetszerűen bűzzel, mely kegyetlen és gyilkos erővel tört elő.

Bouvard homlokán azonban redők rajzolódtak s szemeit könnyek fátylazzták el.

Pécuchet stoikusan mondta: „Egyszer majd mi is ilyenek leszünk!”

A halál gondolata megragadta őket. Visszatérőben erről beszélgettek.

Akárhogy is, halál nincs! Átalakulunk, harmattá, szellővé, csillagokká. Eljut valami belőlünk a fák keringő nedveibe, a drágakövek csillogásába, a madarak tollaiba. Visszaadjuk a természetnek, amit kölcsön kaptunk tőle s a Semmi, amely élénk táru, semmivel sem rettentőbb a Semminél, mely bezárult mögöttünk.

Próbálták elképzelni ezt a megsemmisülést: sűrű éjszakának, feneketlen veremnek, örök ájulásnak, - mindegy, mindez többet ér, mint egyhangu, képtelen, reménytelen életük.

Eszükbe jutott, mi minden vágyuk maradt teljesületlen! Bouvard világéletében lovakra vágyott, fogatokra, híres burgundi pincék boraira, kedves, meleg nőkre egy ragyogó lakásban. Pécuchet a tökéletes filozófiai tudást áhította. - Nos, a leghatalmasabb problémát, mely a többi mind fölöleli, egy perc alatt meg lehet oldani! De mikor jön el az a perc? - „Jobb inkább azonnal végezni!”

- Ahogy akarod, - mondta Bouvard.

Tanulmányozták tehát az öngyilkosság kérdését.

Miért ne lehetne eldobnunk a terhet, mely alatt összeroskadunk? Elkövetni egy oly tettet, mellyel senkinek sem ártunk? Ha Istent bántaná, megadta volna-e a rá való képességet? Semmi esetre sem lehet szó gyávaságról, bár ezt szokás emlegetni. S van abban valami dacos szépség, hogy éppen azt vetjük meg, saját pusztulásunk árán is, amit az emberek legtöbbször becsülnek.

Fontolgatták a halálnemeket.

A méreg fájdalmakat okoz. A nyak elvágásához nagy bátorság kell. A fulladásos halál sokszor nem sikerül.

Végre Pécuchet a padlásra két kötelet vitt föl, melyekkel azelőtt tornáztak. Mindkettőt ugyanarra a gerendára erősítette s függő végükre hurkot kötött. Két széket is tolt alájuk, hogy a köteleket el lehessen érní.

Ebben a megoldásban állapodtak meg.

S találgatták, az eset milyen port fog fölverni a vidéken, milyen kézre jutnak könyveik, írásaik, gyűjteményeik? A halál gondolata elérzékenyítette őket önmagukkal szemben. De nem mondtak le tervükről s azzal, hogy folyvást róla beszéltek, egészen hozzászórtak.

December 24-én este, tíz és tizenegy óra közt, muzeumukban töprengtek, különbözőképpen öltözve. Bouvard zubbonyt viselt kötöttmellénye fölött, Pécuchet pedig, takarékoságból, három hónap óta csak a szerzetesi csuhát nyűtte.

Minthogy nagyon éhesek voltak (Marcel ugyanis már hajnalban elment s azóta sem került vissza), Bouvard úgy vélte egészségesebbnek, ha iszik egy üvegecske pálinkát, Pécuchet viszont teát akart főzni.

A kannát fölemelve, vizet lötytyentett a padlóra.

- Ügyetlen! - kiáltotta Bouvard.

Majd gyöngének találta a főzet színét s még két kanállal akart bele hinteni.

- Ihatatlan lesz! - vélte Pécuchet.

- Dehogyan is!

Mindegyik maga felé huzta a teásdobozt. A tálca lebillent, az egyik csésze eltört. A szép porcellánkészlet utolsó darabja!

Bouvard elsápadt: - Csak rajta! rombolj tovább! sohse feszélyezd magad!

- Nagy kár, igazán!

- Igenis! igazi csapás! apámtól örökölttem!

- Természetes apádtól, - vihogott Pécuchet.

- Mit! még sértegetsz?

- Nem, hanem inkább te nem állhatsz engem, úgy látom! no, valld be!

S Pécuchet dühbe gurult, amely valóságos örülési roham volt. Bouvard szintén. Egyszerre kiabáltak, egyik az éhségtől izgulva, másik az alkoholtól. Pécuchet torkából már csak hörgés bugyborékol.

- Ez nem élet! Pokol! Inkább a halált! Isten áldjon!

S fölkapva a gyertyát, sarkon fordult. Az ajtót bevágta maga után.

A sötétben maradt Bouvard alig tudta nyitját találni az ajtónak, barátja után loholt, föl a padlásra.

A gyertya a padlón égett, Pécuchet az egyik széken állt, a kötéllel a kezében.

Bouvard-on erőt vett az utánczás vágya.

- Várj meg!

S a másik székre mászott. Azonban egyszerre csak fölkiáltott:

- De hiszen... nem csináltunk végrendeletet!

- Látod! ez igaz!

Zokogás rázta mellüket. A padlásablakhoz dőltek, levegőt színi.

Hideg volt, a tintafekete égen sűrű csillag ragyogott.

A földet borító hó fehér derengése ködbe veszett a messzeségben.

Odalenn apró fényeket pillantottak meg, melyek közeledve nőttek s a templom felé tartottak.

Kíváncsiságból ők is lementek.

Éjféli mise volt. Az apró fényeket a pásztorok lámpásai lövellték. Egyikük-másikuk a templom bejáratához érve, megrázogatta havas bundáját.

Kigyós-kürt bugott, tömjén füstölgött. A hajó hosszában három, színes tűzkoszoruban csillogtak az üvegcsillárok s a tengely végén, a tabernaculum két oldalán, óriási gyertyák vörös lángja nyult föl. A fejek és a főköttők dombjai fölött, a karon túl, a pap ragyogott arany miseruhájában. Éles hangjára erős férfihangok feleltek, betöltve a karzatot s a faboltozat megremegett kőhevederein. A falakat a passió jelenetei ékesítették. A kar közepén, az oltár előtt egy bárány feküdt, hasa alá hajtott lábakkal, füleit hegyezve.

A levegő langyossága különös jóérzéssel töltötte el a két barátot s gondolataik, az előbbi viharzás után, elcsitultak, mint a lecsendesülő hullámverés.

Hallgatták az Evangéliumot és a Credot, figyelték a pap mozdulatait. Közben az öregek és fiatalok, a rongyokba burkolt szegények, a magas bóbitájú parasztasszonyok, a szőke pofaszakállas legények, mind-mind imádkoztak, ugyanabba a mély örömbe merülten s az istálló szalmáját látták maguk előtt, melyen napként fénylik a gyermekisten teste. A többiek hite magával ragadta Bouvard-t, akinek értelme hiába tiltakozott, s Pécuchet-t is, aki hasztalan keményítgette a szívét.

Csönd volt. Minden derék meghajolt s a csengetyűszóra a kis bárány bégetni kezdett.

A pap fölmutatta az ostyát, a lehető legmagasabbra nyújtva karjait. Öröm-ének zendült, az Angyalok Királyának lábaihoz hivatgatva a világot. Bouvard és Pécuchet önkénytelenül belevegyltek az énekbe s úgy érezték, mintha lelkükben hajnal nyiladoznék.

IX.

Marcel másnap csak három órákor került elő, zöld arccal, vörös szemekkel. Homlokán zuzódás dudorodott, nadrágja rongyokban lógott, piszkos volt, dőlt belőle a pálinkaszag.

Mint minden évben, az idén is, Iqueville-be szökött, egy barátjához, karácsonyestézni. A szokottnál is erősebben dadogott, sirva kérte, hogy verjék meg, majd bocsánatért esdekelt, mint aki nagy bűnt követett el. Gazdái szeliden fogadták. Valami különös nyugalom türelemre indította őket.

A hó hirtelen elolvadt s le-föl jártak a kertben, a nedves levegőt szürcsölgetve, újra élvezve az életet.

Pusztta véletlen lett volna, hogy így elfordultak a haláltól? Bouvard mély meghatottságot érzett. Pécuchet első áldozására emlékezett vissza. Hálával telve el az Erő, a nagy Ok iránt, mely irányítja őket, vallásos olvasmányokra áhitoztak.

Az evangélium kiterjegette lelküket s napfénnel ragyogta tele szemüket. Látták Jézust, amint fölemelt karral áll a hegyen s alatt a tömeg néz föl rá, - vagy a tó szélén jelent meg, hálóiakat fölvonó apostolok közt, - aztán a számaron, alleluják zengésében, remegő pálmák szelétől lengő hajjal, - végül a keresztfán, homlokát lehajtva, melyről örök harmat pereg a bűnös világra. Főleg az alázatosak iránt való gyöngéd szeretet hatotta meg és gyönyörködtette őket, a szegények védelme, az elnyomottak fölmagasztalása. - S ebben a könyvben, melyben az ég tárul föl, nem érződött semmi theologiai iz a sok szabályon, nem volt semmi dogma, semmi más követelmény, csak a szív tisztasága.

A csudákon nem akadtak fönn, hiszen gyermekkoruk óta ismerték őket. Szent János fönsége elragadta Pécuchet-t s csak megértőbbé tette az „Imitatio” olvasására.

Ebben már nincsenek parabolák, virágok és madarak, csak csupa panasz, a léleknek önnön maga fölé való bus lehajlása. Bouvard-t halk szomorúság lepte meg a könyv olvasása közben, melyet mintha ködben irtak volna, valami kolostor mélyén, a templom és a sir szomszédságában. Halandó életünk oly nyomorúnak tűnik föl belőle, hogy a lélek elfordul tőle s Istent keresi. A két szegény flótás, annyi csalódás után, az egyszerűség vágyát érezte, szeretni valamit s lélekben megpihenni.

A „Prédikátor könyvé”-t vették elő, meg Ézsaiást és Jeremiást.

Az ótestamentom azonban megrémítette őket prófétái oroszlánordításával, felhői mennydörgő csattogásával, Gyehennája zokogásaival s Istenével, aki birodalmakat söpör el, mint szél a felhőket.

Vasárnaponként olvastak, vecsernye-időben, miközben a harang szólt.

Egyszer belátogattak a misére s utóbb újra meg újra elmentek. Szinte szórakozásnak érezték a hét végén. Faverges gróf és neje távolról odaköszöntek hozzájuk s ezt mindenki észrevette. A békebíró hunyorgatva mondta: - „Helyes! jól teszik!” A polgárasszonyok ezentul nekik is küldtek szentelt kalácsokat.

Jeufroy tisztelendő ur látogatást tett náluk; visszaadták; gyakori érintkezés fejlődött ki. És a pap nem beszélt vallási dolgokról!

Tartózkodásán igen elálmélkodtak, úgy hogy végre maga Pécuchet fordult hozzá, közömbös hangon kérdezve meg, hogyan lehet az ember hívővé?

- Előbb csak végezzék a vallási gyakorlatokat!

Igy is cselekedtek. Az egyik reménykedett, a másik merő dacból járt templomba. Bouvard ugyanis meg volt győződve, hogy csak azért sem válik vallásos emberré. Egy hónapon át minden követelménynek engedelmeskedett, egyre azonban, noha Pécuchet azt is művelte, - nem volt hajlandó: a bőjtre!

Mi a bőjt? Egészségügyi rendszabály? Hiszen tudjuk, mit ér a higiénia! Megrögzött szokás? Le a megrögzött szokásokkal! Az Egyház iránti engedelmesség jele? Törődik is ő az Egyházzal! Szóval kijelentette, hogy ez képtelen, farizeusi szabály, ellenkezik az evangélium szellemével.

Ezelőtt nagypénteken mindig azt ették, amit Germaine épen főzött.

Bouvard most marhasültet rendelt magának. Leült, földarabolta a hust, - Marcel megrökönyödve nézte, míg Pécuchet komolyan hántogatta tökehal-szelete bőrét.

Bouvard villáját egyik, kését másik kezében tartva, várt egy kicsit. Végül elszánta magát s szájához emelt egy falatot. Kezei egyszerre csak remegni kezdtek, kövér arca elsápadt, feje oldalt fordult.

- Rosszul vagy?

- Nem! de... - és vallomást tett. Neveltetésénél fogva (mely erősebbnek bizonyult nála), nem tudott hust enni ezen a napon; félt, hogy belehalna.

Pécuchet nem hivatkozott győzelmével, de most már bátrabban élte kedve szerint való életét.

Egy este mély örömtől sugárzó arccal tért haza s elejtett szavaiból kiderült, hogy gyónni volt.

Ez alkalomból vitatkoztak a gyónás jelentőségéről.

Bouvard helyénvalónak találta az első keresztényeknél, akik különben is nyilvánosan gyakorolták; a modern gyónás nagyon könnyű! Nem tagadta azonban, hogy ez az önmagunkkal való számvetés eleme az emelkedésnek, kovásza az erkölcsiségnek.

Pécuchet, a tökéletességre áhítozva, latolgatta vétkeit. Gögje kitörései régen elmúltak. Munkálkodó kedve megóvta a tunyaságtól. Falánságról az ő józan életében szó sem lehetett. Néha azonban elragadta a harag.

Megfogadta, hogy többé ez sem lesz urrá rajta.

Következett az erények megszerzése: első sorban az alázatosságé, amely azt jelenti, hogy az ember minden érdem nélkül valónak tudja magát, méltatlannak a legcsekélyebb jutalomra is, fölládozza elméjét s oly mélyre alázkodik, hogy a tömeg lábbal tapodja, mint az uti sarat. Ezekről a föltételektől még igen távol érezte magát.

Egy másik erénye is fogyatékos volt: a szüziség. Mert szívében még vágyódott Mélie után s a XV. Lajos-korabeli hölgy pasztellképe ingerelte kivágott ruhájával.

Szekrénybe csukta a festményt s megkettőzte szemérmességét, úgy hogy még a saját testére sem mert ránézni s alsónadrágban aludt.

Ez a gondos fékezés csak erősebbé tette az érzékiség kísértéseit. Különösen reggelenként voltak nagy küzdelmei. Szent Pál, szent Benedek és szent Jeromos is előrehaladott korukban vergődtek így s borzalmas testsanyargatással büntették magukat. Mert a fájdalom kiengesztelés, orvosság és megkönnyebbülés egyszerre s tiszteletadás is Jézus Krisztus előtt. Minden szerelem áldozatokat követel, - s mi fájdalmasabb, mint fölládozni testünk vágyait!

Hogy gyötörje magát, Pécuchet lemondott az étkezések utáni hörpintgetésről, naponta csak négyet szippantott burnótjából s bármily hideg volt, nem vett föl sapkát.

Bouvard, mikor egyszer a szőlőt kötözte föl, a házuk közelében lévő futtató-falhoz támasztotta létráját; - akaratlanul is be kellett látnia Pécuchet szobájába.

Barátja övig meztelenül állt bent s a ruhaporoló korbáccsal gyöngéden csapkodta vállait, majd nekitüzesedve, letolta nadrágját s tomporát verdeste. Aztán elakadt lélekzettel rogyott egy székre.

Bouvard zavarodást érzett, mint aki oly titkot fedez föl, melyet nem lenne szabad meglesni.

Egy idő óta úgy találta, hogy az ablaktáblák tisztábbak, az asztalkendőkön kevesebb a lyuk, az asztalra izesebb ételek kerülnek. Ezeket a változásokat Reine okozta, a plébános gazdasszonya.

Reine egy kalap alá fogta a paróchiát és a szakácsnői hivatást s béreslegényi erejével megjámborul erőszakos modorával beleavatkozott minden háztartásba, tanácsokat osztogatott, kormányozott. Pécuchet vakon bízott intézkedéseiben.

Egyizben a gazdasszony egy potrohos valakit vitt el hozzá, akinek apró kínai szemei között karvaly-orr görbült. Gouttman volt, a kegyszerárus; - a kocsiszinben kicsomagolta dobozokba zárt portékáit: keresztek, érmek, mindenféle méretű olvasókat, imatermekbe való gyertyatartókat, hordozható oltárokat, aranyfüstös bokrétákat, kékszinű, keménypapír szent-sziveket, vörös szakállu szent Józsefeket, porcellán kálváriákat. Pécuchet szeretett volna belőlük. Ám drágák voltak.

Gouttman nem kívánt pénzt. Azt mondta, jobban szereti a cserét s fölmenvén a muzeumba, az ócska vasakért s az összes ólomtárgyakért följánlotta árui egy részét.

Bouvard csunyáknak találta a kegyszereket. De Pécuchet szemei, Regina kérései s a házaló ajánlgatásai végre is meglágyították. Gouttman, látva a könnyű sikert, ráadásul még az alabárdot is akarta. Bouvard, aki már unta a fegyverrel való mutatványokat, átengedte a ritkaságot. A végső becslés megtörténte után az „uraságok” még száz frankkal tartoztak az árusnak. Megállapodtak, hogy a fizetés négy, három-hónapos lejáratu váltóval fog történni s a két barát örült a jó vásárnak.

Szerzeményeiket úgy rendezték, hogy minden szobába jusson valami. A muzeumot egy szénával teli jászol, valamint egy parafából készült székesegyház diszítette.

Pécuchet kandallóján Keresztelő szent János állott, viaszból; a folyosó hosszát megdicsőült püspökök képei foglalták el, míg a lépcsők indulójánál, láncon függő lámpa alatt, azurköpenyes és csillagkoronás Szent-Szűz ragyogott. Marcel tisztogatta e nagyszerűségeket, melyeknél szebbeket a paradicsomban sem tudott elképzelni.

Mily kár, hogy Szent Péter eltört: most nagyszerűen illett volna az előszobába! Pécuchet néha-néha megállt a régi trágyagyűjtő gödör előtt, melyből még föl-fölrémlett a tiara, egy bocskor s az egyik fül. Nagyot sóhajtott, aztán folytatta a kertészkedést, mert ujabban kézi munkával is tetézte vallásos gyakorlatait s ásta a földet, szerzetesi szoknyájában szent Brunóhoz hasonlítgatva magát. De hátha szentségtörés, hogy így öltözik! Lemondott a csuháról.

Egyébként teljesen papos modort vett föl, nyilván a plébános hatása alatt. Ugyanolyan volt a mosolya, a hangja s a fázós mozdulat, mellyel két kezét csuklóig becsusztatta kabátujjai alá. Végre a kakaskukorékolás is bántotta s nem állhatta a rózsák illatát. Nem járt ki többé, vagy ellenséges szemmel nézte a tájat.

Bouvard engedte magát elvitetni a Mária-ünnepélyekre. A himnuszokat éneklő gyermekek, az orgonacsokrok, a zöld füzérek valami legyőzhetetlen fiatalság érzésével töltötték el. A fészkek formája, a források üde fénye, a nap jóleső bizsergése mind Istent hirdették szívének s barátja kegyeskedő életét tulzottnak és unalmasnak érezte.

- Miért nyögsz evés közben?

- Nyögve kell étkeznünk, - felelte Pécuchet, - mert az ember evéssel veszítette el ártatlanságát.

Pécuchet ezt a „Seminárista kézikönyvé”-ben olvasta, egy 12-ed rétű, két kötetes műben, melyet Jeufroy-tól kapott kölcsön. A salette-i bucsujárárhelyről elnevezett vizet itta, bezárt ajtóknál heves imádságokat mondott s készült belépni a franciskánusok közé.

Hogy az állhatatosság adományát elnyerhesse, elhatározta, hogy zárandoklatot tesz a Szent-Szűz tiszteletére.

A bucsujárárhely megválasztása zavarba hozta. A fourvières-i, chartres-i, embrun-i, marseille-i, vagy auray-i Miasszonyunkat látogassa-e meg? A délivrande-i közelebb esik s szintugy megfelelő.

- Velem jössz?

- Fölösleges hátramozgató volnék, - felelte Bouvard.

De hátha mint hívó térhetne vissza! Ez ellen nem lett volna kifogása; s végre, barátságból is, beleegyezett a dologba.

A zárandoklást gyalog szokás végezni. Negyvenhárom kilométer azonban nagyon sok. A társaskocsik nem alkalmasak az elmélyedésre, inkább egy ócska bricskát béreltek tehát, mely tizenkét órai ut után letette őket a fogadó előtt.

Kétágyas szobát kaptak, két fiókos-szekrénnel, melyeken apró, tojásdad mosdótálakban két vizeskancsó állt. A fogadós elmondta, hogy ez volt a „kapucinusok szobája” a rémuralom idejében. Itt rejtették el a délivrande-i Szűzet, oly óvatossággal, hogy a szent atyák a misét is titokban mondták előtte.

Pécuchet örült a dolognak s fennhangon olvasta el a kápolnát ismertető papirlapot, melyet lent a konyhában kapott.

Alapját a II. században Szent Régnobert vetette meg, Lisieux első püspöke, vagy szent Ragnebert, aki a VII. században élt, vagy pedig Pompás Róbert, a XI. század közepén.

A dánok, normannok s főleg a protestánsok többször fölégették és elpusztították, különböző korszakokban.

A primitív szobrot 1112 táján fedezték föl, mikor egy juh, lábával kapálva a fűvet, megmutatta az ereklye helyét. Itt Baudoin gróf szentélyt emeltetett.

A Szűz számtalan csudát művelt. Egy bayeux-i kereskedő, mikor a szaracénok elfogták, hozzá fohászkodott: bilincsei lehulltak s megszabadult. Egy zsugori gazdag ember padlásán rengeteg patkány pusztított. A délivrande-i Szűzet hívta segítségül s a patkányok eltűntek. Szobrához érmet érintettek, melyet, mikor egy versailles-i öreg istentagadó halálos ágyához vittek, az illető azonnal megtért. Egy Adeline nevű uriember, aki káromló beszédei miatt megnémult, visszanyerte előtte a hangját. S szent oltalma alatt a Becqueville házaspár állhatatos szüzségben tudta végigélni életét.

Azoknak a névsorában, akiket gyógyíthatatlan betegségből segített talpra, fölemlítik Palfresne kisasszonyt, Anne Lirieux-t, Marie Duchemint, François Dufai-t és az Osseville-ből való Jumillac asszonyságot.

Nevezetes személyiségek is meglátogatták: XI. Lajos, XIII. Lajos, Gaston d'Orléans két leánya, Wiseman biboros; Samirrhí, az antiochiai patriárka és Véroles őmagassága, Mandzsuria apostoli vikáriusa. Quélen érsek hálát adott előtte Talleyrand herceg megtéréséért.

- Téged is meg fog téríteni! - mondta Pécuchet.

Bouvard, aki már lefeküdt, mormogott valamit s nyomban mély álomba merült.

Másnap hat órákor beléptek a kápolnába.

Hajdani képe megváltozott. Vásznak és deszkák torlódtak a hajóban s maga az épület, rokokó-stilusával, nem nyerte meg Bouvard tetszését; főleg a vörösmárvány-oltár korinthusi pilléreit kifogásolta.

A csodatévő szobrot, mely a kartól balra, egy fölkében állott, aranycsillámu ruha takarta.

Most az egyházi lépett be s mindkettőjük számára egy-egy viaszgyertyát hozott. Az oszlopos korlát kiálló szögeire szurta a gyertyákat, három frankot kért, meghajolt s nyomban elment.

Ezután a fogadalmi tárgyakat nézték végig.

Kis fém-táblák feliratai tanuskodtak a hívők hálájáról. Főlátványosság két, keresztbe fektetett kard volt, melyet az École polytechnique egy régi tanítványa ajándékozott, valamint különféle lakodalmi csokrok, katonai érmek, ezüst szívek s a sarokban letámasztva mankók erdeje.

A sekrestyéből egy pap bukkant elő, szentségtartót emelve.

Megállt pár percre az oltár alján, majd fölment a három lépcsőfokon s elmondta az *oremus*-t, az *introitus*-t, és a *kyrie*-t, melyet a ministráló gyerek térdenállva egyetlen lélekzetvétellel hadart utána.

Kevesen vettek részt az istentiszteleten: tizenkét vagy tizenöt öregasszony. Hallani lehetett olvasóik neszt s a kalapácsot, mely a kőköcskhöz ütődött. Pécuchet, térdeplőjére hajolva, felelt az *ámen*-ekre. A szentség fölmutatása alatt könyörgött a Szent Szűzhöz, hogy állhatatos és rendíthetetlen hittel ajándékozza meg.

Bouvard templomi székben ült mellette s elkérve imádságos könyvét, a Mária-litániákat lapozta föl.

„Legtisztább, legszüzbibb, tiszteletreméltó, kedves, hatalmas, kegyelmes, elefántcsont-torony, arany-ház, hajnal kapuja...”

Az imádatos szavak, a lelkendező jelzők az égi lény felé ragadták, akihez mindez a dicséret zengedez.

Maga elé képzelte, mint ahogy a templomi festményeken láthatni, felhők halmán, lábainál cherubokkal, keblén az isteni gyermekkel: szelid szívü anyát, kihez a föld minden bánata fölfohászkodik, női eszményt, aki az égbe emelkedett. Elhagyva a földi test nyögét, az ember csak az ő szerelmét szomjazza, csak az ő szívén vágyik megpihenni.

Mise végeztével az árus-bódék mellett mentek el, melyek a tér felőli templomfalhoz hátallanak. Képeket árultak itt, szenteltvíztartókat, aranycirádás urnácskákat, kókuszdió-Jézusokat, elefántcsontolvasókat. A nap vakitva verődött vissza a képek üvegezéséről, élesen világítva meg a durva színeket s barbár vonalakat. Bouvard, aki odahaza csufnak találta ezeket a holmikat, most türelmesen nézegette őket. Vásárolt egy kékes pépből gyurt apró Szüzanyát, mig Pécuchet emlékül megelégedett egy rózsafüzérrel.

Az árusok kiabáltak:

- Tessék! tessék! Öt frank, három frank, hatvan centime, két sol! Ne utasítsák vissza a Szentszüzet!

A két zarándok mit sem vásárolva sétált tovább. Sértő megjegyzések zudultak föl:

- Miféle jómadarak ezek?

- Talán törökök!

- Vagy inkább protestánsok!

Egy hosszú lány megrántotta Pécuchet kabátját, egy szemüveges vén ember vállon fogta; valamennyien egyszerre kiabáltak, majd kitódulva bódéikból körülvették őket, kettőzött dühhel kínálgatva és szitkozódva.

Bouvard nem bírta tovább.

- Takarodjanak, az istenfáját!...

A tömeg szétoszlott.

Egy kövér asszony azonban továbbra is nyomukban járt a téren s hajtogatta, hogy ezt még megbánják egyszer!

Visszatérve a fogadóba, a kávéházi teremben Gouttmant pillantották meg. Üzleti dolgai szőlítették ily helyekre s éppen tárgyalt valakivel, aki az asztalon holmi számlakivonatokat vizsgálgatott.

Az idegen borsipkát s nagyon bő nadrágot hordott, vörös arcszine volt s noha haja már őszült, termete karcsun nyult ki, egyaránt emlékeztetve nyugdíjas katonatisztre s öreg vándorszínészre.

Olykor-olykor elkáromkodta magát, majd Gouttman egy szavára halkabban kezdett beszélni, rögtön csillapulva s újabb számlára térve át.

Bouvard, miután negyedóraig figyelte, közelebb ment hozzá:

- Barberou, ha nem tévedek?...

- Bouvard! - kiáltotta a sipkás ember.

Összecsókolóztak.

Barberou husz év alatt mindenfélével megpróbálkozott.

Volt ujságkiadó, biztosítási ügynök, osztrigatelepigazgató. - „Majd elmesélem!” - Végül eredeti foglalkozásához tért vissza s egy bordeaux-i cég utazója lett. Gouttman, aki „egyházi branche”-ban dolgozott, borokat helyezett el megbízásából a papoknál. - „És most bocsásanak meg! Egy pillanat s a maguké vagyon!”

Ujra az írások közé temetkezett, majd hirtelen rándult egyet a padon: - „Hogyan? Kétezer?”

- Persze?

- No, de ez már aztán mégis hallatlan!

- Ugyan, miért?

- De ha mondom, hogy én is jártam Hérambertnél, személyesen! - felelte dühösen Barberou. - A számlán négyezer volt! Nem tesz bolonddát!

A kegyeskereszt nem jött ki a sodrából:

- Jó! A kiegyenlítés megvan! Mit akar még?

Barberou fölállt, arca előbb elsápadt, aztán lila színt váltott: Bouvard és Pécuchet azt hitték, hogy most mindjárt megfojtja Gouttmant.

De visszaült, keresztbefont karokkal:

- Maga közönséges csirkefogó; lássa be!

- Csak semmi becsületsértés, Barberou ur! Tanuk vannak, vigyázzon!

- Bepörlöm!

- Ajjé!

S Gouttman, miután összezsúrolta irattáskáját, megbillentette kalapja karimáját:

- Annál jobb lesz!

S távozott.

Barberou elmagyarázta az esetet: Ezer frank hitel fejében, mely uzsorás csalafintaságok következtében közben duplájára nőtt, Gouttmannak háromezer frank értékű bort szállított. Ezzel lefizette volna tartozását s ezer frankot keresett is volna. Most azonban még ő tartozik ezerrel! Cégfőnökei biztosan elcsapják s bíróság elé is kerülhet!

- Disznó! gazember! piszok zsidó! - És az ilyen ebédelget a paróchiákon! Különben... ami a csuhásokat illeti!...

S kikelt a papok ellen, oly dühhel verve az asztalt, hogy a szobrocska majdnem legurult.

- Csöndesebben! - figyelmeztette Bouvard.

- Nini, hát ez mi? - s Barberou kibontotta az apró figurát a papirosból: - Zarándok-csecsebecse! A magáé?

Bouvard felelet helyett kétértelműen mosolygott.

- Az enyém! - mondta Pécuchet.

- Igazán sajnálom, - kezdte újra Barberou, - no de majd fölvilágosítom én magukat, ne féljenek!

Minthogy azonban bölcsnek kell lenni s a rossz kedv nem bölcs dolog, déjeuner-vel vendégelte meg barátait.

Mindhárman asztalhoz ültek.

Barberou szeretetreméltó volt, a régi jó idöket emlegette, a pincérlányt megölelgette, Bouvard potroháról méreteket akart fölvenni. Közeli látogatását ígérte Bouvardéknál s majd hoz magával egy mulatságos könyvet is!

Ez a kilátás nem igen kecsegtette a két zarándokot. A kocsiban még vagy egy óra hosszat beszélgettek a dologról, a ló ügetése közben. Később Pécuchet lehunyta szempilláit. Bouvard is elhallgatott. Lelke belsejében, úgy érezte, hajlik a vallás felé.

Előző este Marescot kereste őket, fontos közlések céljából. - Marcel nem tudott többet.

A jegyző csak három nappal utóbb fogadhatta a két barátot s rögtön kirukkolt a dologgal. Bordinné ajánlata volt, mely szerint hétezeröttszáz frank évi járadékért megvásárolná Bouvard gazdaságát.

Az özvegy már kora ifjúsága óta számontartotta ezt a birtokot, melynek egész környékét, minden jó és rossz oldalát kitűnően ismerte s melynek megszerezhetése rák módjára sorvasztotta. Mert ez a jó asszony, igazi normandiai vér lévén, mindenek fölött a földbirtokot szerette, nem annyira a tőke biztos befektetése miatt, mint inkább azért a boldogságért, hogy a maga rögét tapodhatja. Ez a vágy késztette annyi puhatolózásra, az állandó résen levésre, hosszú kuporgatásokra. Türelmetlenül várta a feleletet.

Bouvard zavarban volt, nem akarván, hogy Pécuchet egy napon vagyontalanul maradjon. Meg kellett azonban ragadni az alkalmat, - mely nyilván a zarándoklat eredménye volt, - hiszen a Gondviselés ezuttal már másodszor mutatkozott hozzájuk kegyesnek!

A következő feltételeket szabták: A járadék ne legyen hétezeröttszáz frank, hanem csak hat-ezer, azonban, ha valamelyik barát elhalna, utána a másik is kapja. Marescot kifejtette, hogy az egyik gyöngélkedő természetű, a másik pedig gutaütésre hajlamos. Bordinné, szenvedélyétől elragadtatva, aláírta a szerződést.

Bouvard mélabus lett. Ime, valaki kívánja az ő halálát! Komoly gondolatokat szőtt, Istenről és az örökkévalóságról.

Három nappal utóbb Jeufroy meghívta őket arra az ünnepélyes lakomára, melyet évenként egyszer kollégái megvendégelésére szokott tartani.

Az ebéd két óra tájban kezdődött s este tizenegy óráig tartott.

Körtebort ittak, szójátékokat csináltak. Pruneau tisztelendő ur az asztalnál versfejekbe rejtett elmésséget költött. Bougon kártyatréfákat mutatott, Cerpet pedig, a fiatal vikárius, apró románcot énekelt, mely már-már gáláns zamatu volt. Ez a környezet elszórakoztatta Bouvard-t. Másnapra kevésbé komoran ébredt.

A plébános gyakran jött hozzá látogatóba. A vallást tündéri színekkel tudta ecsetelni. S végre is, mit kockáztat az ember? - Bouvard csakhamar ráállott, hogy megáldozzék. Vele egyidőben Pécuchet is részesülni fog a szentségben.

A nagy nap fölvirradt.

A templom, első áldozások ideje lévén, tele volt emberekkel. A polgárok és polgárasszonyok padjaikban zsufolódtak, a szegényebb népség hátul tolongott, vagy a karzatokon, a bejárat fölött.

Most valami megmagyarázhatatlan következik, gondolta Bouvard, az értelem azonban nem elégséges bizonyos dolgok fölfogására. Igen nagy emberek fogadták el már a szentséget. Ugy kell tenni, mint ők. S kábultan nézte az oltárt, a füstölőt, a gyertyatartókat, az előzetes böjttől kissé bizonytalan fejjel, sajátságos elgyöngülést érezve.

Pécuchet, Krisztus kinszenvedéseinek meditálva, remegett a fölhullámzó szeretettől. Az Ur elé akarta önteni lelkét a többi lelkekkel együtt, a szentek minden rajongásával, elragadtatásával és révületével, minden élőlényvel, az egész világgal egyetemben. Azonban, noha buzgón imádkozott, a mise különböző részeit kissé hosszadalmasaknak találta.

Végre az apró fiúk letérdepeltek az oltár első lépcsőjére; ruháik fekete szalaggá folytak össze, mely fölé szőke és barna üstökök emelkedtek, egyenlőtlen magasságban. Kis lányok váltották föl őket, koszoruik alól kibuggyanó fátylakkal: távolról fehér felhők gomolygásának vélhette volna az ember a kar mélyén.

Aztán a fölnöttek következtek.

Az evangéliumos oldalon Pécuchet állt a sor élén s feje, bizonyára a meghatottságtól, jobbra-balra ingadozott. A plébános alig tudta szájába helyezni az ostyát, melyet elfordult szemekkel fogadott.

Bouvard ellenben oly szélesre nyitotta állkapcsait, hogy nyelve zászlósan lippent le szája széléről. Fölemelkedve, Bordinnébe ütközött. Szemeik találkoztak. Az özvegy mosolygott. Bouvard, nem tudta miért, elpirult.

Bordinné után egyszerre áldozott meg de Faverges kisasszony a grófnővel és társalkodónőjükkel, valamint egy urral, akit nem ismertek Chavignolles-ban.

Utoljára Placquevent és Petit, a tanító, maradtak, mikor egyszerre Gorju is megjelent az oltárnál.

Nem viselt már hetyke szakállt s mellén keresztbefont karokkal tért vissza helyére, a legjámborabb módon lépegetve.

A plébános beszédet intézett a kis fiukhoz. Vigyázzanak, hogy utóbb ne kövessék az Istenét eláruló Judást s őrizték meg mindenkor ártatlanságuk köntösét. Pécuchet bánatosan fájlalta a maga ártatlanságát. Hirtelen azonban székeket tologattak, az anyák siettek elő, megcsókolni gyermekeiket.

A hivek szerencsekivánatok közt vonultak kifelé. Többen sirtak. Faverges-né, kocsijára várakozva, Bouvard és Pécuchet felé fordult. Bemutatta nekik leendő vejét: „Mahurot báró, mérnök!” - A gróf sajnálja, hogy oly ritkán látja őket. A jövő héten itthon lesz. „Ne felejtsek el, kérem!” A fogat előállt s a kastély hölgyei elhajtattak. A tömeg szétoszolt.

Udvarukban egy csomagot találtak, mely a fű közt hevert. A levélhordó, minthogy a házat zárva találta, a falon át dobta be. A Barberou-igérte könyv volt: *A kereszténység vizsgálata*, Louis Hervieu-től, az École normale volt hallgatójától. Pécuchet eltolta magától. Bouvard sem óhajtotta megismerni.

Sokszor elismételték előtte, hogy a szentség fölvétele át fogja alakítani: napokon át leste a nagy belső kivirágzást. Lelke a régi maradt s ez fájdalmas csudálkozással töltötte el.

Hogyan! Isten teste egyesül a miénkkel s mégsem változtat rajta? A világokat kormányzó gondolat nem világosítja meg elménket? A mindenható hatalom gyengeségben marasztal?

Jeufroy bátorította s Gaume abbé *Katekizmus*-át jelölte ki olvasásra.

Pécuchet kegyessége ezzel szemben egyre hatalmasabban fejlődött. Két szín alatt akart áldozni, a folyosón sétálva zsoltárokat énekelt s az utcán megállította a chavignolles-iakat, vitatkozva velük, térítgetve őket. Vaucorbeil a szemébe nevetett, Girbal a vállát vonogatta, a kapitány Tartufe-nek nevezte. Az volt a vélemény, hogy most meg már tulzásba mennek.

Kitűnő módszer a világ dolgait csupa szimbólumnak tekinteni! Ha a menny dörög, gondolkunk az utolsó ítéletre, derült ég láttán az üdvözültek boldogsága jusson eszünkbe, séta közben ismételjük, hogy minden lépés a halálhoz visz közelebb. Pécuchet ezt gyakorolta. Öltözködés alatt a testi burokra gondolt, melyet a Szentháromság második tagja magára vett; az óráketyegés szíve verésére emlékeztette; ha gombostű szurta meg, a kereszt szögei jelentek meg előtte. Azonban hiába térdepelt órák hosszán át, hiába szaporázta böjtjeit s kinozta képzeletét, az önmagából való kiszakadás nem sikerült, képtelen volt eljutni a tökéletes szemlélődésig.

A misztikusokhoz fordult: szent Terézt, Jean de la Croix-t, Louis de Grenade-ot, Simpolit s az újabbak közül Chaillot őminenciáját olvasta. A várt nagyszerűségek helyett laposságokat talált, hanyag stílust, hideg képeket, erőszakos példázatokot a lapidáris szerzők tárházából.

Mindazáltal megtanulta, hogy van cselekvő és szenvedő megtisztulás, belső és külső vízió, négy fajta könyörgés, - a szeretetnek kilenc gyönyörűsége, az alázatosságnak hat fokozata, - és hogy a lélek fölsebzése nem sokban különbözik a szellem megrablásától.

Egyes pontok megzavarták.

„Ha a test átkozott, hogyan lehetséges, hogy hálát kell adnunk Istennek a lét örömeiért? Mily mértéket tartunk az üdvre föltétlenül szükséges félelem és a remény közt, mely nem kevésbé elengedhetetlen? Hol van a kegyelem jegye? stb.”

Jeufroy feleletei egyszerűek voltak:

- Ne gyötörje magát! Aki mindennek mélyére akar hatolni, veszedelmes lejtőre sodródik!

Gaume *Állhatatosság katekizmus*-át annyira izetlennek találta Bouvard, hogy utána elővette a Louis Hervieu könyvét. A munkát, mely a modern biblia-kutatás eredményeit foglalta össze, a kormány betiltotta. Barberou, republikánus lévén, megszerezte.

Olvasás közben kételyek ébredtek Bouvard lelkében: először is az eredendő bűnre vonatkozólag: Ha Isten bűnrehajlónak teremtette az embert, nem kellett volna megbüntetnie; a rossz létezése megelőzte a bűnbeesést, mivel már voltak tüzhányók meg vadállatok. Az eredendő bűn megzavarja az igazságról alkotott fogalmunkat!

- De hát miért? - mondta a plébános, - hiszen erre a tételre nézve az egész világ egyetért, anélkül, hogy bizonyítani tudnók. Mi magunk is át szoktuk származtatni az apák bűnét gyermekeikre. Vagyis erkölcsünk és törvényeink igazolják a Gondviselés rendelkezését, melyet a természetben is érvényesülni látunk.

Bouvard megrázta a fejét. A pokolban is kételkedett:

- Mert minden büntetésnek a vétkes megjavítását kell céloznia! Ez pedig lehetetlen, ha a megtorlás örökké tart! S hányan szenvedik el! Gondoljuk csak meg: az összes régiek, a zsidók, a muzulmánok, a bálványimádók, az eretnekek és a keresztség nélkül elhalt gyermekek is, akiket pedig szintén Isten teremtett, s miért? Hogy oly bűnért szenvedjenek, melyet nem is követtek el!

- Ezt szent Ágoston vitatja, - tette hozzá a plébános, - szent Fulgentius pedig még a méhmagzatot is részesévé teszi a kárhozatnak. Az Egyház voltaképpen nem hozott e tekintetben döntést. Mindazáltal jegyezzük meg: Nem Isten, hanem maga a vétkező dönti kárhozatba magát s mivel Isten végtelenségénél fogva a rajta esett sérelem is végtelen, a bűnhődés sem lehet véges. Óhajt még valamit?

- Tessék megmagyarázni a Szentháromságot, - mondta Bouvard.

- Örömmel! Vegyünk egy hasonlatot: valamely háromszög három oldalát, vagy inkább lelkünket, mely a lét, ismeret és akarat hármassága. Ami az embernél tulajdonság, Istennél személy. Ebben rejlik a titok.

- De a háromszög egy-egy oldala nem egyuttal egy egész háromszög is! És a lélek három tulajdonsága nem jelent három lelket, míg a Szentháromság három személyes Istenből áll!

- Istenkáromlás!

- Vagy pedig csak egy személy van, egy Isten, egyetlen, három alakot öltő substantia!

- Imádnunk kell őt, ha nem is értjük, - mondta a plébános.

- Helyes! - felelte Bouvard.

Félt, hogy istentelennek mondhatják s rossz szemmel nézhetnek rá a kastélyban.

Most már háromszor is tettek látogatást hetenként, öt óra tájban a téli délutánokon, s a csésze tea fölmelegítette őket. A gróf modora „a régi udvar nagyvilági finomságát érezte”; a grófnő, kövérek nyugalmával, minden dologról meglepő elmeéllal tudott ítéletet mondani. Yolande kisasszony, a lányuk, a „fiatal urihölgy” típusa volt, emlékkönyvek angyalképe, Noaresné pedig, a társalkodónő, hasonlított Pécuchethez, neki is hegyes orra lévén.

Mikor először léptek be a szalónba, Noaresné éppen védőbeszédet tartott:

- Biztosítom Önöket, hogy megváltozott! Ajándéka a bizonyosság!

Gorjuról volt szó. A jövődöbeli házastársaknak gótikus imázsamolyt ajánlott föl. Elhozták. A két család cimerei színes domborfaragásban ékesítették. Mahurot urnak tetszett az ajándék s Noaresné kérlelte:

- Ugye, nem fog megfélekezni védencemről?

Aztán két gyermeket vezetett be, egy körülbelül tizenkét éves fiút, nővérével, egy tíz év körüli leánykával. Rongyaik szakadásain át látni lehetett hidegtől vörös tagjaikat. Egyikük ócska papucsot viselt, a másiknak csak facipője volt. Homlokukat ellepte a haj s égő szemekkel néztek körül, mint két éhes farkaskölyök.

Noaresné elbeszélte, hogy reggel az országuton szedte föl őket. Placquevent nem tudott róluk semmiféle felvilágosítást adni.

Nevüket kérdezték.

- Victor és Victorine.

- Hol van az apjuk?

- Börtönben.

- És azelőtt? mit csinált?

- Semmit.

- Hová valók?

- Saint-Pierre-be.

- De melyik Saint-Pierre-be?

A két apróság feleletül csak ezt hajtotta, erősen szuszogva:

- Nem tudom, nem tudom.

Anyjuk meghalt s ők koldultak.

Noaresné kifejtette, mily veszedelmes volna sorsukra bizni őket. Lágyitgatta a grófnőt, apellált a gróf nemes lelkületére, támogatást nyert a kisasszonyban, makacskodott és diadal-maskodott. Az erdőkerülő feleségének gondjaira fogják bizni a gyermekeket! Később majd kerül munka is a számukra, minthogy pedig se írni, se olvasni nem tudnak, Noaresné maga fog nekik órákat adni, hogy előkészítse őket a katekizmusra.

Mikor Jeufroy tisztelendő ur a kastélyba jött, előkerítették a két porontyot. Kikérdezte őket, aztán oktatásba fogott, melyet a hallgatóságra való tekintettel, rátartós gonddal végzett.

Egyszer, mikor a patriarchákról adott elő, Bouvard-ral és Pécuchet-vel indulva hazafelé, az az előbbi igen lesújtóan nyilatkozott az ótestamentomi atyákról:

Jákob agyafurt csaló volt, Dávid gyilkos, Salamon kicsapongó.

A pap, azt felelte, hogy messzebbre kell tekinteni. Ábrahám áldozata a Kinszenvedés példázata, Jákob a Messiást jelképezi, nemkülönben József, az ércigýó és Mózes is.

- Ön elhiszi, - kérdezte Bouvard, - hogy az Ötkönyvet Mózes írta?

- Kétségkívül!

- De hiszen az ő halála is el van benne mondva! S ez áll Józsúéra is, míg a Birák szerzője megemlíti, hogy műve írásakor Izraelnek még nem voltak királyai. Tehát a könyv a királyok alatt készült! A prófétákon is igen csudálkozom!

- No, most meg már a prófétákat is megtagadja!

- Világért sem! Azonban fölhevült lelkük a legkülönbözőbb formákban látta Jehovát: tűzben, csipkebokorban, aggastyánok és galambok képében, mindazáltal nem voltak bizonyosak e megnyilatkozásokban, mert mindig valamely jelet is követelnek.

- Ejnye! honnan szedi ezeket az épületes dolgokat?

- Spinozából.

Erre a névre a plébános megtorpant.

- Olvasta, tisztelendő ur?

- Isten őrizz!

- Azonban mégis, a tudomány...

- Uram, aki nem keresztény, nem is tudós!

S gunyosan támadta a tudományt:

- Vajjon tud-e kalászba szökkenteni az ön híres tudománya egyetlen buzaszemet is? Mit tudhat az ember? - kérdezte.

Mégis, a pap tudta, hogy a világ a mi kedvünkért teremtdött, hogy az arkangyalok fölötté állnak az angyaloknak, hogy az emberi test a harmincéves életkor külsejével fog föltámadni.

A beavatott fölényével beszélve, fölingerelte Bouvard-t, aki nem bizván Louis Hervieu-ben, irt Varlot-nak. Pécuchet, többet tudva, a Szentírás felől kért magyarázatot Jeufroy-tól.

A Genézis hat napja hat nagy korszakot jelent. Azt, hogy a zsidók drága edényeket vittek el Egyiptomból, úgy kell érteni, hogy szellemi kincseket szereztek, a művészetek titkait rabolták meg. Ézsaiás nem vetközött teljesen meztelenre. *Nudus* latinul csak övig ruhátlant jelent. Vergilius is így magyarázandó, mikor a földművelőknek a meztlenséget ajánlja: mivel ez az író nem adhatott oly tanácsot, mely a szeméremmel ellenkezik! A könyvet fölfaló Ezékielen nincs semmi különös; ma is mondjuk, hogy csak úgy falunk egy-egy röpiratot vagy ujságot!

De ha mindenben metaforát látunk, mi lesz a tényekkel? - A pap hangsúlyozta, hogy azért valósággal is megtörténtek.

Ezt a fölfogást Pécuchet méltatlanul megalkuvónak érezte. Tovább folytatta kutatásait s jegyzékkel állt elő a biblia ellenmondásairól.

Az Exodus azt állítja, hogy negyven évig mindig végeztek áldozatokat a pusztában: Ámos és Jeremiás szerint egyszer sem. A Krónikák könyve és Esdrás nem egyeznek meg a nép összeszámlálására vonatkozólag. Az ötödik könyvben Mózes szemtől-szemben beszél az Urral, az Exodus szerint viszont sohasem láthatta. Hogyan történt hát a kinyilatkoztatás?

- Annál inkább hinnünk kell benne, - vitatkozott mosolyogva Jeufroy. - Csak a csalóknak van szükségük körülményes igazolásra, az igazak nem törődnek ilyesmivel. Ha nem látunk tisztán, az Egyházhoz forduljunk, aki mindig csalhatatlan.

De ki hát a csalhatatlan?

A bázeli és konstanzi zsinatok a zsinatot tartják ilyennek. A zsinatok azonban gyakran eltérően foglalnak állást, mint az Athanázius- és Arius-esetek mutatják. A flórenci és lateráni zsinatok a pápát mondják ki csalhatatlannak. VI. Hadrián azonban kijelentette, hogy a pápa szintugy tévedhet, mint bárki más.

Szörszálhasogatások! Mindennek semmi köze a dogma maradandóságához.

Louis Hervieu műve a dogmák változandóságára mutat rá. A keresztséget hajdan csak fölnőttek vehették föl. Az utolsó kenet a IX. században lett szentséggé; a személyes jelenvalóságot a VIII. században foglalták dekrétumba; a purgatóriumot a XV.-ikben ismerték el s a szeplőtlen fogantatást csak napjainkban.

S Pécuchet nem tudta már azt sem, miképpen gondolkodják Jézusról? Három evangélista embernek rajzolja. Jánosnál egy helyen mintha Istennel vallaná magát egyenrangúnak, másutt viszont alatta állónak tűnik föl.

A pap Abgar király levelét, a Pilátus-féle iratokat szögezte ellene, valamint a Sibyllák bizonyosságát, „melynek alapja igazság”. A Szüz tiszteletét megtalálta a galloknál, a Megváltó eljövetelének hitét Kinában, a Szentháromságot mindenütt, a keresztet a dalai-láma süvegén, Egyiptomban pedig az istenek kézfejen. Sőt egy Nilus-mérő bot rajzát is fölmutatta, mely azonban Pécuchet szerint phallust ábrázolt.

Jeufroy titokban Pruneauval, barátjával, tárgyalt, keressen számára bizonyítékokat a szerzőkből. Tudós harc kezdődött s Pécuchet, akit önérzete tüzelt, transcendens és mythologiai tanokat tanulmányozott.

A Szüzet Izis-szel hasonlította össze, az ostyát a perzsák *homa*-jával, Bacchust Mózessel, Noé bárkáját Xithuros hajójával, mely egyezések szerinte a vallások azonosságát jelentették.

De hogy is lehetnének különbözők a vallások, mikor Isten csak egy van! - így ért érvei végére. - A reverenda embere fölkiáltott: „Ez éppen a misztérium!”

Mit jelent ez a „misztérium” szó? Tudásunk fogyatékoságát. Helyes. De ha olyasmit jelöl, aminek egyszerű kijelentése csak ellenmondás elleplezésére való, oktalanság az egész! S Pécuchet többé nem hagyta nyugton Jeufroyt. Megrohanta kertjében, megvárta a gyóntatószék mellett, utánament a sekrestyébe.

A pap cseleket gondolt ki, hogy lerázhassa.

Egyszer, Sassetot-ból jövet, ahol szentségeket szolgáltatott ki, az uton Pécuchet-t látta maga előtt. Nem lehetett kikerülni a beszélgetést.

Augusztus végi alkonyat volt. A bibor ég barna színt váltott, nagy felhő kerekedett, melynek alsó része nyugalmasan nyult szét, fölül azonban hömpölygő gomolyokra szakadt.

Pécuchet eleinte közömbös dolgokról beszélt, majd egyszerre, - a „mártir” szó kapcsán, - elkezdte:

- Mennyire becsüli a mártirok számát?
- Legalább husz millióra.
- Origenes szerint nem voltak annyian.
- Origenes, tetszik tudni, nem megbízható...

Heves szélroham hajlította meg az árokszél fűvét s a láthatárig vonuló szilfasort.

Pécuchet válaszolt:

- A mártirok közé sok gall püspököt is sorolnak, akik szembeszálltak a barbárokkal. Ezekről ma már nem lehet szó.
- Talán pártjára tetszik kelni az imperátoroknak?

Igen, Pécuchet szerint alaptalanul rágalmazták őket:

- A thébai légio esete mese. Éppen így kétségbevonom Symphorosát és hét fiát, Felicitást és hét leányát, valamint az ancyra-i hét szüzet is, akiket arra ítélték, hogy erőszakot kövessenek el rajtuk, noha hetven évesek voltak. Nem hiszem Szent Orsolya tizenegyezer szüzét sem, bár egyiküket állítólag *Undecemillá*-nak hívták, ami számot jelenthet. Sem az alexandriai tiz mártírt!

- De kérem... hiszen hitelt érdemlő szerzők írnak róluk.

Esőcseppek hulltak. A plébános kinyitotta esernyőjét s Pécuchet, alig bujt alá, azt merészkedett állítani, hogy a katolikusok sokkal több lelket juttattak mártírsorsra a zsidók, muzulmánok, protestánsok és szabadgondolkodók pusztításával, mint az összes római császárok.

A lelkész tiltakozott:

- De hiszen Nérótól Galbáig éppen tiz nagy keresztényüldözés volt!
- Hát az albigensek lemészárlása? És a Szent Bertalan-éj? Meg a nantes-i ediktum visszavonása?
- Kétségkívül sajnálatos tulkapások, de ezeknek áldozatait csak nem hasonlíthatja össze egy szent Istvánnal, szent Lőrincsel, Cypriánnal, Polykárppal, a misszionáriusok légióival?
- Bocsánat! Hát Hypatia, Prágai Jeromos, Huss János, Brunó, Vanini, Dubourg Anna?

Az eső zuhogni kezdett. Sugarai oly erővel csaptak le, hogy a földről apró fehér orsók módjára pöndörültek vissza. Pécuchet és Jeufroy lassan, szorosan összesimulva lépegettek s a pap megszólalt:

- A mártirokat, szörnyű kínzások után, üstben főzték meg!
- Az inkvizíció is használta ezt a módszert s egész jól értett az emberpörköléshez!
- Előkelő nőket lupanárokbá hurcoltak!
- XIV. Lajos dragonyosai talán finomabb legények voltak?
- Az első keresztények nem műveltek semmi államellenest!
- A huguenották sem!

Nyargaló szél söpörte az esőt. Viz paskolta a lombokat, pataokban ömlött az ut szélén, s az ég sáros színekkel olvadt össze a csupasz, aratásvégi földekkel. Sehol egy fődél. Csak messzire valami pásztorkunyhó.

Pécuchet vékony felsőkabátjának egyetlen fonalszála sem maradt szárazon. Hátán végigcsurgott a víz, befolyt cipőibe, füleibe s az Amoros-sipka ellenzője szemeit sem tudta megvédeni. A plébános, egyik karjára kapva reverendája alját, fedetlenül hagyta lábszárait s háromszögletű kalapjának csucsa vállára zuditották a vizet, mint valamely gót templom vízköpői.

Meg kellett állniuk s hátukat a viharak fordítva, egymáshoz lapult hassal vártak, négykézre fogva a hajladozó esernyőt.

Jeufroy vitézül védte tovább a katolikusokat:

- Vajjon keresztre feszítették-e a maga híres protestánsait, mintahogy szent Simeonnal történt, vagy két tigrissel falattak-e föl valakit, mint ahogy szent Ignác halt meg?
- Hát az a sok, férjétől elszakított asszony, anyjától elragadott gyermek talán csekélység? S a száműzött boldogtalanok, akiket hófúvásba kergettek, örvényekbe hajtottak! Teletömték velük a börtönöket s a félig holtakat lófarkhoz kötötték!

A pap gunyosan nevetett:

- Bocsásson meg, de mindebből egy szót sem hiszek el! A mi mártírjaink kevésbé kétesek. Szent Blandinát hálóba kötve vetették egy bős tehén elé. Szent Juliát agyonverték. Szent Tarachusnak, Probusnak és Andronicusnak kalapáccsal törték ki a fogait, oldalukat vasgeregelyével tépték föl, kezükön tüzes szögeket kalapáltak keresztül s koponyájukról lenyúzták a bőrt.

- Ezek tulzások, - felelte Pécuchet. - A mártírok halálát akkoriban retorikai nagyításokkal jegyezték föl.

- Hogyan? Retorikai nagyításokkal?

- Igenis! Én ellenben történelmi tényeket szögezek Ön ellen. Az írlandi katolikusok terhes asszonyok hasát vágták föl, hogy kiszakítsák a gyermekeket!

- Soha!

- És hogy a disznók elé dobják őket!

- Ugyan!

- Belgiumban elevenen temették el az eretnekeket!

- Rossz tréfa!

- Névsor maradt róluk!

- És ha igaz volna is! - rázta dühösen ernyőjét a pap, - akkor sem nevezheti őket mártíroknak. Csak az Egyház kebelén belül vannak mártírok!

- Üres beszéd! Ha a mártírok értékét a hitvallás adja, hogyan lehet viszont a mártír a hitvallás bizonyító értéke?

Az eső elcsendesedett. A faluig nem váltottak több szót.

A paróchia küszöbén azonban a pap, még megszólalt:

- Nagyon sajnálom önt! igazán, nagyon sajnálom!

Pécuchet azonnal elbeszélte a vitát Bouvardnak. Valóságos vallásellenes hangulatba sodródott s egy órával utóbb, a rőzsetűz mellett ülve, együtt olvasták *Meslier plébános*-t. Durva tagadásai azonban meghökkentették Pécuchet-t s szemrehányásokat téve magának, hogy talán igazi hősök iránt volt igaztalan, a *Szentek életé*-ből nézegette át a leghíresebb mártírok történetét.

Mily üvöltés fogadta őket, mikor beléptek az arénára! S ha az oroszlánok és jaguárok szeli-deknek mutatkoztak, a nép hogyan uszítgatta, integetéssel és hanggal, a bestiákat! És a mártírok vértől borítottan is mosolyogva álltak s az égre néztek. Szent Perpétua újra fölkötötte lebomlott haját, nehogy szomorúnak lássék. Pécuchet elgondolkodott. Az ablak tárva volt, a csöndes éjben tengernyi csillag ragyogott. A mártírok lelkében olyasmi mehetett végbe, amiről nekünk már sejtelmünk sincs: isteni kéjek vonaglása! S Pécuchet érteni vélte ezt s úgy hitte, hogy ő is hasonlóan cselekedett volna!

- Te?

- Én, igenis!

- Mit fecsegsz! Hiszel, vagy nem hiszel?

- Azt nem tudom.

Gyertyát gyújtott. Tekintete az alkóvban függő feszületre fordult:

- Hány boldogtalan folyamodott hozzá!

S némi csönd után:

- De meghamisították! És ez Róma hibája! A vatikáni politika!

Bouvard azonban csudálta az Egyház nagyszerűségét s kijelentette, hogy szeretett volna a középkorban bibornok lenni.

- Jól illett volna rám a bibor, ne tagadd!

Pécuchet sipkája, melyet a parázs elé helyezett, még mindig nem száradt meg. Amint szét-huzogatta, a bélésben kemény tárgyat érzett s egy szent József-tallér hullt ki belőle. Meg-ütődtek, a dolog megmagyarázhatatlannak látszott.

Noaresné tudakozódott, vajjon Pécuchet nem tapasztal-e magán valami, üdvös változást? Ez a kérdezősködés elárulta. Ő varrta be, mikor egyszer Pécuchet billiárdozott, az érmet a sipkába.

A társalgónő nyilván beleszeretett Pécuchet-be. Összeházasodhattak volna: az asszony özvegy volt. És Pécuchet nem is gyanította ezt a szerelmet, mely pedig talán egy élet boldogságát jelentette.

Noha Pécuchet mutatkozott vallásosabbnak a két barát közül, Noaresné mégis őt ajánlotta szent József kegyeibe, akinek segítségével erőt ad a megtérésre.

Senki sem tudta úgy, amint Noaresné, hogy melyik bűn bocsánatára milyen rózsafüzéres imarend való, hogy melyik ereklye mit gyógyít s a szent vizek mily hatásuak. Órája oly láncocskán függött, amely érintette volt szent Péter bilincseit.

Csecsebecsei közt egy aranygyöngy ragyogott, pontos mása az allouagne-i templomban látha-tóhoz, melyben a Megváltó egy könnyecseppjét őrzik. Kis ujján viselt gyűrűje az ars-i plébános hajfűrtjét rejtette. Minthogy orvosi füveket is szedett betegeinek, szobája sekrestyéhez és gyógyszertárhoz hasonlított egyszerre.

Idejét levelek írásával, szegények látogatásával, vadházasságok szétterelésével, Sacré-Coeur-fotográfiák terjesztésével töltötte. Egy uriember-ismerősetől a „mártirok főzeté”-nek meg-küldését várta, amely husvéti gyertyák viaszának és a katakombákban található emberi hamu-nak a keveréke s melyet reménytelen esetekben tapaszt- vagy pilula formában lehet alkalmaz-ni. Noaresné Pécuchet-nek is ígért belőle.

Pécuchet megdöbbsent ettől a materializmustól.

Este a kastély egyik inasa teli puttonyra való könyvecskével állított be hozzájuk. A nagy Napoleon kegyes mondásait, a fogadók jóízű plébánosvendégének kiszólásait, istentelen emberek borzalmas haláleseteit tartalmazták. Noaresné könyv nélkül tudta valamennyit, csudák végtelen tömegével egyetemben.

Sok ostoba történetet mesélt, cél nélkül való csudákat, melyeket Isten mintha csak egyszerűen az emberek elképesztésére követett volna el. Nagyanyja például sajátkezüleg zárta el aszalt szilváit egy szekrénybe, miután vászonnal takarta le a gyümölcsöket. Később, amint a szekrényt fölnyitották, tizenhárom szilvát keresztalakba rakva találtak a teritőn.

- Ezt magyarázza meg valaki!

Minden elbeszélését ezzel a mondással fejezte be s igazi számár-csökönységgel vitatta megtörténtüket. Egyébként jó asszony volt s örökös derű ült az arcán.

Egyszer mégis „kijött a sodrából”. Bouvard tagadni merészelte a pezillai csudát, amely abból állt, hogy a nagy forradalomkor egy gyümölcsös tálba rejtett szent ostya magától arannyal vonódott be.

- Talán a tál fenekén némi nedvesség maradhatott, s az volt sárga színű!

- De nem, ha mondom! Az oltári szentség ereje vitte végbe az aranyozást, pusztá érintkezés útján!

S megerősítésül a püspökök bizonyágtételét idézte:

- Azt mondták, hogy valóságos pajzs... izé... palládium ez a perpignani kerület fölött... Tessék megkérdezni Jeufroy tisztelendő urat!

Bouvard nem akadékoskodott tovább. Ujra átlapozván Louis Hervieu-jét, Pécuchet-vel elment a paphoz.

Éppen befejezte ebédjét. Reine székeket tolt elő s gazdája egy mozdulatára két pohárkát „rozsólis”-sal töltött meg.

Bouvard ezután elmondta, miért jöttek.

A pap nem válaszolt egyenesen.

- Isten számára minden lehetséges s a csudák a vallás bizonyágai.

- De hát a természeti törvények!

- Nem fontosak. Az Ur megdöntheti őket, hogy így tanítson és javítson.

- S vajjon megdönti-e őket? - vitatkozott Bouvard. - Furcsa, hogy míg a természet a szokott uton jár, nem gondolunk Istenre, de mihelyt kizökken, azonnal az Ur kezét látjuk.

- Mert láthatjuk is, - erősítette a pap, - hiszen csak megbizhatnak a tanuk bizonyágtételében?

- A tanuk mindent készpénznek vesznek, mert igen sok a hamis csuda!

A plébános elvörösödött:

- Kétségkívül... ez is előfordul!

- Hogyan különböztessük meg a hazug csudát az igazítól? S ha a bizonyág gyanánt művelt csudák maguk is külön bizonyágra szorulnak, mi szükség van egyáltalán rájuk?

Reine beleavatkozott a vitába s gazdájával versenyt prédikálva mondta, hogy a földolog az engedelmesség.

- Az élet csak átmenet, de a halál örök!

- Egyszóval, - tette hozzá Bouvard, fölhörpintve a rózsapálinkát, - a régen történt csudák nincsenek különül bebizonyítva, mint a mostaniak s a pogányok és keresztények csudáit egyazon okoskodással védhetjük.

A plébános az asztalra dobta villáját.

- Amazok hazugok voltak, ha mondom! Nincs csuda az Egyház kebelén kívül!

- No lám, - szólt Pécuchet, - ugyanaz az érvelés, mint a mártírok esetében! Az elmélet a tényekre támaszkodik s a tények az elméletre!

Jeufroy egy pohár vizet hajtott föl:

- És ön is, akárhogy tagadja őket, hisz bennük! Tizenkét halász az egész világot megtérítette: azt hiszem, ez csodának elég szép!

- Egyáltalán nem!

Pécuchet másképpen képzelte a dolgot:

- A monotheizmus a zsidóktól ered, a Szentháromság, az indiaiaktól, az Ige megvan Plátóban, a Szűz tisztelete Ázsiában.

- Mindegy! - Jeufroy makacsul ragaszkodott a természetfölötti fölfogáshoz, nem akart a kereszténységben semmi emberi eredetű értelmet látni, noha a különböző népeknél előmozgalmai és átalakulásai ismerhetők föl. A XVIII. század gunyos istentelenségét még eltűrte volna, de a modern kritika, sima fegyvereivel, kétségbeejtette:

- Jobban szeretem a káromló atheistát, mint a szörszálhasogató szkeptikust!

Pécuchet mélabusan tért haza. Hiszen azt remélte, hogy a hitet és az értelmet össze lehet egyeztetni.

Bouvard a következő részletet olvastatta el vele Lous Hervieu-ből:

„A hit és értelem közt tátongó örvény megismerésére vessük össze axiómáikat:

Az értelem így szól: Az egész magában foglalja a részt; - a hit így felel: Az átlényegülés következtében Jézus, mikor apostolaival vacsorált, testét tartotta a kezében s fejét a szájában.

Az értelem így szól: Nem vagyunk felelősek mások bűneiért; - a hit az eredendő bűnnel felel.

Az értelem így szól: Három annyi mint három; - s a hit szerint: Három annyi mint egy.”

Abbahagyták a papnál tett látogatásokat.

Ebben az időben folyt az itáliai háború.

Minden jámbor lélek a pápáért reszketett: Emmánuel ellen mennydörögtek. Noaresné egyenesen halált kívánt rá.

Bouvard és Pécuchet csak félénken tiltakoztak. Mikor a szalón ajtaja kitarult előttük s a magas tükrök visszaverték a belépők alakját, az ablakon át pedig a sétányra nyílt kilátás, ahol egy-egy inas vörös mellénye élénkitette a kert zöld foltjait: a két barát igen jól érezte magát s a fényűző környezet türelmesekké tette őket a benne fölhangzó beszédekkel szemben.

A gróf kölcsönadta nekik De Maistre összes műveit. A leszűrt elveket külön is megbeszélte bizalmasai körében, ahová Hurel, a plébános, a békebíró és a jegyző tartoztak, valamint a jövődöbéli báró-vő, aki néha-néha egy-egy napi tartózkodásra a kastélyba jött.

- A legutálatosabb, - mondta a gróf, - a nyolcvankilences szellem! Először is Istent tagadja meg, aztán a kormányra támad s végül kitör a szabadság! A gazság, a forrongás, az élvezetek, vagy helyesebben: a rablás szabadsága! Ugyhogy a vallás és a hatalom leghelyesebben cselekszik, ha elnyom minden függetlenséget és eretnkséget. Persze majd üldözésről fognak óbégatni, mintha bizony üldözés volna, ha a gonosztévők hóhérkézre kerülnek. Összefoglalok: Nincs Állam Isten nélkül! mert a törvény csak akkor tiszteletreméltó, ha fölülről jön s ezuttal sem Itáliáról van szó, hanem arról, hogy vajjon a forradalom győz-e, vagy a pápa: a Sátán-e, vagy Jézus Krisztus?

Jeufroy egytagu szavakkal helyeselt, Hurel mosolygással, a békebíró fejbólogatással. Bouvard és Pécuchet a mennyezetre bámultak. Noaresné a grófnővel és Yolande-dal a szegények számára varrogattak, Mahurot pedig jegyese mellett, az ujságokat nézte át.

Később hosszú hallgatások következtek, ki-ki nagy problémák kutatásába látszott elmélyedni. III. Napoleon nem volt többé megváltó, sőt kárhóztos példával járt elől, megengedvén, hogy a Tuileriákban a kőművesek vasárnap is dolgozzanak.

- Nem volna szabad megengedni! - ez lett a gróf állandó mondásává.

Ha társadalomtudomány, művészet, irodalom vagy tudomány került szóba, mindig a keresztény és a családapa szempontjából mérlegelte a kérdéseket, mondván, hogy bárcsak Isten segítségével a kormány is oly szigorral örködnék, mint ő cselekszi családjá körében! Csak a hatalom gátolhatja meg a nagyon is széles mederben terjedő, veszélyes tudományt, mely

végzetes törekvésekre izgatja a népet. Ez a szegény tömeg sokkal boldogabb volt, mikor még a főurak és főpapok mérsékelték a király abszolútizmusát. Most a nagyipar zsákmányolja ki a népet, amely rabszolgasorsra jut általa.

S mindannyian a régi világ után sóhajtoztak: Hurel alacsonyrendűségeből, Coulon tudatlanságból, Marescot művészi hajlamainál fogva.

Bouvard, alig ért haza, Lamettrie, Holbach és a többiek olvasásával edzette újra magát, Pécuchet pedig eltávolodott a vallástól, melyet kormányzati eszközzé tettek. Mahurot báró megáldozott, de csak hogy annál jobban tessék a „hölgyek”-nek s ha a kastélyban imádkozott, a cselédségre való tekintettel tette.

Mathematikus volt és műkedvelő, szívesen játszott keringőket a zongorán s Topffert bámulta; a jóízű szkepticizmusa jellemezte. Előítéletnek tartotta, mikor a feudális visszaélések, az inkvizíciók és a jezsuiták korát magasztalták előtte: inkább a haladás embere volt, mindazáltal mindent megvetett, ami nem a nemesi osztályból vagy az École polytechnique-ről került ki!

A két barátnak Jeufroy sem tetszett. A pap hitt a boszorkányokban, tréfát üzött a régiek bálványáiból s minden nyelvet a héberből származtatott. Ékesszólásában nem volt friss találékonyság, örökké a haldokló szarvast, a mézet és az ürmöt, az aranyat és az ólmot, az illatokat és hamvvedreket emlegette, a keresztény lelket pedig katonával hasonlította össze, aki szemébe mondja a bűnnek: „Erre nincs utad!”

Hogy előadásait elkerüljék, lehetőleg későn érkeztek a kastélyba.

Egyik alkalommal azonban mégis ott találták.

Már egy óra óta várakozott két növendékére. Végre, hirtelen, Noaresné lépett be:

- A kis lány nincs sehol. Csak Victort hozom. Jaj, szegény szerencsétlen!

Ezüst gyűszűjét, melyet három napja elvesztett, a fiú zsebében találta meg. Zokogástól fulladozva mondta:

- És ez még nem minden! nem minden! Mikor megszidtam, a hátulsó részét mutogatta!

S még mielőtt a gróf vagy a grófné megszólalhatott volna:

- Egyébként az egész az én hibám! Bocsássanak meg!

Nem lett volna szabad eltitkolnia, hogy a két árva a bagno-ba vetett Touache gyermeke.

Mit lehet tenni?

Ha a gróf kidobja őket, el vannak veszve! S az egész jótékonysági aktus szeszélyszámba fog menni.

Jeufroy nem így gondolkodott. Ha az ember romlott, meg kell büntetni, hogy megjavulhasson!

Bouvard tiltakozott. A szelíd bánásmód többet ér.

A gróf azonban még egyszer előadásba fogott a vaskézről, mely gyermekekre és népekre nézve egyaránt üdvösen szükséges. Ez a két poronty máris tele van bűnnel: a kis lány hazug, a fiú vad és rakoncátlan. A lopást még meg lehetne neki bocsátani, de szemtelenségét soha, mivel a nevelés elsősorban a tisztelet iskolája.

Ennélfogva tehát Sorel, az erdőőr, haladéktalanul vesszőzze meg alaposan a suhancot.

Mahurot, akinek elintézni valója volt a kerülővel, magára vállalta az üzenet elvitelét. Az előszobából leakasztott egy puskát s odaszólt Victornak, aki az udvar közepén, lesütött fejjel, egyhelyben állt:

- Gyere!

Mivel az erdész-lakhoz vezető ut csak kevéssel tért le a chavignolles-itól, Jeufroy, Bouvard és Pécuchet elkísérték a bárót.

A kastélytól száz lépésnyire megkérte őket, hogy, míg elmennek az erdő mellett, ne beszélgessenek.

A talaj a folyampart felé lejtőzött, ahol nagy sziklatömbök meredeztek. A vizén aranylapok ragyogtak a hanyatló nap fényében. Szemközt a dombok zöldjét árnyék tompította. Hűvös légáram fújt.

A föld üregeiből nyulak jöttek ki s rágesálták a fűvet.

Puskatüz villant, aztán újra, aztán még egyszer. A nyulak bukfenceztek, nekiperdültek. Victor rájuk vetette magát, hogy megragadja őket s lihegett; csurgott róla az izzadság.

- Te ugyan jól vigyázol a gunyádra! - mondta a báró.

A fiu szétfeszítő zubbonya bevéreződött.

Ez a látvány megriasztotta Bouvard-t. Vitatta, hogy nem szabadna vért ontani.

Jeufroy ellenkezett:

- A körülmények néha megkövetelik. S ha a bűnös nem hullatja a véré, helyette a másénak kell omlania: a Megváltás is ezt az igazságot hirdeti!

Bouvard szerint a Megváltás nem érte el célját, mivel majdnem minden ember elkárhozik, az Üdvözítő áldozata ellenére is.

- De ő naponként megújítja ezt az áldozatot az oltári szentségben.

- És ezt a csudát, - jegyezte meg Pécuchet, - a szavak idézik elő, tekintet nélkül a pap esetleges méltatlan voltára.

- Éppen ebben van a misztérium, uram!

Közben Victor szemei egyre a puskára szögeződtek. Hozzá is akart nyulni.

- Le a mancsokkal!

S Mahurot báró az erdő alá fordult.

A pap egyik oldalán Pécuchet-vel, másikon Bouvard-ral, így szólt az utóbbihoz:

- Vigyázat! hiszen tudják, hogy *Debetur pueris!*

Bouvard biztosította róla, hogy kellőképpen megalázkodik a Teremtő előtt, de lázong emberré való alacsonyíttatása ellen. Rettegnek bosszujától, dolgoznak dicsőségére, az összes erények tulajdonosává teszik, karjáról, szeméről beszélnek, politikája van és lakóhelye. Miatyánk, ki a mennyekben vagy, - mit akar ez jelenteni?

S Pécuchet hozzátette:

- A világ terjedelme megnőtt s a Föld nem középpont többé. Hasonló égitestek végtelen sokasága közt forog. Vannak nála nagyobbak is és bolygónknak ez a kicsinyebbre válása magasabb Isten-eszményt alkottat velünk.

A vallás tehát meg fog változni. A paradicsom igazán gyermekes elképzelés, üdvözlőjeivel, akik örök szemlélődésbe merülve, örökké énekelnek s fölülről néznek le a kárhozottak kinjaira. És ha meggondoljuk, hogy a kereszténység egész alapja egy alma!...

A plébános megharagudott.

- Tagadják le a kinyilatkoztatást is; ez sokkal egyszerűbb!
- De mily módon is beszélhetett Isten? - kérdezte Bouvard.
- Bizonyítsa be, hogy nem beszélt! - vágott vissza Jeufroy.
- No de még egyszer: hát ki erősíti meg?
- Az Egyház!

- Szép kis bizonyosság!

Mahurot unta a vitát s tovább lépegetve, odaszólt nekik:

- Hallgassanak a papra, többet tud az ilyesmiről, mint maguk!

Bouvard és Pécuchet összenéztek: jó lesz más utra térni. A Croix Verte-nél köszöntek:

- Jó estét kívánunk!

- Szolgájuk! - mondta a báró.

Az eset bizonyára Faverges fülébe fog kerülni s esetleg szakítás lesz a dologból. Annál jobb! Ugyis így érezték, hogy lenézi őket ez a nemesi társaság. Sohse kaptak meghívást ebédre s Noaresné örökös prédikációit megunták.

A *De Maistre*-könyv azonban nem maradhatott náluk, tehát két hét múlva jelentkeztek a kastélyban, remélve, hogy úgy sem fogadják őket.

De fogadták.

Az egész család a hölgyek szalonjában tartózkodott, Hurel-lel együtt. Kivételesen Foureau is jelen volt.

A fenyítés egyáltalán nem javított Victoron. Nem volt hajlandó megtanulni a katekizmust, Victorine pedig mocskos szavakat használt. Egyszerűen, a fiút javítóházba fogják küldeni, a leányt zárdába.

Foureau vállalkozott az ügy elintézésére s már indult is, mikor a grófnő visszaszólította.

Tudniillik Jeufroyt is várták. Együttesen akarták kitűzni az esküvőt, mely jóval előbb fog megtörténni a községházán, mint a templomban, hogy így is mutassák a polgári házasság iránt érzett megvetésüket.

Foureau védeni próbálta. A gróf és Hurel támadták. Mit ér egy hivatalnok közreműködése a papé mellett! - és a báró kijelentette, hogy nem is érezné magát igazán házasembernek, ha csupán a nemzetiszín vállszalag előtt adnák össze.

- Brávó! kiáltotta a belépő Jeufroy. - Mivel a házasságot Jézus szerzette...

Pécuchet félbeszakította:

- Melyik evangéliumban? Az apostoli időkben oly kevésre becsülték a házasságot, hogy Tertullianus egyenlő rangra helyezi a házasságtöréssel!

- Oh, dehogy is!

- De bizony! hiszen nem is igazi szentség. A szentséghez jegy kívántatik. Hol ez a jegy a házasságban?

A plébános hiába felelte, hogy az egybekelés Istennek és az Egyháznak egyesülését példázza: „Önök nem értik a kereszténység lényegét! és a törvényt...”

- A törvény a vallás szellemében jár el, - vágott közbe Faverges, - különben megengedné a többnejűséget!

Egy hang válaszolt:

- S a többnejűség baj volna?

Bouvard volt, akit félig eltakart a függöny.

- Az embernek lehetne több felesége is, mint a pátriárcháknak, a mormonoknak, a muzulmánoknak, - és mégis tisztességes maradhatna!

- Soha! - kiáltotta a pap, - a tisztesség abban áll, hogy az ember azt cselekszi, amit kell. S nekünk tisztelnünk kell Istent. Aki nem keresztény, nem is tisztességes!

- Van olyan tisztességes, mint más, - mondta Bouvard.

A gróf, aki ebben a visszavágásban támadást látott a vallás ellen, dicsőíteni kezdte a kereszténységet. Ez szabadította föl a rabszolgákat!

Bouvard cáfoló idézeteket sorolt föl:

- Szent Pál inti őket, hogy úgy engedelmeskedjenek uraiknak, mint Jézusnak. - Szent Ambrosius a szolgaságot Isten rendelésének mondja. - A Lévitákról szóló könyv, az Exodus és a zsinatok is szentesítették. - Bossuet az emberi jogok közé sorozza. - S Bouvier őminenciája helyesli.

A gróf most azzal érvelt, hogy a kereszténység mégis kifejlesztette a civilizációt.

- És a renyhéséget, amikor erénnyé tette a szegénységet!

- De uram, hát az evangélium erkölce?

- Ugyan kérem, nem is nagyon erkölcs az! Az utolsó órában fölfogadott munkások ugyanannyi bért kapnak, mint az első. Akinek van, annak adnak, akinek nincs, attól a keveset is elveszik. Az a szabály, amely szerint nem szabad visszaadni az arculütést s engedni kell, hogy meglopjanak bennünket, csak bátoríthatja a vakmerőket, a gyávákat és gazembereket.

A botrányozás megkettőződött, mikor Pécuchet kijelentette, hogy inkább szereti a buddhizmust.

A pap kicsattanón kacagott:

- Ah! ah! ah! a buddhizmust!

Noaresné a karjait emelte égnek:

- A buddhizmust!

- Hogyan?... a buddhizmust? - ismételte a gróf.

- Ismeri? - kérdezte Pécuchet Jeufroytól, aki zavarba jött.

- No, tetszik látni! a buddhizmus jobban fölismerte, és még a kereszténység előtt, a földi dolgok semmis voltát. Vallásgyakorlata igen szigorú s hívei sokkal számosabbak, mint az egész keresztény világ. És Visnunak nem egy inkarnációja van, hanem kilenc! Mít szólnak ehhez?

- Utazók hazugságai! - mondta Noaresné.

- Amiket a szabadkőmivesek tódítanak, - tette hozzá a plébános.

S mindannyian egyszerre beszéltek: „No, és hogy van tovább? - Nagyon szép! - Én, én furcsának találom! - Lehetetlen!” - Ugy hogy Pécuchet, nekivadulva, kijelentette, hogy át fog térni a buddhizmusra!

- Ön keresztény hölgyeket sérteget! - erélyeskedett a báró.

Noaresné egy karszékbe hanyatlott. A grófnő és Yolande hallgattak. A gróf szemei dühösen forogtak, Hurel leste gazdája parancsait. A pap, hogy türtőztesse magát, breviáriumát kezdte olvasni.

Ez a látvány lecsitította Faverges-et s végig nézett a két baráton:

- Mielőtt az ember becsmérelné az evangéliumot s kivált ha foltok is vannak az illető életében, bizonyos jóvátételek kellenének...

- Jóvátételek?

- Foltok?

- Elég, uraim! Önök értenek engem! - Aztán, Foureauhoz fordulva:

- Sorelnak izentem! Tessék odamenni!

S Bouvard és Pécuchet köszönés nélkül távoztak.

A sétány végén mindhármukból kitört az elkeseredés: „Cselédmódra bánnak velem,” - morogta Foureau, s mivel a másik kettő helyeselt neki, szinte rokonszenvet érzett irántuk, a szomorú emlékü aranyér-história ellenére is.

A mezőn utkövezők dolgoztak. A munkavezető közelebb jött hozzájuk. Gorju volt. Beszélgetni kezdtek. Gorju fölügyelt az út kavicsozására, melyet még 1848-ban szavaztak meg. Állását Mahurotnak, a mérnöknek, köszönhette.

- Tudják, aki a Faverges-kisasszonyt fogja elvenni! Ugy-e, önök most onnan jönnek?

- Utoljára! - felelte nyers hangon Pécuchet.

Gorju ártatlanul kérdezte: „Pörpatvar? No, lám, lám!”

S ha látták volna, milyen arcot vág, mikor hátat fordítottak, észrevehették volna, hogy Gorju szimatolja a dolog okát.

Kissé távolabb rácsos-kerítés mellett álltak meg, melyen belül kutyaólak voltak láthatók, meg egy vörös cserepes házikó.

Victorine a küszöbön várt. Kutyaugatás csattant föl. Az őr felesége előjött.

Már tudta, hogy a polgármester mi járatban van. Victor után kiáltozott.

Minden elő volt készítve, a holmik két zsebkendőbe kötve, melyeket tüvel erősítettek össze.

- Jó utat! - mondta az asszony, - csak hogy már lemegy rólam ez a tetűjárás!

Tehettek arról ezek a gyerekek, hogy az apjuk fegyenc volt? Dehogy is! oly szelideknek látszottak, még csak az új hely miatt sem nyugtalankodtak, ahová most viszik őket.

Bouvard és Pécuchet nézték az előttük gyalogló testvéreket.

Victorine nótákat dudorászott s úgy vitte karján kendőjét, mint a divatáruslányok a ruhásdobozt. Olykor visszafordult, s Pécuchet, a szőke fürtöcské s csinos termet láttára, sajnálta, hogy nincs ilyen leánykája. Ha más körülmények közt nevelnék, bizonyára igen bájosná fejlődnék: mily boldogság volna növekedését figyelni, napról-napra hallgatni madárkacsicsér-

gését, mellyel csókjait fogadná... És Pécuchet ellágyulása szívéből ajkára remegett, szemeit elfátylázta s szelid szorongással töltötte el.

Victor katonásan vitte hátán batyuját. Füttyölt, kövel dobálta meg a barázdák varjait, a fák alá kalandozott, pálcákat nyesegetni. Foureau visszahívta s Bouvard, a fiu kezét fogva, élvezte a gyermek erős és hajlékony ujjainak érintését. Ennek a szegény kis ördögnek nem kellene egyéb, csak egy kis szabad fejlődés, mint a virágnak a napos levegő! S most szűk falak fogják senyvesztetni, leckékkel, büntetésekkel, mindenféle ostobasággal! Bouvard-t lázadó szájalom fogta el, fölháborodás a sors ellen, egyike azoknak a vad rohamoknak, mikor az ember szétrombolná a világ rossz rendjét. „Szaladj! - szólt a fiúnak, - mulass! amíg még van rá idő!”

A fickó elnyargalt.

Ugy volt, hogy nővérével együtt a fogadóban fognak aludni, - s hajnalban aztán a falaise-i postakocsis fölveszi Victort, hogy a beaubourgi javítóintézetbe vigye, - Victorine-ért pedig a grand-camp-i árvaház egyik apácája jelentkezik.

Foureau, miután ezeket a részleteket elbeszélte, visszasülyedt gondolataiba. Bouvard azonban még tudni akarta, mennyibe kerülhet a két poronty eltartása?

- Bah... Az egész mindössze se tesz ki háromszáz frankot!... A gróf, előleges költségekre, huszonötöt adott át nekem, komisz zsugorija!

S mivel máját még mindig rágt a vállszalag sérelme, hallgatagon gyorsította meg lépteit.

Bouvard halkán mondta: „Nagyon számom őket. Szívesen elvállalnám a neveltetésüket!” - „Én is!” - felelte Pécuchet. Tehát mindketten egyet gondoltak.

Csakhogy bizonyára akadályokba ütközik a dolog?

- Egyáltalán nem! - válaszolta Foureau. Különben is, neki mint polgármesternek jogában áll arra bizni az elhagyatott gyermekeket, aki neki tetszik. S hosszas habozás után:

- Jó, nem bánom! Vigyék őket! Faverges legalább pukkadni fog!

Bouvard és Pécuchet hazavezették védenkeiket.

Otthon, a lépcsők alján Marcellt pillantották meg, a Madonnakép előtt buzgón imádkozva. Hátrabillent fejjel, félig bezárt szemekkel, nyulajkait nyitogatva, révületben térdelő fakirhoz hasonlított.

- Micsoda állat! - szólt Bouvard.

- Miért? Ő most talán oly látvány részese, melyért megirigyelnéd, ha te is megpillanthatnád! Hiszen nincs-e két, teljesen különböző világ? Az elmélkedés tárgya kevesebbet érhet, mint maga az elmélkedés. Fontos az, hogy miben hiszünk? A földolog a hit.

Ezt felelte Bouvard megjegyzésére Pécuchet.

X.

Neveléstani könyveket szereztek be s megállapodtak a követendő módszerben. Számüzni fognak minden metafizikát s a kísérleti elv értelmében a természetes fejlődés menetét követik. A dolog nem sürgős; védenek nekik előbb mindent el kell felejtetniük, amit eddig tanultak.

Noha máris kemény iskolán mentek keresztül, Pécuchet még edzettebbekké akarta tenni őket, spártai módon: éhséggel, szomjúsággal, az időjárás viszontagságaival. Viseljenek lyukas cipőt, hogy sohase hüljenek meg. Bouvard szembeszállt.

A folyosóvégi sötét szoba lett hálóhelyük. Két összehajtható ágy, két derékalj, egy vizeskancsó volt a butorzat. Fejük fölött kerek kis tetőablak nyílt s a meszelt falon pókok futkároztak.

A két gyermek gyakran emlékezett vissza valami kunyhó-féle belsejére, amely veszekedéstől volt zajos.

Apjuk egy éjszaka véres kezekkel jött haza. Nemsokára csendörök vitték el. Aztán erdőben laktak. Facipő-faragó emberek ölelgették anyjukat. Az anya meghalt, őket szekérre rakták. Sok verést kaptak, aztán világgá csavarogtak. Ujra maguk előtt látták a mezőőrt, Noaresnét, Sorelt. Most új helyre kerültek, de nem tűnődtek rajta, jól érezték magukat. Csak nyolc hónap múlva hökkentek meg, mikor megint leckékre fogták őket. Bouvard a kis lánnyal foglalkozott, Pécuchet a fickóval.

Victor megtanulta a betűket, de nem tudta egybeolvasni a szótagokat. Dadogott, hirtelen elakadt s hülye képet vágott. Victorine kérdezgetett. A *ch*-t miért ejtjük ki *q*-nak az „orchestre”-ben s *k*-nak az „archéologique” szóban? Egyszer össze kell olvasztani két magánhangzót, másszor pedig szétválasztani. Ez nem helyes. Méltatlankodott.

A két nevelő ugyanabban az időben tartotta óráit s a szomszédos szobák vékony falán át négy hang, - egy fuvalázó, egy mélyöblű és két élesen csengő, - vad zavarú lármába folyt össze. Hogy ennek végét szakítsák s hogy védenek nekik a versengés eszközével is tüzeljék, együttesen kezdtek dolgozni a muzeumban. Írásleckék következtek.

A tanítványok az asztal két végén másoltak egy-egy mintalapot. Testtartásuk azonban hibás volt. Felegyenesítették őket, irkalapjaik leestek, tolluk behasadt, a tinta kiborult.

Victorine némely napokon vagy három percig szépen irt, aztán ákom-bákomokba keveredett, elvesztette a bátorságát s csüggedten bámult a mennyezetre. Victor lépten-nyomon elaludt, az íróasztalra tehénkedve.

Talán árt nekik a munka? Tulságos megerőltetés káros a fiatal agyra.

- Pihenjünk! - mondta Bouvard.

Nincs ostobább a gépies betanultatásnál; azonban, ha az emlékezetet nem gyakoroljuk, elsatnyul! Emléztették tehát Lafontaine első meséit. A gyermekeknek tetszett a kincsgyűjtő hangya, a báránypaló farkas, a minden zsákmányt magának kaparintó oroszlán.

Nekibátorodtak s agyonrongálták a kertet. De hát mivel lehetne szórakoztatni őket?

Jean-Jacques az *Émile*-ben azt tanácsolja, hogy a gyermekekkel magukkal készítsük játékszereiket, itt-ott segítve nekik, de úgy, hogy ne is vegyék észre. Bouvard belesült egy karika összeszerkesztésébe, Pécuchet pedig a lapdavarrásba. Tanulságos játékokra tértek át, amilyen például a figurák kinyírása. Pécuchet megmutatta nekik mikroszkópját. Gyertyagyújtás után Bouvard ujjai árnyékával nyul- és malac-körvonalat vetített a falra. A publikum unatkozott.

Némely szerző magasztalja a mezei uzsonnák, a csónakos kirándulások gyönyöreit. De hát igazán ér-e valamit az ilyesmi? S Fénélon olykor-olykor „ártatlan beszélgetések”-et ajánl. Egyetlenegyét sem tudtak kifundálni.

Visszatértek a tanuláshoz. Betűjeles rekeszekbe guruló golyókkal, levonós ábécékkel, kézi-nyomdával próbálkoztak, hasztalan. Ekkor cselt eszeltek ki.

Mivel Victor hajlamos volt a torkosságra, ételek neveit betűztették vele. Nemsokára folyékonyan olvasta a *Francia Szakács*-ot. Victorine szerette a piperét, tehát ruhát ígértek neki, ha sajátkezüleg ír rendelőlevelet a varrónőnek. Három héten belül megtörtént a csuda. Ez a módszer ugyan hibák legyezgetése volt, veszélyes, - de bevált.

Most, miután írni-olvasni már tudnak, mit kezdjenek velük? Ujabb zavar.

A lányoknak nincs szükségük annyi ismeretre, mint a fiuknak. Viszont igaz, hogy rendszerint valóságos állati sorba süllyeszti őket, összes szellemi podgyászukat csak holmi misztikus ostobaságokra korlátozva.

Nyelveket tanuljanak? „A spanyol és olasz, - mondja a cambray-i hattyu, - csak veszélyes művek olvasására tesz képessé.” Ezt a megokolást számárságnak találták. De mi haszna lehetne Victorine-nek ezekből a nyelvekből? Az angolnak általánosabb a gyakorlati értéke. Pécuchet tanulmányozta szabályait s nagy komolysággal magyarázgatta a *th* kiejtését: „Vigyázz! így: the, the, the!”

Mielőtt azonban tanítunk valamit, meg kellene állapítanunk a gyermek képességeit. Erre való a phrenologia! Belemerültek, majd megállapításait ellenőrizni akarták magukon. Bouvard koponyáján megvoltak a jóakarát, a képzelet, a tisztelet és a szerelmi energia, - vulgo: erotizmus! - dudorai.

Pécuchet halánték-csontjain filozófiát és lelkesedést lehetett kitapogatni, ravaszdi szellemmel párosulva.

Valóban, ilyennek ismerték jellemüket! S ami leginkább megkapta őket, mindkettőjüknél fölismerhették a barátság hajlamát. Fölfedezésüktől elragadtatva, meghatottan csókolóztak össze.

Következőnek Marcellt vizsgálták meg. Legnagyobb fogyatkozása, melyet eddig is jól ismertek, rettentő étvágya volt. Bouvard és Pécuchet azonban így is igen elrémültek, mikor a fülek karélya fölött, a szemmel egyvonalban, rábukkantak a falánkság dombjára. Idővel a fiu esetleg olyan lesz, mint az a salpêtriére-i asszony, aki naponta nyolc font kenyeret evett s együltében le tudott nyelni tizennégy levest, vagy hatvan csésze kávé. Akkor majd miből elégítsék ki szolgájukat?

Védenceik feje nem mutatott semmi különöset. Nyilván még nem végzik elég jól a koponya-vizsgálatot. Gyakorlatukat igen egyszerű módon fejlesztették tehát:

Vásári napokon befurakodtak a téren nyüzsgő parasztok tömegébe, a zabos zsákok, sajtos kosarak, borjúk és lovak közé, nem törődve a lökdösődéssel. S ha apjával álldogáló fiatal fickót találtak, engedélyt kértek a fiu koponyájának megtapogatására, tudományos célból!

A legtöbben nem is válaszoltak. Mások, abban a hitben, hogy hajhullás elleni pomádét ajánlgatnak, dühösen fordultak el. Néhányan azonban egykedvűen hagyták magukat a templombéjárat alá vezetni, ahol nyugodtabban lehet vizsgáldni.

Egy reggel, mikor Bouvard és Pécuchet éppen munkához láttak, egyszerre csak megjelent a pap s látva, hogy mit csinálnak, neki támadt a phrenológiának, mint amely materializmusra és fatalizmusra vezet.

Mert a tolvaj, a gyilkos, a házasságtörő ezután egyszerűen dudoraira fogja áthárítani a bűnt.

Bouvard azzal vágott vissza, hogy a szervi alakulás csak alkalmassá tesz bizonyos cselekvésekre, anélkül hogy kényszerítene rájuk. Ha valakiben meg is van a rossz csirája, még nem föltétlenül követi el a bűnt.

- És különben is, nagyon csudálkozom az orthodoxokon: vállalják a velünk született eszméket s visszautasítják a hajlamokat. Micsoda ellenmondás!

A phrenologia azonban, fejtegette Jeufroy, tagadása az isteni mindenhatóságnak s igazán egyetlen dolog, éppen ilyen szent helyen foglalkozni vele, szemközt az oltárral!

- Távozzanak! távozzanak!

Ganot-hoz, a fodrászhoz, tették át hadiszállásukat. Hogy leküzdjék a parasztok huzódózását, Bouvard és Pécuchet még szakállvágást és hajnyírást is fizettek az apáknak.

Egyik délután az orvos is megjelent, rendbehozatni a haját. Karosszékében ülve, megpillantotta a tükörben a két phrenológót, amint éppen gyerek-buksikon sétáltatták az ujjaikat.

- Már ehhez az ostobasághoz is eljutottak? - kérdezte.

- Miért ostobaság?

Vaucorbeil megvető mosollyal jelentette ki, hogy az agyban nincsenek különböző szervek.

Hiszen egyik ember megemészt olyasmit, amit a másik nem tud! S ezért föltételezzük-e, hogy a gyomorban annyi külön gyomor van, ahányféle az izlés?

Igenám, csak hogy egyik fajta munka fölűdit, ha a másik el is fárasztott, tehát valamely szellemi erőfeszítés nem foglalja le az egész agyat, hanem mindegyik képességünknek külön székhelye van!

- Az anatómusok nem találtak ilyesmit! - mondta Vaucorbeil.

- Mert rosszul boncoltak, - vágta vissza Pécuchet.

- Hogy-hogy?

- Hát csak úgy! Metszéseket csinálnak s nem ügyelnek a részek összetartozására! - Pécuchet valamelyik könyvből emlékezett erre a frázisra.

- Buta fecsegés! - kiáltotta az orvos. - A koponya nem simul rá pontosan az agyra, a külső a belsőre! Gall téved s fogadok, hogy nem tudják igazolni elméletét, ha itt tetszés szerint kijelölök három embert!

Az első egy parasztasszony volt, nagy kék szemekkel.

Pécuchet megvizsgálta, mondván:

- Nagyszerű emlékező-tehetség!

A jelenlévő férj megerősítette az eredményt s kérte, hogy most őt nézzék meg.

- Tyhü! atyafi, magát ugyancsak nehéz kormányozni!

A többiek igazolták, hogy az illető csakugyan a világ legmakacsabb teremtménye.

A harmadik próbát egy fiún végezték, akit nagyanyja hozott a fodrászhoz.

Pécuchet kijelentette, hogy a fickó nagyon szereti a zenét.

- Meghiszem azt! - felelte a jó asszony. - Mutasd meg csak az uraknak, mit tudsz!

A gyerek szájdorombot vett elő zubbonyából s fujni kezdte.

Csattanás hallatszott. Az ajtó volt, melyet a távozó orvos vágott be maga után.

A két barát többé nem kétkedett tudományában s maguk elé rendelve növendékeiket, újra nekiláttak a két kis csontgolyóbis elemzésének.

Victorine koponyája nagyjában egyenletesnek mutatkozott, ami egyensúlyozott lélekre vallott. A fiu fejebubja azonban sajnálatos dolgokat ígért: az agyboltozat halántékszögében erős dudor jelezte a rombolás és gyilkolás ösztönét, valamivel lejjebb egy másik kiemelkedés mohóságról és tolvajlási hajlamról beszélt. Bouvard és Pécuchet egy álló hétig szomorkodtak.

Azonban pontosan kell érteni a szavak jelentését. A verekedő kedv magában foglalja a halál megvetését is. Aki ölésre alkalmas, életmentésre is ügyes lesz. A szerzékenység egyesíti a csalók ravaszságát és a kereskedők buzgalmát. A tiszteletlenség párhuzamos a kritikai szellemmel, a ravaszság a körültekintéssel. Minden ösztön két oldalra hasítható: egy jóra és egy rosszra. S az utóbbit elnyomhatjuk az előbbi fejlesztésével. Ily módon a rakoncátlan gyermekből nem bandita válik, hanem hadvezér. Aki gyávának indult, egyszerűen csak óvatos marad, a fősvény: takarékos, a pazarló: adakozó.

Nagyszerű álmot kápráztatta őket: ha sikert érnek el tanítványaik nevelésével, utóbb majd egész intézetet alapítanak, melynek hivatása az értelem emelése, a jellem szelidítése, a szív nemesebbé tétele lesz. Már aláírások gyűjtéséről s az építkezés hogyanjáról kezdtek beszélgetni.

Ganot-nál aratott diadaluknak hire ment, sokan keresték föl őket, hogy véleményt mondanak szerencsájuk esélyeiről.

Mindenféle változat elvonult előttük: golyó-, körte-, cukorsüveg-formájú fejek, négyszögletes, magas, alacsony, lapos koponyák, ökör-állkapcsok, madárcok, disznószemek. Ez a sok ember azonban hátráltatta munkájában a fodrást. Könyökök surolták az illatszeres szekrény üveglemezét; a fésük elhányódtak, a mosdótál eltörött. A borbély kidobta az összes érdeklődőket, Bouvard-t és Pécuchet-t is fölkerve a távozásra. Sértődés nélkül engedelmeskedtek az ultimátumnak, maguk is unván már kissé a cranioscopiát.

Másnap, amint a kapitány kertecskéje előtt mentek el, beszélgetve találták nála Girbalt, Coulont, valamint a mezőört, kisebbik fiával, Zéphyrin-nel együtt, aki ministráns-szoknyába volt öltözve. Ruhája most készült el s mielőtt a sekrestyébe vitte volna, sétált benne egy kicsit. Dicsérgették.

Kíváncsian az urak véleményére, Placquevent megkérte Bouvard-t és Pécuchet-t, tapogassák körül a gyereket.

Homlokbőrét mintha kifeszítették volna; erősen pocogós végű, keskeny orra ferdén hajlott vékony szájára; álla hegyes volt, nézése kerülgető, jobb válla tulságosan magas.

- Vedd le a sipkád! - szólt rá az apja.

Bouvard a szalmaszin haj közé turta ujjait, majd Pécuchet következett. Halk hangon cserélték ki megfigyeléseiket:

- *Biophilia* mutatkozik. Ah! ah! az *approbativitas* és *conscienciositas* teljes hiánya! *Amativitas* semmi!

- No, hogy állunk? - kérdezte a mezőör.

Pécuchet kinyitotta szelencéjét s szippantott egyet.

- Istenugyse, - felelte Bouvard, - nem valami hires eredmény!

Placquevent elvörösödött szégyenében:

- Azért mégis azt fogja tenni, amit én akarok!
- Oh, oh!
- Én vagyok az apja, a mindenét neki! Tehát jogom van...
- Bizonyos mértékig, - ellenkezett Pécuchet.

Girbal közbeavatkozott:

- Az atyai tekintély megtámadhatatlan.
- De ha az atya hülye?
- Mindegy, - mondta a kapitány, - hatalma azért nem kevésbé korlátlan.
- A gyermekek érdekében, - tette hozzá Coulon.

Bouvard és Pécuchet szerint a gyermekek nem tartoznak semmivel sem létrehozóiknak, sőt ellenkezőleg, a szülők kötelesek nekik táplálékot, oktatást, könnyítéseket nyújtani, egyszerűen mindent!

A társaság tiltakozott az erkölcstelen fölfogás ellen. Placquevent meg volt sértődve, mint akit rágalom ért.

- No, így ugyan messzire jutnak majd azokkal az országuton fölszedett porontyokkal! Vigyázzanak csak!
- Ugyan miért vigyáznánk? - kérdezte kihívón Pécuchet.
- Én nem ijedek meg ám maguktól!
- Én se magától!

Coulon közbelépett. Lecsendesítette s elküldte a mezőőrt.

Pár percig hallgattak. Aztán a kapitány georgináira tért a szó, mert sohasem engedte el vendégeit, hogy a virágokat sorra meg ne mutatta volna nekik.

Bouvard és Pécuchet hazaindultak, mikor előttük vagy száz lépésnyire Placquevent-t vették észre, aki mellett Zéphyrin pajzs módjára emelte maga fölé könyökét, hogy védekezzék a pofonok ellen.

Amit most hallottak, a gróf eszméinek kifejezése volt, más formában. Az ő tanítványaik példája azonban be fogja bizonyítani, hogy a szabadság mennyivel többet ér a kényszernél. Persze, némi fegyelemre azért szükség van!

Pécuchet a muzeumban táblát szögezett ki a magyarázatok számára. Naplót is fognak vezetni, melybe este bejegyzik a gyermekek aznapi cselekedeteit s másnap újra elolvassák. Minden harangjelzésre fog történni. Mint Dupont de Nemours, ők is először atyai fegyelmet tartanak, aztán áttérnek a katonai parancsszavakra. A tegeződést megtiltották.

Bouvard számolásra fogta Victorine-t. Gyakran tévesztették el a műveletet, ilyenkor össze-nevettek, majd a leányka megcsókolta tanítója nyakát, ott, ahol nem volt rajta szakállszőr, - s engedélyt kért a távozásra. Bouvard megadta.

Pécuchet, a leckeórákon, hiába rángatta a házi harangot s hiába harsogta ki az ablakon katonai parancsszavait. A fiu nem jelentkezett. Harisnyái mindig lecsusztak bokáira; még az asztalnál is orrába furta ujjait s nem tartóztatta vissza gáztermelését. Erre nézve azonban Broussais tiltja a fenyítés használatát, mivel „nem lehet elnyomnunk a föntartó ösztön követelményeit”.

Victorine és a fiu rettenetes nyelven beszélt: *mé itou*-t mondtak „moi aussi” helyett, *bère*-t a „boire”, *al*-t az „elle” helyett, *deventiau*-t, *l'iau*-t emlegettek. Minthogy azonban a gyermekek nem érthetik meg a nyelvtant s viszont jól fognak beszélni, ha korrekt társalgást hallanak, a két barát annyira vigyázott minden szavára, hogy szinte belebetegedett.

A földrajz kérdésében nézeteik eltértek. Bouvard logikusabbnak vélte, ha a község ismertetéséből indulnak ki, Pécuchet általános világkép nyújtását tartotta célravezetőbbnek.

Locsolóval árasztva el a homokot, folyót, szigetet, öblöt próbált alkotni, sőt három kerti ágyat is fölálldozott a három világrész céljaira. Az égitájak azonban sehogysem mentek a Victor fejébe.

Egy januári éjszakán Pécuchet kivitte a fiut a tar földekre. Séta közben a csillagászatot dicsőítette. A tengerészek hasznát veszik útjaikon; nélküle Kolombus Kristóf sem tehette volna meg fölfedezését. Hálával tartozunk Kopernikusnak, Gallileinek és Newtonnak.

Erősen fagyott s az ég kékes feketéjén fénypontok végtelensége rezgett. Pécuchet fölemelte a szemeit:

- Ejnye, hát hova lett a Göncöl?

Mióta legutóbb látta, a csillagkép más oldalra fordult. Végre fölismerte s erre megmutatta a sarkcsillagot is, mely állandóan Északot jelzi s amelyhez mindenki igazodik.

Másnap az egyik karszéket a szalon közepére tolta s körültáncolta.

- Képzeld, hogy ez a karosszék a nap és hogy én a föld vagyok. Így mozog!

Victor elképedve bámult rá.

Aztán narancsot vett elő, átszurt pálcikával jelezve a sarkokat, majd darab szénnel vonalat rajzolt köré, az egyenlítő érzékeltetésére. Ennek megtörténtével a narancsot gyertyafény körül imbolyogtatta, hangsúlyozván, hogy felülete nincs mindenütt egyformán megvilágítva, amiből az éghajlatok különbözősége ered. Az évszakok föltüntetésére viszont oldalt fektette a narancsot, mert a föld nem áll egyenesen, ami a nap-éj-egyen és a napfordulók tüneményeit okozza.

Viktor mindebből semmit sem értett. Azt hitte, hogy a föld valami hosszú tű körül pörög s hogy az egyenlítő abroncs, amely körülszorítja.

Pécuchet, térkép-atlasz segítségével, elmagyarázta neki Európát. A sok vonal és szín azonban úgy elkápráztatta, hogy a neveket nem tudta tőlük megtalálni. Az öblök és hegyláncok nem vágtak egybe a királyságokkal, a politikai tagoltság zavarta a fizikait. Mindezt talán a történelem tanulmányozása fogja majd világosabbá tenni.

Legcélravezetőbb lett volna a falu történetének ismertetésével kezdeni s úgy térni át a kerületre, a département-ra és az országészre. Chavignolles-nak azonban nem voltak évkönyvei s az egyetemes történethez kellett folyamodni. Az anyag bősége sok zavart okoz, helyes tehát csupán a szép mozzanatokot kiválogatni.

Ilyen a görög történetben a „Legalább majd árnyékban harcolunk!”, aztán a Aristidest száműzetésbe küldő irigy polgár, meg Nagy Sándor bizalma orvosában. A rómaiaknál: „a capitoliumi ludak, Scaevola a háromláb előtt, Regulus hordója”. Fontos a Guatimozin rózságya Amerika történetéből. Franciaországra nézve viszont ott van a soissons-i váza, Szent Lajos tölgyfája, Jeanne d’Arc halála, a béarn-i tyúk a fazékban: az ember alig tud a sok közül válogatni; hát még az „Utánam auvergniek!” meg a *Vengeur* elsüllyedése!

Viktor összecserélte a neveket, a századokat és az országokat. Pécuchet azonban nem akarta szövevényes finomságokba bonyolítani, viszont a puszta tények tömege valóságos labirintus.

A francia királyok névsorát vette elő. Victor mindig elfelejtette, nem tudván a dátumokat. De hát Dumouchel mnemotechnikája annak idején nekik sem vált könnyebbségükre, hogyan segíthetne most Victoron? Ebből következik: a történelmet csak sok olvasással lehet elsajátítani. A fiu olvasni fog.

A rajz is számtalanszor bizonyul hasznos tudománynak. Pécuchet tehát odáig merészkedett, hogy sajátkezüleg oktatta rajzra növendékét, természet után, azonnal a tájképpel kezdve.

Az egyik bayeux-i könyvkereskedő megküldte a szükséges papírt, ragasztó mézgát, két rajztáblát, ceruzákat és rögzítő folyadékot az alkotandó remek számára, melyek majd üveg alatt, keretben fogják a muzeumot ékesíteni.

Hajnalban kelve indultak utnak, egy darab kenyérrel a zsebükben. Sok idő veszett el az alkalmas tájrészlet megválasztásával. Pécuchet egyszerre akarta ábrázolni a lába alatt elterülő talajt a legmesszibb horizonttal és a felhőkkel, csak hogy a távoli részletek mindig elnyomták az előteret; a folyó az égből kanyargott elő, a pásztor a nyáj tetejére gázolt s az alvó kutya olyanra sikerült, mintha szaladna. A maga részéről tehát lemondott az alkotásról s eszébe jutott, hogy valahol ezt olvasta: „A rajz három elemből áll: vonalból, árnyékolásból és átmenetekből. Befejezi a mestervonás. Az utóbbit a tanítónak magának kell megadnia.” Javítgatta tehát Victor rajzán a vonalat, segített az árnyékolásnál, ellenőrizte az átmeneteket s várta, mikor vonhatja meg a mestervonást. Erre sohasem került sor, mert a fiu tájképe teljesen érthetetlen volt.

Nővére, aki épp oly lusta volt mint ő, ásitozott az egyszeregy előtt. Reine kisasszonytól varrást tanult s mikor jeleket öltött a fehérműre, ujjait oly bájjal mozgatta, hogy Bouvardnak ezután nem volt szíve a számtani leckével gyötörni. Majd egyszer, később, megint előveszik. A számolás és a varrás kétségkívül szükségesek a háztartásban, de mégis csak borzasztó, - ezt Pécuchet mondta, - hogy a lányokat csupán leendő férjükre való tekintettel szokás nevelni. Hiszen nem mindegyik megy férjhez s ha azt akarjuk, hogy később férfi nélkül is megélhessenek, sok mindent meg kell tanultatni velük.

Az ismereteket a legközönségesebb tárgyakkal kapcsolatban is közölhetjük: elmondhatjuk például, miből áll a bor, - s a magyarázatot Victornak és Victorine-nak ismételniük kellett. Ugyanez történt a fűszerekkel, a butorokkal, a világítással; - a fény alatt azonban így mindig a lámpát értették s nem éreztek benne semmi közösséget a kavicsok csillogásával, a gyertya lángjával vagy a hold ragyogásával.

Victorine egyszer megkérdezte: „Miért ég a fa?” Tanítói zavartan néztek össze, az égés elmélete meghaladta tudásukat.

Más alkalommal Bouvard a levestől kezdve a sajtig folyvást a tápanyagokról beszélt s agyonkinozta a két porontyot a sok fibrinnel, kazeinnel, zsírral és glutennel.

Azután Pécuchet akarta megmagyarázni nekik a vér megfrissülését s belebonyolódott a keringési körök ismertetésébe.

A dilemma sehogysem kényelmes; ha a tényekből indulunk ki, a legegyszerűbb is roppant szövevényes magyarázatokat kíván, viszont az alapelvekkel kezdve az abszolútumba ütközünk s a hitre kell appellálnunk.

Mi a megoldás? Egyesítsük a kétféle oktatást: a racionálist és az empirikust? De ha kétféle eszközzel igyekszünk egyazon cél megközelítésére, minden rendszer fölborul. Jaj, hát így sem lehet!

Hogy a természetrajzba bevezessék tanítványaikat, tudományos sétákkal kísérleteztek.

- Látod, - mondták egy-egy számárra, lóra, ökörré, szóval négylábu állatokra mutatva, - ezeket quadrupédeknek hívják. A madaraknak általában véve tollaik vannak, a hüllőknek pikkelyeik s a pillangók a rovarok közé tartoznak.

Volt lepkefogó hálójuk is és Pécuchet, nagy vigyázattal tartva ujjai közt az apró férget, végigmutogatta a négy szárnyat, a hat lábat, a két csápot s a szilárd kis tölcsért, mely kiszívja a virágok nedveit.

Az árkok széléről dudvákat tépett, megmondta a nevüket s ha nem tudta, kitalált egyet, hogy megóvja tekintélyét. Különb is az elnevezés a legkevésbé fontos a botanikában.

A táblára fölírta ezt a szabályt: Minden növénynek vannak levelei, csészéje és pártája, mely a csiraházat vagy pericarpiumot zárja körül, ahol a mag található. Aztán meghagyta tanítványaiknak, hogy botanizáljanak a mezőn s szakítsák le a legelső kezükügyébe eső növényt.

Victor egy boglárkát hozott, Victorine nagy csomó számócát. Pécuchet hiába kereste bennük a pericarpiumot.

Bouvard, aki nem bízott meg saját tudásában, fölbolygatta egész könyvtárát s végre a *Hölgycsarnok*-ban egy irisz rajzára bukkant, melyen a magház nem a pártába volt rejtve, hanem a szirmok alatt a szárba.

Kertjükben ragadványfű és szagos müge virágzott; ezeknek a buzérféléknek nem volt csészéjük. A táblára irt tétel tehát hibásnak bizonyult.

- A buzérfélék kivételek! - mondta Pécuchet.

Igen ám, de véletlenül egy sherardiát is találtak a fűben: annak megvolt a csészéje!

No, szépen vagyunk! Ha már a kivételek sem igazak, miben bizhat meg az ember?

Szokásos sétéik egyikén páva-rikácsolást hallottak s átpillantva a falon, első percben rá se ismertek régi majorságukra. A csürt palatető fedte, a korlátok ujak voltak, az utak kikövezve. Gouy apó is előkerült: „Igazán? Önök azok?” - Mennyi minden történt három év alatt, például a felesége is meghalt! Ő maga még most is egészséges, mint a makk. „Kerüljenek beljebb egy-két percre!”

Április eleje volt s a három telek hosszán virágos almafák sorakoztatták fehér és rózsaszínű koronáikat. Az ég kékselyem színén nem uszott felhő; póznákra feszített kötélről abroszok, lepedők, szervéták csüggték lefelé. Gouy apó félrehajtotta őket, hogy utat nyisson, mikor hirtelen Bordinnéval kerültek szembe, aki hajdonfőtt, rövid zubbonykában végezte a teregetést, melyhez Marianne adogatta teli karral a fehérneműsomókat.

- Jónapot, uraim! Érezzék magukat otthonosan! Én leülök egy kicsit, mert már teljesen kidőltem!

A bérlő egy pohárka innivalót ajánlott föl a társaságnak.

- Nekem ne, - mondta az özvegy, - nagyon melegem van.

Pécuchet elfogadta a kínálást s a pince felé vonult Gouy apóval, Marianne-nal és Victorral.

Bouvard leült a földre. Bordinné oldalánál.

Évjáradékát pontosan megkapta, panasza nem lehetett oka. Nem neheztelt többé az özvegyre.

Az erős napsütés megvilágította az asszony profilját; egyik fekete hajcsomója mélyen bomlott le, nyakszirtjén a pelyhes göndör szálcscák izzadságtól nedvesen tapadtak az ámbraszínű bőrhöz. Két keble minden lélekzetnél nagyot hullámozott. A pázsit illata egybeolvadt kemény

husa jószagával s Bouvard eláradó örömmel érezte, hogy fölpezseg benne a régi izgalom. Bókolt az özvegynek, hogy milyen nagyszerű a gazdasága.

Az asszony hálásan vette s terveiről kezdett beszélni.

Az udvarok nagyobbá tétele végett le fogja hordatni a töltéseket.

Ebben a pillanatban Victorine kuszott föl az ároklejtőn s kankalint, jácintot, ibolyát tépegetett, nem ijedve meg attól a vén lótól, mely a lábai körül talált fűvet legelészte.

- Ugy-e, milyen csinos? - kérdezte Bouvard.

- Igen, csinos! Hiszen fiatal leány!

És az özvegy nagyot sóhajtott, mintha egy egész élet hosszú bánatát siratná.

- Magának is lehetne ilyen szép gyermeke!

Az asszony lehajtotta a fejét.

- Minden magán mulott.

- Rajtam?

Az özvegy biborvörös lett Bouvard tekintetétől, mintha hirtelen vad ölelés érte volna. Azonban nyomban folytatta, zsebkendőjével legyezve magát:

- Elszalasztotta az alkalmat, barátom...

- Nem értem...

S közelebb csuszott az özvegyhez.

Bordinné sokáig nézett le reá, aztán mosolyogva, nedves szemekkel, mondta:

- A maga hibája...

A lepedők ágyfüggönyök módjára kerítették körül őket.

Bouvard könyökére emelkedve, az asszony térdeihez simította arcát:

- Miért? de miért?

S mivel az özvegy hallgatott, Bouvard pedig oly állapotig izzott, mikor a szerelmi szavalás már nem elég, mentgetni igyekezett magát, hogy örült volt, gőgös...

- Bocsásson meg! megint úgy lesz, minden mint régen... Akarja?...

S megragadta az özvegy kezét, amely nem huzódott el tőle.

Hirtelen szélroham lebbentette félre a lepedőket, melyeken tul két páva tünt szemükbe, egy him és egy nőtény. A nőtény mozdulatlanul, föltolt farral kuporodott előre. A him körül-sétálgatta, legyezősre tárt farokkal, mellét duzzasztva, kurrogva, majd a nőtényre ugrott, úgy takarva körül tollaival, mint egy bölcsővel. A két nagy madár egyetlen remegésben vonaglott össze.

Bouvard Bordinné tenyerében is ezt a vonaglást érezte. Az asszony rögtön kitépte magát. A fiatal Victor állt előttük s száját tátva, csaknem megkövülten bámészkodott. Valamivel arrább Victorine nyújtózott a földön s a zuhogó napfényben mélyre szivta virágai illatát.

A vén gebét megijesztették a pávák. Fölrugta hátulsó lábait: az egyik kötél elszakadt s a ló patái körül csavarodott. Vadul rohant végig a három udvaron, maga után vonszolva a lepedőket.

Bordinné dühöngő kiabálására Marianne is előfutott. Gouy apó a lovat szidta: „Bitang gebéje! gaz bestia!”...

Belerugott a vén pára hasába s ostornyéllel csapkodott a fülei közé.

Bouvard fölháborodott az állatkinzás láttára.

A paraszt felelt:

- Jogom van rá! Az enyém!

Ez még nem elegendő ok.

S az előkerült Pécuchet hozzátette, hogy az állatoknak is megvannak a maguk jogai, mert azok is lelkes lények, mint mi, ha ugyan egyáltalán van lelkünk!

- Erősebbnek hittem magát, - mondta Bordinnénak Bouvard.

Az özvegy kimerően válaszolt:

- Nem szeretem a szemérmetlen embereket!

Gouy pedig rájuk fogta a ló megvadítását. Az állat orrlikai véreztek; a paraszt dörögött:

- Átkozott garabonciásai! mindjárt rosszat sejtettem, mikor jöttek...

A két szegény barát vállvonogatva távozott.

Victor megkérdezte tőlük, miért haragusznak Gouyra?

- Visszaél az erejével, és ez bűn.

- Miért bűn?

A gyermekek lelkében nem él az igazságosság érzése? Meglehet.

S Pécuchet, jobbán Bouvard-ral, kezei ügyében egy csomó jegyzettel s szemközt a két tanítvánnyal, még aznap este megkezdte az erkölcsi oktatást.

Az erkölcsstan mondja meg, hogyan kell irányítani cselekedeteinket.

Ezeket két belső ok mozgatja: a jóleső érzés és az érdek. Van azonban egy harmadik, fontosabb is: a kötelesség!

A kötelességek két osztályba sorozhatók: Először: a magunk iránt való kötelességek, melyek testünk ápolására s védelmére vonatkoznak, minden bántalom ellen. A gyerekek ezt tökéletesen megértették. Másodszor: a mások iránt tartozó kötelességek, hogy tudniillik méltányosak, jóságosak, sőt testvéri indulatuak legyünk mindenki iránt, az emberi nem egyetlen nagy család lévén. Néha valamely nekünk kellemes dolog árt felebarátainknak: az érdek különbözik a jótól, amely önmagában is leronthatatlan érték. Ezt a gyerekek nem értették. Pécuchet a következő alkalomra halasztotta a kötelességek föltétlen szentségének bizonyítását.

Bouvard szerint Pécuchet-nek nem sikerült meghatározni a jó fogalmát.

- Te sem tudnád! Az embernek ezt éreznie kell!

Az erkölcsi leckék tehát csak az alapjában erkölcsös embereken foghatnak. Pécuchet nem folytatta előadásait.

Apró történeteket olvastattak tanítványaikkal, hogy így keltegezzék bennük az erény szeretetét. Victor halálosan unta ezeket a meséket.

Hogy képzeletére hassanak, Pécuchet képeket akasztott ki szobája falára, melyek a jó és rossz fiu életét ábrázolták. Az előbbi, Adolphe, csókkal üdvözölte anyját, németül tanult, egy vak embert vezetgetett s fölvehették az École polytechnique-re.

A rossz fiu, Eugène, az első képen nem engedelmeskedett atyjának, aztán veszekedett a kávéházban, megverte a feleségét, holtészéken esett össze, szekrényt tört föl. Az utolsó ábrán a fegyházban ült s előtte egy ur állt, fiatal fiu kíséretében s rámutatva mondta:

- Látod, gyermekem, ide vezet a rossz magaviselet!

A gyermeki lélek azonban nem törődik a jövővel. Hiába igyekeztek beléjük diktálni azt a bölcsességet, hogy „a munka tiszteletreméltó és a gazdagok sokszor boldogtalanok”, - védenek tapasztalták, hogy a munkásokat egyáltalán nem tartják tiszteletben s emlékeztek rá, hogy a kastélyban élőknek jól ment a soruk.

A bűnbánat mardosásait oly tulzó szinekkel ecsetelték előttük, hogy a gyermekek ugratást szimatoltak az előadásban s bizalmatlanul fogadtak mindent.

Becsületérzésükre próbáltak hatni, a közvéleményt s a hirnév nagyszerűségét emlegették előttük, magasztalva a nagy embereket, főleg azokat, akik hasznos téren váltak ki: Belzunce-öt, Franklin-t, Jacquard-t! Victor semmivel sem mutatta, hogy szeretne hozzájuk hasonlítani.

Egyszer, mikor hibátlanul végezte el az összeadás műveletét, zubbonyára Bouvard szalagot varrt, mely érdemkeresztet helyettesített. A fiu páváskodva járt-kelt a kitüntetéssel. Mikor azonban elfelejtette IV. Henrik halálát, Pécuchet számárfüles sipkát nyomott a fejére. Victor oly vadul és oly kitaróan bömbölt, hogy le kellett szerelni róla a szégyensüveget.

Nővére hasonlóképpen büszke volt minden dicséretre, míg a dorgálások leperegtek róla.

Hogy gyöngédségre kapassák őket, egy fekete macskát ajándékoztak nekik: tartsák rendben. S két-három sol-t is kaptak, alamizsna-osztogatásra. Ezt a kívánságot igazságtalannak érezték, hiszen az most már az ő pénzük!

A pedagógusok kívánságához képest Bouvardnak a „bácsikám” megszólítás járt ki tanítványaitól, Pécuchet-nek pedig az „édes barátom”. A gyermekek azonban állandóan tegezték őket s a tanórák felét emiatt veszekedték el.

Victorine rákapott a hülye Marcelre: hátára mászott, haját huzgálta.

A nyulajk kicsufolására orrán keresztül beszélt s a szegény golyhó nem mert panaszkodni, annyira szerette a kis leányt. Egy este rekedt hangja különös élességgel jajdult föl. Bouvard és Pécuchet lesiettek a konyhába. A két rosszcsont a tüzhelyet nézte, Marcel pedig kezeit összekulcsolva kiabált:

- Vegyék ki! elég már! elég!

A fazék fedője lövegszerű robbanással pattant föl. Szürkés tömeg szökkent a tetőig, majd örült pörgésbe fogott s irtózatosan üvöltött.

A macska volt: iszonyu soványan, teljesen lekoppasztva, zsinegforma farokkal, nagy, ki-dülledő szemekkel, melyek tejszinűen meredtek körül, üres és mégis rémülten figyelő tekintettel.

A csuf állat egyre nyávogott, a kürtőnyilasba kapaszkodott, eltűnt, aztán újra visszazuhant, ernyedten, a hamu közé.

Victor követte el a rémséget. A két jóember visszatorpant, sápadtan az elképedéstől és a borzalomtól. Szemrehányásaikra a suhanc ugyanazt felelte, amit a mezőőr mondott a fiáról és a bérlő a lováról:

- De hiszen az enyém! - jelentette ki fesztelenül, gyermeki közvetlenséggel, a kielégített ösztön nyugalmaival.

A fazékból a forró víz kiömlött a földre, körös-körül serpenyők, piszkálóvasak és üszkös fák heverték a padlókokcákon.

Marcelnak ugyancsak idejébe került, míg összetakarította a konyhát, aztán gazdái társaságában eltemette a szegény macskát a kertben a pagoda alá.

Bouvard és Pécuchet hosszasan beszélgettek Victorról. Megmozdult benne az apai vér. Mit tegyenek? Faverges-nek visszaadni vagy másokra bízni, tehetetlenségük beismerése lenne. És talán még meg is javul.

Akárhogy is, a remény nem igen volt kecsegtető s szeretetük is elmúlt. Pedig mily öröm lett volna, tudni, hogy körülöttük egy mohó fiatal lélek lesi eszméiket, látni fejlődését, érezni, hogy lassanként testvérükké válik! Victornak azonban nincs fogékonysága, szíve még kevésbé! - s Pécuchet, kezeit térde körül kulcsolva, fölsóhajtott.

- A nővére se ér többet! - mondta Bouvard.

Másnak képzelte a tizenöt év körüli leányt, gyöngédlelkűnek, nyájas kedvűnek, aki szebbé teszi a házat fiatalsága finom bájával. S a jó Bouvard sirt, mintha apa volna, aki most vesztette el gyermekét.

Aztán, védelmezni próbálva Victort, Rousseau-ra hivatkozott: A gyermek nem vonható felelősségre, nem lehet sem erkölcsös, sem erkölcstelen.

Pécuchet hangsúlyozta, hogy növendékeik abban a korban vannak mikor már az ember mérlegelni képes a dolgokat. Tanulmányozták tehát a javító módszereket. Bentham szerint a büntetés akkor jó, ha arányban marad a hibával s annak mintegy természetes következménye. Ha a gyermek ablakot tör be, nem kell új üveget tétetni, hadd fázzék csinyjéért; ha jóllakottan is enni kér még, adni kell neki, a gyomorrontás majd észre téríti. Hanyagság esetén csak hagyjuk munka nélkül, az unalom rávezeti a szorgalomra.

Victor azonban aligha szenvedne a hidegtől, hiszen minden nélkülözést elbir s a tétlenség nagyon is inyére volna.

Ellenkező módszerhez folyamodtak, az orvosló büntetéshez. Külön föladatakkal terhelték, mire még hanyagabb lett. Nem kapott befőttes: torkossága annál nagyobbra fokozódott. Talán a gunyos hang hatna rá? Egyszer, mikor piszkos kezekkel jött a déjeuner-hez, Bouvard kicsufolta, csinos urficskának, piperkőcnek, finomkeztűs lovagnak nevezte. Victor leszegett fejjel hallgatta, majd hirtelen elsápadt s tányérját Bouvard fejéhez vágta. Nem találta el, erre dühöngve rohant nevelőjére. Három ember se tudta volna megfékezni. A földön fetrengett, harapott. Pécuchet messziről egy üveg vizet loccsantott rá. Azonnal lecsendesedett, de két napig nem vehették szavát. A módszer nem vált be.

Másikkal kísérleteztek: a düh legcsekélyebb jelére beteg módjára bántak vele, ágyba fektették. Victornak tetszett a dolog és éneke gyujtott. Egyszer a könyvtárból egy ócska kókuszdiót kapart elő s föl akarta törni, mikor Pécuchet rajtakapta:

- A kókuszdióm!

A Dumouchel-féle emlék volt, amit még Chavignolles-ba is hiven elhozott Párisból! Fölháborodva emelte égnek a karjait. Victor nevetni kezdett: „Édes barátom!” - s Pécuchet nem türtőztethette magát, egy hatalmas nyaklevesssel a szoba tulsó oldaláig pöndörítette a fiút, aztán, reszketve az izgalomtól, Bouvardhoz sietett keseregni.

Bouvard szemrehányásokkal fogadta:

- Ostoba vagy avval a kókuszdióddal! A verés eldurvit, a rémités árt az idegeknek. Lealacsonyítod magad!

Pécuchet vitatta, hogy a testi fenyték néha mellőzhetetlen. Pestalozzi is alkalmazta s a híres Melanchton bevallja, hogy verés nélkül sohse tanult volna!

Kegyetlen büntetések azonban néha öngyilkosságba sodorják a gyermekeket; több ilyen esetről is olvashatni.

Victor bezárkózott szobájába. - Bouvard az ajtó mögül egyezkedett vele s szilvás lepényt ígért neki, ha kinyitja.

Ettől kezdve még rosszabb lett.

Hátra volt Dupanloup őminenciájának kedvenc módszere: a „szigorú tekintet”. Rettentő kifejezésűvé torzították arcukat. Hiába: semmi hatás!

- Nem tehetünk mást: a vallás segítségével kell megpróbálkoznunk, - mondta Bouvard.

Pécuchet tiltakozott ellene. Törölték a programból.

Az értelem azonban nem elégít ki minden szükségletet. A szívnek és a képzetnek más kell. Nagyon sok lélek számára nélkülözhetetlen a természetfölötti elem. Elhatározták, hogy mégis katekizmusi órákra küldik növendékeiket.

Reine ajánlkozott, hogy elviszi őket. Megint járni kezdett a házba s behízelegte magát a két barát szeretetébe.

Victorine hirtelen megváltozott. Tartózkodó, mézes modoru lett, letérdepelt a Madonna előtt, csudálta Ábrahám áldozatát s gunyosan nevetett a „protestáns” név hallatára.

Kijelentette, hogy bőjtöt szabtak rá. Bouvard-ék érdeklődtek s kiderült, hogy hazudott. Urnapján violák tűntek el az egyik virágágyból és az oltári sátrat diszitették: Victorine szemtelenül eltagadta, hogy ő nyeste le őket. Más alkalommal husz sol-t csent el Bouvardtól, hogy a vecsernyén a sekrestyés gyűjtőtábjába csusztassa.

Ebből azt következtették, hogy az erkölcs más dolog, mint a vallás; ha egyéb alapja nincs, jelentősége másodrendű.

Egy este, ebéd közben, Marescot lépett be, mire Victor azonnal kiszaladt.

A jegyző, visszautasítva a kínált széket, elmondta, mi vezette ide: A fiatal Touache megverte, csaknem agyonütötte a fiát.

Ismerve Victor származását, a többi suhancok, akik nem szerették a vad fiut, fegyencnek csufolták. Erre Victor a Marescot Arnoldjának esett s kegyetlenül elpáholta. A drága Arnold teste foltos az ütésektől: „Az anyja odavan, a ruhája csupa rongy, egészsége tönkrement! Mi lesz ebből?”

A jegyző szigorú büntetést követelt és hogy Victor ne járjon a többiekkel a katekizmusi órákra, mert csak újabb összeütközések keletkeznének.

Bouvard és Pécuchet, bár sértette őket a rideg hang, mindent megígértek, engedtek.

Vajjon Victort becsülete sérelme ragadta el, vagy a bosszuvágy?

Akárhogy is, nem gyáva a gyerek!

Szilajsága mindenesetre aggodalmat keltő. Talán a zene megszelidíthetné az ő erkölceit is! Pécuchet vállalkozott rá, hogy megtanítja az éneklés elemeire.

Victor nagy kinnal jutott el a hangjegyek folyékony olvasásáig s minduntalan összetévesztette az *adagio*-t a *presto*-t és a *sforzando*-t.

Mestere nagy buzgalommal magyarázgatta neki a skálát, a teljes akkordot, a diatonikus és chromatikus hangmeneteket s a kétféle, nagy és kis, intervallumot.

A fiúnak ki kellett huznia a derekát: előre düllesztett mellel, hátrakényszeredett vállal, tágra nyitott szájjal állt. Pécuchet, hogy példával járjon elől, intonált, persze hamisan. Victor gégéje annyira összeszorult, hogy csak kinosan tört elő belőle a hang. Ha az ütem szünjellel kezdődött, mindig vagy nagyon hamar vagy nagyon későn vágott be.

Pécuchet mindazáltal elkezdte vele a két hangnemű éneklést. Karmesteri botként kis pálcát lengetett, méltóságos karvetésekkel, mintha zenekar játszanék mögötte. Kétfelé figyelve azonban elhibázta az ütemezést s tévedése a fiu énekét is összezavarta. Összeráncolt homlokkal, megfeszített nyakizmokkal, mégis folytatták, találomra, a lap aljáig.

Végül Pécuchet így szólt Victorhoz: „No, te se fogsz a dalárdák disze lenni!” S abbahagyta az énekoktatást.

S különben is, talán Lockénak van igaza: „A zene oly erkölcstelen társaságokba csalhatja az embert, hogy jobb inkább mással foglalkozni.”

Anélkül, hogy íróvá akarták volna tenni, Victornak bizonyára javára lesz, ha könnyedén megtud fogalmazni egy-egy levelet. De ennek is volt bökkenője: a levél-stilust nem lehet megtanulni, kizárólag a nők művészete lévén.

Aztán arra gondoltak, hogy néhány irodalmi szemelvényt kellene beraktározni a Victor fejébe. A választás nehezen ment, tehát Campan asszony művéhez folyamodtak tanácsért. Az Éliacin-jelenetet ajánlja, *Esther* karénekeit és az egész Jean Baptiste Rousseau-t.

Kissé ósdi recept. A regényeket eltiltja, mivel tulságosan hizelgő szinkekkel festik a világot.

Clarisse Harlowe-ot és a *Családapá*-t mégis engedélyezi, a miss Opy műveit! - Ki ez a miss Opy?

A Michaud-féle *Ismerettár*-ban nem találták meg. Hátra voltak még a tündérmesék. „Gyémánt-palotákba vágyódnának”, mondta Pécuchet. Az irodalom fejleszti az elmét, de a szenvedélyeket fölkorbácsolja.

Victorine-t hazaküldték a katechizmusi órákról, rendetlenkedés címén. Csókolózáson kapták a jegyző fiával s Reine nem tréfált, arca nagyon is komoly volt főköttője nagy lebernyegei alatt.

Ily botrány után az iskola hogyan vigyázzon erre a romlott leányra?

Bouvard és Pécuchet vén ökörnek mondta a papot. A gazdasszony dohogva védte: „Ismerjük magukat! ismerjük!” Visszavágtak, mire Reine dühösen forgó szemekkel távozott.

Victorine csakugyan olvadozott Arnoldért, oly szépnek látta a himzettgalléru, bársonyzekéjü, illatos hajú fiut. Csokrokat is vitt neki, mig Zéphyrin föl nem jelentette.

Mily ostobán jelentéktelen kis kaland! Hiszen teljesen ártatlan gyermekekről van szó!

Közljék velük a nemzés misztériumát? „Semmi rosszat sem látnék benne”, mondta Bouvard. Basedow, a filozófus, szintén fölvilágosította tanítványait, azonban csak a terhesség és a szülés mozzanatait részletezte.

Pécuchet más véleményen volt. Victor viselkedése nyugtalanította.

Ugy látszik, titokban rossz szenvedélynek hódol. De miért ne? Komoly emberek is akadnak, akik egész életükben hivei maradnak. Az angoulême-i hercegről is ezt beszélnek.

Oly módon kérdezte ki tanítványát, hogy az megnyílt előtte s kevéssel utóbb kétségtelenül meg lehetett állapítani a gyanu helyességét.

Ekkor maga elé rendelte a bűnöst s kezelésül Tissot-t akarta vele olvastatni. Ez a remekmű, - Bouvard úgy találta, - inkább veszélyes, mint hasznos. Többet érne a költői érzék fölébresztése. Aimé Martin írja, hogy egyszer egy anya, hasonló helyzetben, az *Uj Héloïse*-t adta oda a fiának s az ifju, hogy méltó legyen a szerelemre, haladéktalanul az erény útjára tért.

Victor azonban nem az a fiu volt, aki ábrándozni tudott volna Sophie-ről.

- Talán inkább elvinnők a lányokhoz?

Pécuchet irtózott a nyilvános nőktől.

Bouvard leszamarazta s azonnal késznek nyilatkozott átutazni Havre-ba a fiuval.

- Hova gondolsz? megláthatnák, mikor bemegyünk!

- Bánom is én! Hát vásárolj neki óvszereket!

- A kötszerész azt hihetné, hogy nekem van szükségem rájuk, - felelte Pécuchet.

Erős mozgással járó szórakozásról kellene gondoskodni, amilyen például a vadászat. Csak-hogy ez kiadásokkal jár: puska, kutya... Inkább majd jól kifárasztják a fiut s futó gyakorlatokat kezdtek vele a szabad mezőn.

A fickó elhagyta őket, noha Bouvard és Pécuchet fölváltva futottak. Kidőltek s este az ujságot se tudták kézben tartani.

Miközben Victort várták, szóba ereszkedtek a járókelőkkel s pedagógiai lelkesedésüket rajtuk is kitöltötték: egészségügyi tanácsokat adtak, megrótták a vízpocséklást, a trágyapazarlást, mennydörögtek a babonák: a csürökben fölfüggesztett rigócsontvázak, az istállókban kitűzött szentelt barkák s a lázas betegek ujjaira kötött tele-féreg zacskók ellen.

Sőt elmentek megnézni a szoptatósanyákat s kikeltek a kisdedek rossz táplálása ellen: némelyek darafőzetet itatnak velük, amitől elgyöngülnek és elpusztulnak, mások hussal tömik őket már a hatodik hónap előtt s halálos gyomorrontást idéznek elő. Vannak, akik nyálukkal mosdatják a csecsemőket s általában durván rángatják szegénykéket ide-oda.

Ha valamelyik kapufélfán kiszögezett uhut vettek észre, bementek a majorba:

- Helytelenül cselekedtek! - ezek az állatok pusztítják a patkányokat és a mezei egereket! Volt már bagoly, amelynek fölbontott gyomrában tömérdek hernyóbábot találtak!

A falusiak ismerték már őket: ezek jártak itt először mint orvosok, aztán ócska butorokat kutattak, később meg mindenféle kavicsot! Feleltek:

- Isten hírével, kívül tágasabb! Csak sohse tanitgassanak minket!

S meggyőződésük is megingott: mert igaz ugyan, hogy a verebek tisztán tartják a gyümölcsöt, de a cseresznyét is fölfalják. Az uhu pusztítja a rovarokat, ugyanakkor azonban a denevéreket is, amelyek pedig hasznosak; - s ha a vakond meg is eszi a csigákat, közben össze-vissza turkálja a földet. Egy dologban mégis bizonyosak voltak: hogy a vadat irtani kell, mert árt a gazdaságnak.

Egy este, Faverges erdején haladva át, Sorel háza elé értek, ahol az erdőkerülő három ember között hadonászott az országot szélén.

Egyikük egy Dauphin nevű foltozóvarga volt, alacsony, sovány, alattomos képű alak. A másik, Aubain apó, falusi küldönc, ócska sárga kabátot viselt és kék vászonnadrágot. A harmadik, Eugène, Marescot egyik inasa, hivatalnokos vágású szakállával tünt föl.

Sorel valami rézsodrony hurkot mutogatott, mely tégladarabhoz kötött selyemzsineg végére volt erősítve: vadfogó tör, amelyet a vargánál csipett el, éppen mikor ki akarta vetni.

- Maguk lesznek a tanuk rá!

Eugène igenlő formán csapta le az állát, Aubain apó pedig ezt mondta:

- Amikor akarja!

Sorel főleg amiatt a csalafintaság miatt dühöngött, hogy éppen az ő lakása közelében fedezte föl a vadfogó szerszámot, mivel a gaz fickó nyilván úgy okoskodott, hogy ezen a helyen senkise fog ilyesmire gondolni.

Dauphin siránkozásra fogta a dolgot:

- Véletlenül ráléptem és magam akartam szétszakítani!

És hogy ő rá mindig gyanakodnak, haragusznak, pedig ő milyen szerencsétlen!

Sorel nem is felelt. Kihuzta zsebéből könyvecskéjét, meg tintát, tollal együtt s jegyzőkönyvet készült fölvenni.

- Ne tegye! - kérlelte Pécuchet.

Bouvard hozzáfűzte:

- Engedje el ezt a derék embert!

- Ez, derék ember? Ez a vadorzó?

- És ha az is? - És a vadorzás védelmére keltek: hiszen tudjuk, hogy a házi nyulak lerágcsálják a fiatal hajtásokat, a mezei nyulak tönkreteszik a gabonát, legföljebb még a szalonkák...

- Hagyjanak engem békén! - És a kerülő irni kezdett, összeszorított fogakkal.

- Micsoda nyakasság! - mormogta Bouvard.

- Még egy szót s a csendőröket hívom!

- Goromba fickó! - mondta Pécuchet.

- No, maguk se valami hiresek, - vágta vissza Sorel.

Bouvard, megfélemezve magáról, buta gémnek, komisz szolgának nevezte. Eugène ezt hajtogatta: „Csönd! csönd! tiszteljük a törvényt!”, Aubain apó pedig a közelben álló kavicsshalomra ülve óbégatott.

A szóváltás zajára a falka összes kutyái előszaladtak a kalyibákból s a rácson keresztül mutogatták tüzelő szemeiket, fekete orrukat, ide-oda futkosva, rettentő ugatás közt.

- Ne dühösítsenek föl, - kiáltotta az erdész, - különben a nadrágjukra uszítom valamennyit!

A két barát odábbállt. Végeredményben meg voltak elégedve: megvédték a haladást, a civilizációt!

Másnap idézést kaptak, hogy jelenjenek meg a kihágási bíróság előtt, az erdőkerülő ellen elkövetett, 10 frank kártérítés erejéig sujtható becsületsértés ügyében, „külön számítva a közhatósági képviselő által kiszabotni kért kihágási bírságot, azaz 6 frank 75 centime-ot. Tiercelin, végrehajtó.”

Mi az ördögnek a közhatósági képviselő? - Belekábultak a fejtörésbe, aztán, lecsöndesedve, előkészítették védelmüket.

A kijelölt napon Bouvard és Pécuchet már egy órával előbb megjelentek a községházán. Senki; - székek és három karosszék vette körül a posztóval bevont tojásdad asztalt, a falfülkében kályha állt s a császár mellszobra apró talapzatról tekintett le a többi butorra.

Lézengetek, még a padlásra is fölnéztek, ahol a tűzoltó-szivattyú és különféle zászlók mellett az egyik sarokban további gipszszobrok sorakoztak a földön: a nagy Napoleon, korona nélkül; XVIII. Lajos, vállrojtos frakkban; X. Károly, jellegzetesen pittyedt alsóajkával; Lajos Fülöp, ivelt szemöldökkel és tornyos frizurával: a tető ferdülése nyakszirtjét nyomta s valamennyi szobron légypiszok és por feketült. Ez a látvány lerontotta Bouvard és Pécuchet minden tiszteletét. A kormánytekintély mély lenézésével mentek vissza a nagyterembe.

Sorelt és a mezőőrt találták itt; az egyiknek hivatalos jelzése volt a karján, a másik katonasipkát viselt. Vagy féltucat beidézt ember beszélgetett még a teremben: söprést mulasztottak el, kutyájuk elkóborolt, kocsijukra nem tettek lámpást, vagy miseidőn nyitva tartották a korcsmájukat.

Végre Coulon is megjelent suhogó fekete talárjában s kerek süvegben, melyet alul bársony szegélyezett. Baljára őrök ült, a vállszalagos polgármester jobboldalt foglalt helyet. Kisvártatva a Sorel kontra Bouvard és Pécuchet-ügyet vették elő.

Louis-Martial-Eugène Lenepveu, urasági inas Chavignolles-ban (Calvados), tanui minőségében egész csomó olyan dolgot beszélt el részletesen, amiknek semmi közük sem volt a tárgyhoz.

Nicolas-Juste Aubain, napszámos, félve Sorel haragjától, de viszont két ily uriembernek sem akarva ártalmára lenni, azt vallotta, hogy kiabálást hallott, de nem igen értette meg, süket lévén.

A bíró leültette, aztán az erdőkerülőhöz fordult:

- Főntartja kijelentéseit?

- Igen.

Coulon most a két vádlottat kérdezte meg: mit tudnak védelmükre?

Bouvard kifejtette, hogy nem sértette meg Sorelt. Mikor a vadászó pártjára állt, tulajdonképpen földjeink védelmében szállt sikra. Emlékeztetett a hűbéri visszaélésekre, nagyuraink kártékony vadászataira.

- Mindegy! a kihágás...

- Álljunk meg egy szóra! - kiáltotta Pécuchet.

A kihágás, vétek és bűn elnevezések nem érnek semmit. - A büntetendő cselekmények ily osztályozása önkényes alapokon nyugszik.

Mintha csak így szólnának a polgárokhöz: „Ne törődjete cselekedeteitek értékével, majd megállapítja azt a hatalom, mikor fenyítéket szab ki rájuk”. A büntetőjogi kódexet különben részemről képtelen és elvtelen műnek tartom.

- Az is lehet! - felelte Coulon.

S már készült ítéletét kihirdetni, mikor Foureau, mint a közhatóság képviselője, szólásra emelkedett. Az erdőőrt hivatása teljesítése közben érte sérelem. Ha nem tartjuk tiszteletben a tulajdont, minden elveszett.

- Röviden, kérem a békebíró urat a bírság maximumának kivetésére.

Tíz frank volt, kártérítési összegül Sorellel szemben.

- Brávó! - kiáltotta Bouvard.

Coulon még nem fejezte be:

- Elítélem még a vádlottakat külön öt frank bírságra, bűnösöknek találhatván a közvád képviselője által említett kihágásban.

Pécuchet a hallgatóság felé fordult:

- A birság semmi a gazdagoknak, de a szegény emberekre nézve csapás! Nekem az egész csekélység!

S mutatta, hogy fittyet hány a bíróságra.

- Igazán, - mondta Coulon, - csudálkozom, hogy értelmes ember létükre...

- Önt bezzeg a törvény fölmenti az alól, hogy értelmes legyen! Békebíró a végtelenségig lehet az ember, míg a felebbviteli tábla bírása csak hetvenöt éves koráig láthatja el hivatalát s az elsőfoku törvényszéki bíró mindössze hatvanöt éves koráig.

Foureau intésére azonban előlépett Placquevent. Tiltakoztak.

- Még ha pályázaton nyerték volna a bíróságot!

- Vagy a megyegyűlés útján!

- Vagy valamely választott bizottság jóvoltából, komoly mérlegelés után!

Placquevent kituszkolta őket s távoztak, a többi vádlott lehurrogó zaja közben, akik ezen az alacsony módon akartak a bíróság kedvezésébe férközni.

Hogy fölháborodásukat kiöntsék, este elmentek Beljambe-hoz. A kávéházi rész üres volt, minthogy a község előkelősége tíz óra tájban már rendszerint hazaoszlott. A lámpákat már lecsavarták, a falak és a kassza ködben usztak. Egy nő jelent meg. Mélie volt.

Nem látszott rajta zavar s mosolyogva töltött ki nekik két pohár sört. Pécuchet kényelmetlenül érezte magát s gyorsan távozott.

Bouvard, egyedül, visszatért, néhány vendég jelenlétében csipős megjegyzéseket tett a polgármesterre. Ettől kezdve gyakrabban járt ide.

Hat héttel utóbb Dauphint fölmentették, bizonyíték híján. Mily szégyen! A bíróság kétesnek tekintette ugyanazokat a tanukat, akiknek velük szemben hitelt adtak!

Dühük nem ismert határt, mikor a telekkönyvi hivatal felszólította őket a birság befizetésére. Bouvard megtámadta a telekkönyvezést, mint amely árt a birtokosoknak.

- Csalódik! - mondta az adóbeszedő.

- Ugyan! a közteher egyharmadát a birtok nyögi! Jobb szeretnék kevésbé zaklató adóztatási eljárásokat, változtatásokat a jelzálogok kezelésében s azt, hogy a Francia Bankot, melynek szabadalma az uzsoráskodás, egy kicsit szorítsák meg!

Girbal nem volt jó vitatkozó, véleményeit gyorsan hagyta cserben s nem jött többé a kávéházba.

A fogadósnak azonban tetszett Bouvard: társasága vonzotta az embereket s miközben a törzsvendégeket várta, bizalmasan csevegett a főszolgáló leánnyal.

Furcsa eszméket fejtett ki az elemi oktatásról. Az iskola végeztével mindenkinek érteni kellene a betegápoláshoz, ismerni a tudományos fölfedezéseket, érdeklődni a művészetek iránt. Programjának követelményei miatt rossz viszonyba került Petit-vel; a kapitányt viszont azzal a kijelentésével sértette meg, hogy a katonáknak, naplopó gyakorlatozások helyett, főzeléktermeléssel kellene foglalkozniuk.

Mikor a szabadkereskedelem kérdésére került a sor, Pécuchet-t is magával hozta. S egész télen dühös szemvillogások, megvető kézlegyintések s nagy szavazások színhelye volt a kávéház, miközben az asztalokra mért ökölcsapásoktól táncoltak az üvegek.

Langlois és a többi boltosok védték a nemzeti kereskedelmet, a selyemfonó Oudot és az ékszerész Mathieu a nemzeti ipart; a birtokosok és bérlők a nemzeti földművelést; -

mindegyik előjogokat követelve magának a többség kárára. Bouvard és Pécuchet szónoklatai riadalmat okoztak.

Mínthogy azt vetették a szemükre, hogy nem jól ismerik a *gyakorlatot*, hogy mindennek a kiegyenlítődésére igyekezvén, erkölcstelenségre törekszenek, a következő három ötletet fejtették ki: a családnév helyettesíttessék anyakönyvi számmal; osszák a francia népet hierarchikus fokozatokra s hogy az ember a maga rangját megtarthassa, időnként tegyen vizsgákat; ne legyen semmiféle büntetés és jutalom, hanem minden faluban vezessenek egyéni krónikát, mely megmaradjon az utókor számára.

Rendszerüket mindenki megvetette. Ők azonban cikket irtak belőle a bayeux-i ujság számára, jegyzéket szerkesztettek a prefektushoz, föliratot a képviselőházhoz, emlékiratot az uralkodónak.

Az ujság nem közölte a cikket.

A prefektus nem méltatta válaszra a jegyzéket.

A képviselőház hallgatott és sokáig hasztalan vártak levelet a Tuileriákból.

Mivel foglalkozik hát a császár? Nyilván nőkkel.

Foureau az alprefektus részéről több óvatosságra intette őket.

Fütyültek az alprefektusra, a prefektusra, a prefektura tanácsosaira, az egész Államtanácsra. A közigazgatás igazságérzete igazán szörnyű, hiszen a hivatalnokokat fölsőbb nyomás irányítja. Egyszóval, a két barát kezdett kellemetlenné válni s az előkelőségek Beljambe-nál összebeszéltek, hogy nem érintkeznek többé ezekkel az urakkal.

Bouvard és Pécuchet ellenben égtek a vágytól, hogy kitünjenek valami olyasmivel, ami elkápráztatná polgártársaikat. Nem találtak egyebet, mínthogy szépművészeti terveket kovácsoljanak Chavignolles számára.

A házak háromnegyed részét le kell bontani, a község közepén monumentális tér alkotandó, a falaise-i oldalon kórház emelnek, a caen-i országúton vágóhidat s a „Pas de Vaque”-on román stílusú, színes kövekből építendő templomot.

Pécuchet tusrajzot készített, nem feledve el sárgára festeni a fákat, vörösre az épületeket, zöldre a réteket, mert az eszményi Chavignolles képei még álmában is foglalkoztatták. Forgólódott derékalján.

Bouvard egy éjszaka fölébredt rá.

- Valami bajod van?

Pécuchet dadogott:

- Haussmann nem hagy aludni!

Ezidőtájt levelet kapott Dumoucheltől, melyben a normandiai part tengeri fürdőinek áráról tudakozódik.

- Menjen a csudába a fürdőivel! Hát van nekünk időnk levelezgetni?

S miután földmérőláncot, szögmérőállványt, vízszinmutatót s iránytűt szereztek be, új tanulmányok kezdődtek.

Behatoltak a birtokokra s a polgárnép gyakran hökkent meg, a két barátot megpillantva, amint jelzőrudakat szurkáltak a földbe.

Bouvard és Pécuchet nyugodt hangon beszélték el terveiket s hogy mi minden fog azokból kisülni.

A lakosság nyugtalankodott, mert hátha egyszer a hatóság is ezeknek a nézetéhez csatlakozik?

Több izben durván kidobták őket.

Victor fölmászott a falakra s bekuszott a padlásokra, hogy jelet függessen ki. Jóakaratot, sőt némi buzgalmat tanusított.

Victorine-nal is elégedettebbek voltak.

Mikor a fehérműt hajtogatta, szelid hangon dudolva vezette végig a vasalót a deszkán; érdeklődött a háztartás iránt, Bouvardnak sapkát varrt s tüzdelt-öltései Romiche dicséretét is megnyerték.

Ez a Romiche a tanyáról-tanyára járó, ruhajavításokat vállaló szabók fajtájához tartozott. Már két hete lakott a házban.

Pupos ember volt, vörös szemekkel, de testi hibáit bohókás jókedvével tudta feledtetni. Míg a két barát házon kívül járt, mulattatta Marcelt és Victorine-t, tréfákat mesélt, álláig kinyújtotta a nyelvét, kakusztót utánzott, hasbeszélőt játszott s este, hogy megtakarítsa a fogadóköltséget, a sütőházban feküdt le.

Egy reggel aztán, nagyon korán, Bouvard, aki fázott, forgácsért ment a sütőházba, hogy tüzet rakjon a szobájában.

Kővé váltan meredt maga elé.

A renaissance-láda romjai mögött Romiche és Victorine együtt aludtak a szalmazsákon.

A szabó egyik karja a leány derekát ölelte, másik keze pedig hosszan nyulva le, mint egy majomé, Victorine térdét fogta át. Félig nyílt pillákkal feküdt, még a kéz görcsétől torz arccal. A leány hanyatt nyújtózva mosolygott. Zubbonya öblösödése fedetlenül hagyta gyermeki keblét, melyet a pupos csókjai vörös-foltosra márványoztak. Szőke haja szétterült s a hajnal derengése mindkettőjüket fakó fénybe vonta.

Bouvard az első pillanatban úgy érezte, mintha mellbevágták volna. Szemérmes elfogódás gátolta, hogy egy mozdulatot is tegyen. Fájdalmas gondolatok rohanták meg.

- Milyen fiatal! s vége! vége!

Aztán ment fölkölteni Pécuchet-t s egyetlen szóval mindent elmondott neki.

- Oh, az a nyomorult szabó!

- Nem tehetünk semmit! csillapodj!

Sokáig sóhajtoztak még együtt: Bouvard, kabát nélkül, összefont karokkal; Pécuchet, ágya szélén, meztláb és gyapotsipkában.

Romiche aznap ment el, mivel munkáját éppen befejezte. Kifizették, gőgösen hallgatva.

De a Gondviselés haragudott rájuk.

Kevéssel utóbb Marcel a Victor szobájába vezette őket s fiókos szekrénye fenekén egy huszfrankost mutatott nekik. A fickó őt bizta meg az arany fölvtásával.

Honnan ez a pénz? Bizonyosan lopta, még pedig valamelyik mérnöki kirándulás alatt! De hogy visszaadhassák, ismerni kellene a károsultat, viszont ha kihirdetik a dolgot, ők is büntársi színbe keveredhetnek.

Végre is előhívták Victort s megparancsolták neki, hogy nyissa ki a fiókját. A napóleon nem volt benne. A fiú szinlelte, hogy nem ért semmit a dologból.

Az imént mindazáltal látták a pénzdarabot s Marcel képtelen a hazugságra. Ez a dolog annyira fölizgatta, hogy már reggel óta zsebében felejtve hordott egy Bouvard-nak szóló levelet:

„Uram!

Attól tartva, hogy Pécuchet ur talán beteg, az Ön szives utbaigazítását kérem...”

- Kié az aláírás?

„Olympe Dumouchel, szül. Charpeau.”

Férjével együtt az iránt érdeklődnek, hogy Courseulles, Langrune vagy Lucques közül melyik fürdőhelyen található a legjobb, a legkevésbé lármás társaság s hogy milyenek a közlekedési viszonyok, mennyibe kerül a mosatás? stb. stb.

A Victor-féle kellemetlenség dühre korbácsolta őket Dumouchel ellen, majd, kimerülten, még mélyebb csüggedésbe süllyedtek.

Ujra végiggondolták, mennyit törték magukat! - mennyi lecke, óvatosság, gyötrődés!

- És ha meggondoljuk, - mondogatták, - hogy a leányból annakidején házvezetőnőt akartunk nevelni, a fiúból pedig, legutóbb, munkafőlügyelőt!

- Jaj, milyen csalódás!

- Ha Victorine bűnös, nem olvasmányai tették azzá!

- Én, hogy Victort becsületre neveljem, Cartouche életét mondtam el neki!

- Talán az a baj, hogy nem volt családjuk, gondos édesanyjuk!

- Én anyjuk is voltam! - vetette ellen Bouvard.

- Sajnos! - kezdte újra Pécuchet. - Azonban vannak természetek, teljes hijjával az erkölcsi érzéknek! - És ezeken nem segít semmi nevelés!

- Igen, szép egy dolog ez is, a nevelés!

Mivel a két árva nem tud mesterséget, két cselédi helyet kell nekik szerezni. Aztán, Isten hírével! - ők nem avatkoznak tovább a dolgukba. - S ettől kezdve „Bácsikám” és „Édes barátom” a konyhában adattak enni védenckeiknek.

Nemsokára azonban elunták magukat, szellemüknek munkára, létüknek célra lévén szüksége.

S különben is, mit bizonyít a sikertelenség? Ami zátonyra jutott a gyermekeknél, kevésbé nehéz lehet meglett emberek számára. És arra gondoltak, hogy fölnötteket fognak oktatni.

Előadást kellene tartani eszméik kifejtésére. A fogadó nagyterme teljesen megfelelné a célnak.

Beljambe, mint a polgármester helyettese, félt, hogy rossz hirbe keveredik, először tehát elutasította őket. Utóbb, meggondolva, hogy kereshet a dolgon, fordított a fölfogásán s cselédje útján megüzente ezt a két barátnak.

Bouvard, kitörő örömeiben, mindkét oldalt arcon csókolta a leányt.

A polgármester távol volt; a másik helyettes, Marescot, teljesen irodájával lévén elfoglalva, bizonyára nem fog törődni az előadással s így ez megtartható lesz.

S a dobos ki is hirdette a következő vasárnapra, három órára.

Csak előtte való este gondoltak rá: milyen ruhában is jelenjenek meg!

Pécuchet, hálaistennek, megőrizett egy régi, bársonygalléros diszruhát, két fehér nyakkendője és fekete keztyűi is voltak. Bouvard kék kabátját vette föl, nanking mellénnyel és hód-cipőkkel. Mélyen megindult állapotban haladtak át a falun s érkeztek meg az Aranykereszt-fogadóba...

Itt félbeszakad Gustave Flaubert regénye.

Függelékül közöljük a szerző írásai közt talált tervkivonatot, mely a mű befejezését is jelzi.

A gyűlés:

Aranykereszt-fogadó, - az első emeleten két oldalsó fakarzat, kiugró balkónnal, - bérshobák hátul, - földszinti kávéház, vendéglő, billiárd; ajtók, ablakok nyitva.

Tömeg: előkelőségek, köznép.

Bouvard: „Először is tervünk hasznosságát kell taglalnunk; tanulmányaink följogosítanak az előadásra”.

Pécuchet beszéde, tudákos:

A kormányzat és közigazgatás ostobaságai, - sok adó; kétféle takarékoság kell: a vallásügyi és a katonai budget megszorítása.

Istentelenséggel vádolják.

„Ellenkezőleg; éppen hogy vallásos megújhodást hirdet”

Foureau közbelép, föl akarja osztatni a gyűlést.

Bouvard kifigurázza a polgármestert, aki díjakat fizet a baglyok kiirtásáért. - Vita.

„Ha bizonyos állatokat csak azért kell pusztítani, mert a növényeknek ártanak, tessék kiirtani a jószágot is, hiszen megeszi a füvet”.

Foureau visszavonul.

Bouvard beszéde, népszerű:

Előítéletek: papi nőtlenség; a házasságtörés nem nagy bűn, - a nők emancipációja:

„A fülbevaló a régi rabszolgaság jele.”

Férfitenyésztés.

Bouvardnak és Pécuchetnek szemrehányják neveltjeik rosszását. - Miért vették magukhoz egy fegyenc gyermekeit?

Elmélet: a társadalom fogadja vissza a bűnösöket! Bouvard és Pécuchet hajlandók együtt ebédelni Touache-sal.

Foureau visszajön, bosszúból fölolvassa Bouvardnak a községtanácsához intézett kérvényét, melyben bordélyház fölállítását kívánja Chavignolles-ban. - (Robin-féle érvek.)

A gyűlés nagy kavardással végződik.

Hazafelé menet, Bouvard és Pécuchet látják, amint Foureau inasa lóhalálában vágat a falaise-i országúton.

Nagyon fáradtan fekszenek le, nem sejtve az ellenük szövődő összeesküvést; - magyarázni az okokat: a pap, az orvos, a polgármester, Marescot, a nép, mindenki haragszik rájuk.

Másnap a déjeuner-nél újra megbeszélik a gyűlés eseményeit.

Pécuchet sötét színben látja az Emberiség jövőjét.

A modern ember lealacsonyodott, gép lett.

Az emberi nem végső anarchiája. (Büchner, I. II.)

A Béke képtelensége (ugyanott).

Barbárságba sülyedés az individualizmus tultengése és a tudomány végletei miatt.

Három hipotézis: 1. A pantheista radikalizmus minden köteléket megszakít a multtal s ember-telen zsarnokság következik; 2. ha a theista abszolutizmus győz, akkor megbukik a liberaliz-mus, mely az emberiséget a Reformáció óta vezette; minden fölborul; 3. ha a 89 óta tartó hullámvázások végnélkül folytatódnak egyik szélső kilengéstől a másikig, ezek között örlődünk föl. Elvész az eszmény, a vallás, az erkölcs.

Amerika lesz a föld ura.

Az irodalom jövője.

Általános lezúllás. Az egész világ egy nagy munkáskorcsma.

A hő elfogy: a világ vége.

Bouvard szépnek látja az Emberiség jövőjét. A modern ember halad.

Európát Ázsia frissíti föl. Történelmi törvény lévén, hogy a civilizáció Keletről tart Nyugatra, - Kína szerepe, - a két fajta emberiség végül egybeolvad.

A jövő találmányai: Utazási lehetőségek. Léggömbök. - Tengeralattjáró hajók, üvegablakok-kal, vihar soha sincs, mivel a tenger csak a fölszínen háborog. - Az óceánfenék tájait és halait nézegetjük. - Megszelidített állatok. - Minden terület megművelése.

Az irodalom jövője (a műszaki irodalom kiegészítője). - Új tudományok. - A magnetikus erő fölhasználása.

Páris télikertté változik; - spalér-gyümölcsfák a boulevardon. - A szűrt, melegvizű Szajna; - sok mesterséges drágakő, - tobzódás aranyszínekkel, - a házak világítása, - el fogják raktározni a fényt, alkalmas anyagok segítségével, amilyen a cukor, némely puhányok teste és a bolognai foszfor. A házak homlokzatát foszforeszkáló anyagokkal kell bemeszelní, melyek kisugárzása világítja be az utcákat.

A nyomor megszűntével minden baj is megszűnik. A filozófia vallása lesz.

Minden nép egyesül. Közös ünnepek.

Közlekedés a csillagokba, - s ha a föld elkopik, az Emberiség átköltözik az égitestekre.

Alig fejezi be ezeket Bouvard, csendörök tünnek föl. - Bejönnek.

Láttukra a gyermekek rémülete, homályos emlékek elevenülnek föl bennük.

Marcel kétségbeesése.

Bouvard és Pécuchet izgalma. - Victort akarják elvinni?

A csendörök idézést hoztak.

A gyűlés miatt van ellenük vád: támadták a vallást, a rendet, forradalomra izgattak, stb.

Dumouchel és neje váratlanul megérkeznek, tengeri fürdőbe igyekeznek. - Dumouchel nem változott, felesége szemüveges, meséket ír. - Kinos zavar.

A polgármester, tudva, hogy a csendörök a két barátnál vannak, bátran megjelenik.

Gorju, látva, hogy a hatóság és a közvélemény a két barát ellen fordult, hasznát akar huzni a dologból s elkíséri Foureau-t. Bouvard-t tartja gazdagabbnak s Mélie elcsábításával vádolja.

„Én? soha!”

De Pécuchet reszket.

„Sőt beteggé is tette!”

Bouvard fölháborodva tiltakozik.

„Legalább gyermektartást fizessen, mert a leány teherben van tőle”.

Az utóbbi vádat Bouvard kávéházi bizalmaskodásai támogatják.

A nép lassanként betódul a házba.

Barberou, aki üzleti ügyben jár a környéken, éppen a fogadóban van s hallja, mi történt. Megjelenik.

Bünösnek tartja Bouvard-t, félrevonja s rábeszéli, hogy engedjen, fizesse a gyermektartást.

Az orvos, a gróf, Reine, Bordinné jönnek, Marescotné napernyővel és más előkelőségek. A falusi suhancok a rácskapu körül kiabálnak, köveket dobnak a kertbe. (A kert most jókarban lévén, a falusiak irigykednek.)

Foureau fogságba akarja hurcoltatni Bouvard-t és Pécuchet-t.

Barberou közbelép, mire Marescot, az orvos és a gróf is beavatkoznak, lealázó kegyességgel.

Az idézés magyarázata. Az alprefektus küldte, - Foureau levelére, - hogy megijedjenek, mellékesen azonban levelet irt Marescot-nak és Faverges-nek, hogy hagyják őket békén, ha bűnbánatot mutatnak.

Vaucorbeil is mentegeti Bouvard-ékat.

„Inkább bolondok házába valók, szegények; - mániákusok! - Majd irok erről a prefektusnak”.

Minden lecsöndesedik.

Bouvard fizetni fogja a Mélie-féle pénzt.

A gyermekek nevelését nem lehet rájuk hagyni. - Ellenkeznek; de nem lévén törvényes örökbefogadók, a polgármester elveszi tőlük az árvákat.

A két gyermek lázító egykedvűséggel viselkedik. - Bouvard és Pécuchet sirnak keserűségükben.

Dumouchelék távoznak.

Tehát minden tönkremegy a kezük közt.

Nem találnak többé semmi érdekeset az életben.

Titokban ugyanaz a jó ötletük támad. Rejtegetik egymás előtt. - Olykor-olykor, ha eszükbe jut a dolog, elmosolyodnak, - végre egyszerre tesznek kölcsönös vallomást:

Ujra másolni fognak!

Kettőstámlájú iróasztalt szereznek be. - (E célból egy asztaloshoz fordulnak. Gorju, aki hallott tervükről, ajánlkozik. - Ujra említendő a renaissance-láda.)

Irodai könyveket és eszközöket vásárolnak, simitógyantát, vakarókéseket, stb.

Munkába fognak.

Vége.